

A MONDATTAN ELMÉLETE

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA:

KLEMM ANTAL

L. TAG.

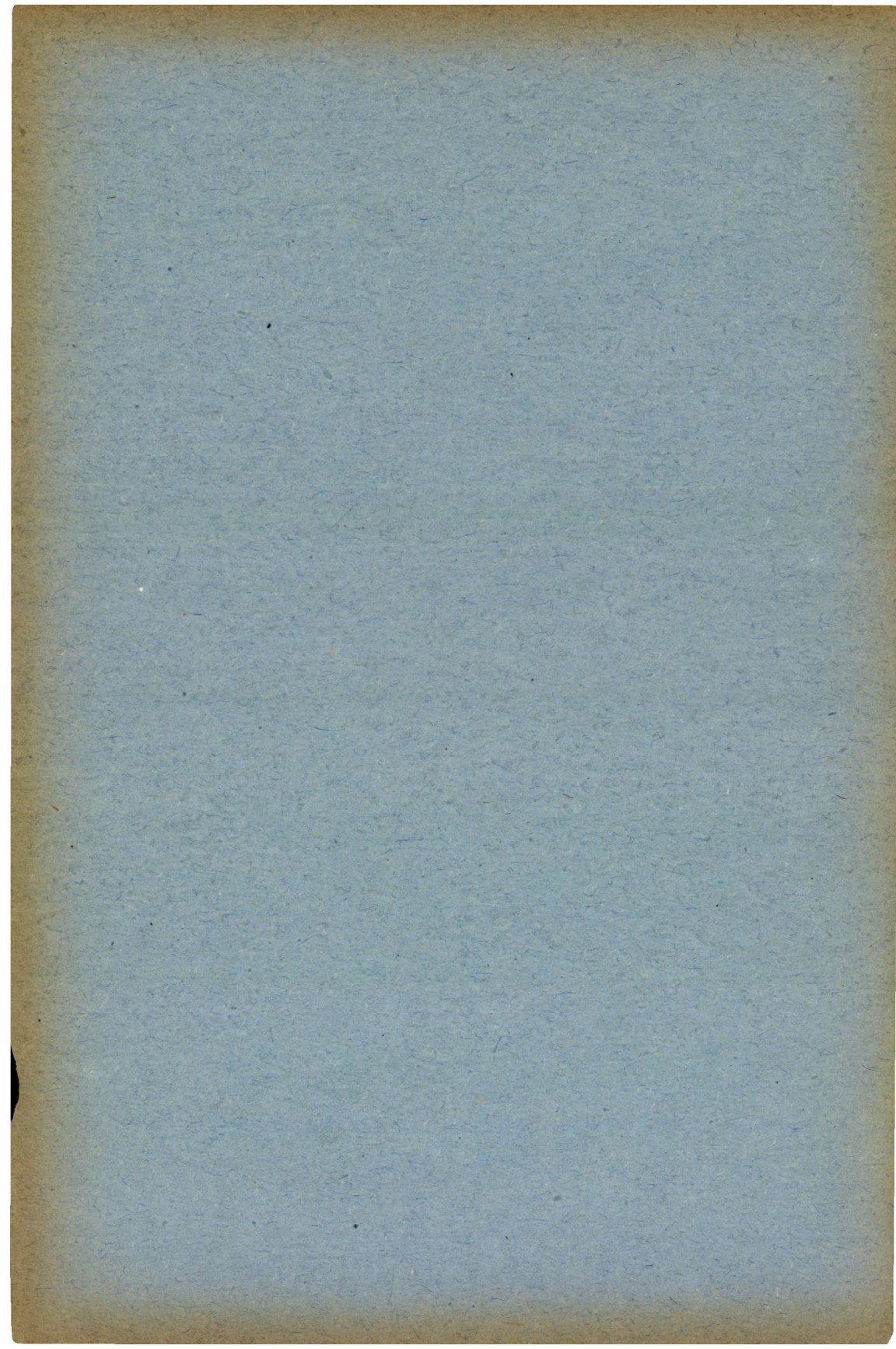
*Fölolvasta a M. Tud. Akadémia I. osztályának
1927. évi nov. 14-én tartott ülésében.*

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1928.

A MONDATTAN ELMÉLETE

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA:

KLEMM ANTAL

L. TAG.

*Főolwasta a M. Tud. Akadémia I. osztályának
1927. évi nov. 14-én tartott ülésében.*

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1928.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, VIII., Múzeum-körút 6.
(Dr. Czakó Elemér.)

I. A MONDATTAN RENDSZERE.

1. A nyelvtan rendszere általában.

A mondattan (syntaxis) tulajdonképi megteremtője, atyja az alexandriai származású APOLLONIOS DYSKOLOS, görög grammatikus (Kr. u. a 2. sz.-ban), aki Antoninus Pius alatt rövid ideig Rómában is tanított. APOLLONIOS DYSKOLOS egyéb nyelvtani műveken¹ kívül mondattant is írt: *Περὶ συντάξεως* címmel négy könyvben, de ennek a vége nem maradt fenn. Ő ezen művében elsőnek tárgyalta a mondattani jelenségeket mint rendszeres egészet, mégpedig a következő sorrendben:² a névelő, a névmás, az ige, a névszó, az elöljárók. A mondat meghatározásával azonban már előtte találkozunk DIONYSIOS THRAX görög grammatikus (Kr. e. a 2. sz.-ban) *Τέχνη γραμματική* c. művében: λόγος ἐστὶ περὶ λέξεως σύνθesis διάνοιαν αὐτοτελήν δηλοῦσα. 11. §. PRISCIANUS latin grammatikusnál így alakult e meghatározás: Oratio est ordinatio dictionum congrua sententiam perfectam demonstrans. E mondatmeghatározásban már megvan csírájában a mondatnak mai jelentéselméleti (fenomenológiai) szempontból való meghatározása, mely szerint a mondat nyelvi eszközökkel történő oly megnyilatkozás, mely a beszélő és a hallgató előtt összefüggő és befejezett egésznek tűnik fel. DELBRÜCK: Grundlagen d. neuhochdeutsch. satzlehre. 1920. 8. Ein satz ist ein bedeutungsgefüge von derjenigen form, durch

¹ LANDGRAF: Hist. gramm. d. latein. sprache. 1903. III, 2. WACKER-NAGEL J.: Vorlesungen über syntax mit besond. berücksichtigung von griechisch, lateinisch u. deutsch. 1920. I. 13. I. CHRIST: Geschichte d. griech. literatur.⁴ 795. HASE: Grammatik. Zeitschr. f. Franz. u. Engl. Unterricht. 1909. VIII, 101.

² LANGE: Das system d. syntax d. Apollonios Dyskolos. 1852. EGGER: Apollonius Dyscole. Essai sur l'histoire des theories grammaticales dans l'antiquité. 1854.

die (in der betreffenden sprache) sachverhalte als abgeschlossene gemeint werden. W. PORZIG: v. ö. Festschr. f. W. Streitberg: Stand u. aufgaben d. sprachwissensch. 1924. 142. DIONYSIOS THRAXnál fordul elő először a *syntaxis* a (σύνταξις < συν-ράσσω, összeállít, összeszerkeszt, összerendez) nyelvteni műszó is. Nálunk a magyarban először SZENCI MOLNÁR ALBERTNÁL (1610) találunk *syntaxis*t a *hangtan* (amely a régiéknél inkább csak orthoepia, prosodia, orthographia volt) és a szótan (a régiéknél etymologia a neve, s ez inkább csak alaktan volt) mellett, SYLVESTER J. nyelvtanának mondattani része ugyanis elveszett. SZ. MOLNÁR A., majd utána PERESZLÉNYI P. (1682), KÖVESDI P. (1686), KALMÁR GY. (Prodromus. 1770), GYARMATHI S. (Magyar nyelvmester. 1794), VERSEGHY F. (Analytica institutionum linguae hungaricae. 1817), RÉVAI M. (Elaboratio grammatica hungarica.) *syntaxis* néven tárgyalja a mondattani jelenségeket. FÖLDI J. Magyar nyelvkönyvében (1790) *szórákosgatás*nak, VERSEGHY Magyar grammaticájában (1818) *szókötés*nek nevezte a *syntaxis*t. Újabban WUNDERLICH (Der deutsche satzbau. 1901.² I. k. XIX. l.) elvetette a *syntaxis* elnevezést azzal a megokolással, hogy a mondatalkotás elsősorban szétagoló (analytikus) lelki művelet. Helyette a *Satzbau* kifejezést használja. Számbavéve azt, hogy a mondatalkotás nemcsak szétagoló (analyticus), hanem egyúttal összetevő (syntheticus) lelki művelet is, bátran meg-
tarthatjuk a *syntaxis* elnevezést, annnyival is inkább, mivel a tőle ajánlott *Satzbau* elnevezés második tagjában éppúgy benne-
rejlik az összetevés (*synthesis*) fogalma, mint a *syntaxis* el-
nevezésben. SPITZER L. (Aufsätze zur romanischen syntax u. stilistik. 1918. 340. Idealistische neuphilologie. Festschr. f. K. Vossler. 1922. 74.) szintén helytelennek tartja a *syntaxis* el-
nevezést ugyanazon ok miatt, mint WUNDERLICH, továbbá, mert van egyetlenegy szóból álló mondat is, pl. *Károly!* (t. i. jöjj ide, nézz ide!) *Tűz!* A régi nyelvtani felfogás alapján, amely a mondatban tisztán csak szavak kapcsolatát látta, a *syntaxis* elnevezés a SPITZERTŐL utolsónak említett ok miatt csakugyan nem helyes. Azonban, ha a mondatalkotásban végbe-
menő lelki folyamatot tekintjük, akkor azt látjuk, hogy az egy szóból álló mondatok, helyesebben a mondatpótlók a rendes mondatról lélektanilag csak a teljesképzet taglalásának fokában

különböznek, a teljesképzet tagolása (analysis) és e tagoknak viszonyítása (synthesis) a mondatpótlóban is előfordul, s így a syntaxis elnevezésnek van lélektani alapja. SPITZER a syntaxis elnevezés helyett a *viszonytan* (beziehungslehre, lehre von den beziehungen der begriffe) elnevezést ajánlja, s a hangtan és a szótan mellett a nyelvtan harmadik részéül állítja oda. Ez az elnevezés már csak azért sem jó, mert az önálló szó is kifejezhet viszonyfogalmat, pl. *atya*, *feleség*. SPITZER szerint a hangtan megfelel a hangnak, a szótan a szónak s a viszonytan a fogalomnak. Azonban így a nyelvtan felosztási alapja nem lesz egységes: hang, szó, fogalom; továbbá a fogalomnak a kifejezője, jele tulajdonképpen a szó. A magyarban *A magyar nyelv rendszere* óta (kiad. a M. Tudós Társaság. 1846) a *mondattan* elnevezés használatos. Az összetett mondat rendszeres tárgyalása kezdetben még hiányzott nyelvtanainkban, GYURITS A. (Magyar mondattan. 1857) tárgyalja nálunk először a mondattant, SCHINNAGL nyomán. A *mondat* elnevezés BARCAFALVI SZABÓ D.-től való (1792), régebbi elnevezései: *mondmány*, *szólmány*, *értelmes mondás*. BENYÁK. 1780; *egész szóllás*. FÖLDI J. 1790.

Mi a syntaxis, azaz mely nyelvi jelenségek tartoznak a syntaxisba, s mily viszonyban van a syntaxis a nyelvtan többi részeivel? E kérdések tisztázására már sok kísérlet történt, de azért még ma sem tarthatjuk őket teljesen megoldottaknak. Különösen behatóan tárgyalta e kérdéseket RIES J.: Was ist syntax? (Marburg, 1894.)¹ c. művében. Abban az időben a syntaxis rendszerének három főfaja volt.

1. Az egyik az ú. n. *vegyülék-* vagy *elegy-syntaxis* (mischsyntax), amely majd a szótanba, majd a mondattanba, majd a stilisztikába, retorikába tartozó jelenségeket tárgyal, ezen anyag tárgyalásában pedig híjával van az egészen végigvonuló egységes elvnek, mert hol az alakból, hol a jelentésből indul ki. E tárgyalásmód hívei a szófajok használatát tárgyalják, majd a szóalakokat s végül szoros értelemben vett

¹ Második, függelékkel megtoldott, egyébként változatlan kiadás. 1927. Most RIES folytatásul második és harmadik részt is ígér (*Zur wortgruppenlehre. Mit proben. Was ist ein satz?* Mindhárom résznek *Beiträge zur grundlegung der syntax* közös címet adja).

mondattant (satzlehre) csatolnak hozzá. A vegyülék-syntaxisnak többféle faja van. Ilyen vegyülék-syntaxis pl. DRAEGER: Histor. syntax d. latein. spr. 1874—81. DELBRÜCK: Altindische syntax. 1888. V. ö. még: RIES: Was ist syntax? 1927. 178. l.

2. A syntaxis másfajta rendszerével MIKLOSICH összehasonlító szláv mondattanában (Vergleichende syntax d. slavischen sprachen. 1868—74.) találkozunk, ezt a rendszert azután többen is használták. Ő a syntaxist a szófajok és a szóalakok jelentésének tanával veszi azonosnak. Jener teil der grammatik, welcher die bedeutung der wortclassen und der wortformen darzulegen hat, heißt syntax. I. m. IV, 1. A syntaxist tehát két részre osztja: a szófajok jelentésének tanára és a szóalakokéra. Amint ebből látjuk, MIKLOSICH mondattani rendszere mindig a nyelvi jelenségeknek a jelentésalakjából és a hangalakjából, tehát általában az *alakból* indul ki (főnév, melléknév stb. — accusativus, genitivus stb. = egyes szavak, viszonyjelek). E mondattani rendszer azonban egyrészt túlságosan szűk, MIKLOSICH ugyanis a mondat részeit tárgyalja ugyan különféle helyeken, de magát a mondatot nem, hasonlóképen a szórendet sem; az összetett mondatot pedig csak az igemódoknál tudta beleilleszteni rendszerébe. Találón nevezte el WUNDT (Die sprache³. II., 223) a MIKLOSICH-féle mondattani rendszert e hiányai miatt *negatív syntaxis*nak. Másrészt azután túlságosan tág MIKLOSICH mondattani rendszere, mert sok olyasmit is tárgyal, ami nem vonatkozik a szavak mondatbeli viszonyára (beziehungsbedeutung), hanem csak az önállóan tekintett szó fogalmi tartalmára (begriffsbedeutung, eigenbedeutung), ami tehát tulajdonképen a szótanba tartozik.

MIKLOSICH előtt már GRIMM J. is csak a szófajok és a szóalakok jelentését tárgyalta a syntaxisban (Deutsche gramm. 4. köt.). Miklosich rendszerét követte ERDMANN (Grundzüge d. deutsch. syntax. 1886.), de annak hiányait igyekezett pótolni a szófajok és a szóalakok tárgyalásának keretén belül, így pl. az igealakok használatához külön fejezetet csatolt a szórendről. A névszói alakok használatát már MENSING (1898) írta meg benne szintén az *alakból* kiindulva. SCHERER V. (Zeitschr. f. die Österr. Gymn. 1878. 109—125.) pedig úgy akarta pótolni a

MIKLOSICH-féle mondattani rendszer hiányait, hogy a szófajok és a szóalakok jelentésánához harmadik részt akar csatoltatni a mondatalkotásról (Lehre von der satzbildung), ezáltal azonban újra visszasüllyedt a vegyülék-syntaxisba. Az *alakot* választotta kiinduló pontul a mondattani jelenségek tárgyalásában WUNDERLICH (Der deutsche satzbau. 1892¹, 1901², 2 köt.) és EINKEL is (Hist. syntax d. englischen spr. 1891¹, 1901², 1916³). WUNDERLICH mondattani rendszere általában véve megegyezik MIKLOSICH-éval, csak hogy ez utóbbi először külön az összes szófajok jelentésánát tárgyalja, majd utána külön önálló részben a szóalakokét. WUNDERLICH ellenben egy-egy szófajnál mindjárt a hozzátartozó szóalakok jelentését is tárgyalja. EINKEL magát a mondatot nem tárgyalja, mert az alakból kiinduló rendszerébe (partizipien, infinitiv, tempus, modus, kasus, numerus, adjektiv, adverb, präpositionen, konjunktionen, pronomena, artikel, wortstellung) nem volt beleilleszthető. WUNDERLICH a mondat mivoltát az előszóban intézi el.

3. A mondattan harmadik fajta rendszere a syntaxist azonosnak veszi a mondat tanával: Syntax ist satzlehre.

RIES egyik fajta rendszerrel sincs megegyedve, azért új rendszert állított föl a mondattani jelenségek tárgyalására. Ezen új rendszer alapja az az elv, hogy a syntaxis tárgyat a mondatbeli kapcsolatokat, más szóval a *szószerkezetek* (wortgefüge)¹ alkotják. Die syntax hat es grundsätzlich nur mit form (bildung) und bedeutung der *wortgefüge* zu tun. I. m. 84. Szószerkezetben RIES két vagy több szóból álló kifejezést ért. Wortgefüge ist eine sinnvolle verbindung von worten zu einer neuen einheit. I. m. 47. A mondat ő szerinte csak azért alkotja a syntaxis tárgyát, mert a mondatot nem tartja másnak, mint szószerkezetnek. A mondattan (satzlehre) tehát RIES szerint csak egy része a syntaxisnak, de nem teljesen azonos a syntaxisal. V. ö. még: HESSELBACH: Zeitschr. f. Gymnasialwesen. 1909. 63, 353. MARTY A.: Untersuchungen zur grundlegung d. allgemeinen gramm. u. sprachphilosophie. 1908. I. 352. l.

¹ Ezt a fogalmat nem szabad összetéveszteni nála a *szócsoporthoz* (wortgruppe) fogalmával, mint némelyek teszik. A *szószerkezet* (wortgefüge) nála = *alle syntaktischen gebilde*; a *szócsoporthoz* (wortgruppe) = *die nichtsatzbildenden gefüge*.

RIES említett művében igyekszik kellőkép egymástól elhatárolni a nyelvtan részeit. Az egész nyelvtant — *tárgyát* tekintve — három részre különíti el: hangtan-, szótan- és szó szerkezettanra. Továbbá követeli, hogy minden nyelvi jelenség két szempontból vizsgáltassék: az *alak* (bildung) és a *jelentés* szempontjából. Így tehát szerinte a szótanban tárgyalni kell a szavak alakját és jelentését, a szó szerkezettanban a szó szerkezetek alakját és jelentését. Az így elhatárolt szótan és szó szerkezettan vázlata tehát ez volna:

	Lehre vom einzelwort (Wortlehre)	Lehre vom wortgefüge (Syntax)
Formen- lehre	Lehre von den formen der worte. (Wortarten nach formalen gesichtspunkten und flexionslehre)	Lehre von den formen der wortgefüge
Bedeutungslehre	Lehre von der bedeutung der worte, ihrer arten und flexionsformen	Lehre von der bedeutung der wortgefüge

Amint látjuk, RIES a mondattan (satzlehre) helyébe a szó szerkezettant (syntax) akarta tenni s a mondat helyébe a szó szerkezetet. Erre több oka volt. Így ő szerinte a mondat szó szerkezet lévén úgylis bennfoglaltatik a szó szerkezet fogalmában s így beletartozik a syntaxis körébe. Ellenben vannak olyan szó szerkezetek, mint pl. könyvek, fejezetek címei, amelyek nem mondatok, így tehát ezek egy a mondat tanával azonosított syntaxisban nem volnának tárgyalhatók, de egy olyan syntaxisban, amely a szó szerkezetek tanával azonos, ezek a szó szerkezetek elhelyezhetők és tárgyalhatók. Vannak továbbá RIES szerint oly szó szerkezetek (jelzős és értelmezős szerkezetek, határozó, tárgy), amelyek nem az állítmányhoz tartoznak, hanem valamely nem határozott alakú ígéhez, pl. *Ein in allen nöten trefflich bewährter freund. Caesars ermordung. Reise nach Paris.* Ezek csak addig tekinthetők szoros értelemben mondatrészeknek, s így csak addig tartoznak a mondat tanba, ameddig a maguk egészében tekinthetjük őket, amikor

tehát alanyul, névszói állítmányul, tárgyul, határozóul szerepelnek, de ha magának a szószerkezetnek képzési módját, szerkezetét tekintjük, akkor az illető szószerkezet szoros értelemben nem mondatrész többé, tehát nem tárgyalható a mondat tanával azonosított syntaxisban, de szépen megfér egy a szószerkezet tanával azonosított syntaxisban. RIES tehát a syntaxist nem veszi azonosnak a mondat tanával, a syntaxis ő szerinte a mondattanhoz viszonyítva többletet foglal magában, amely többlet nem helyezhető el a mondattanban.

RIESnek ezen okoskodása azonban nem állja meg helyét. A mondat ugyanis nem azonosítható a szószerkezettel, mert vannak egy szóból álló mondatok is (*Menj! Esik.*), amelyek tehát nem szószerkezetek s ennél fogva RIES syntaxis-meghatározása értelmében („a syntaxis a szószerkezetek tana“) nem tartoznak bele a syntaxisba. De akkor hát hol tárgyaljuk az ilyen egy szóból álló mondatokat? A mondat tanával azonosított syntaxisban az ily egy szóból álló mondatok tárgyalása nem okoz semmi nehézséget, s az említett könyv- és fejezetcímek tárgyalása sem. Ezeket ugyanis szintén mondatoknak¹ lehet venni, csak hogy a mondat egyik főtagja, a lélektani alany a helyzetben van adva, pl. a könyv, a fejezet címe a lélektani állítmány, a könyv, a fejezet tartalma pedig a lélektani alany. Tehát az egy szóból álló mondatokat és az említett címeket az ú. n. lappangó alanyú mondatoknál lehet tárgyalni vagy pedig a WUNDT-féle mondattöredékeknél, illetőleg mondatpótlóknál. Az említett szószerkezetek (*Ein in allen nöten trefflich bewährter freund. Caesars ermordung. Reise nach Paris.*) nemcsak a maguk egészében tekintve lehetnek mondatrészek, hanem akkor is, ha képzésük módját, szerkezetüket tekintjük, mint majd mindjárt látjuk. Tehát ezek is elhelyezhetők a mondat tanával azonosított syntaxisban.

RIES szorosán véve csak az állítmányt tartja a mondat főalkotó részének, de e mellett elismeri még mondatrésznek az alanyt, a tárgyat (objekt) és a határozott alakú (verbum finitum) igéhez tartozó határozókat (adverbiale Bestimmungen) is. A jelzőt, az értelmezőt és a nem-határozott alakú igéhez tartozó határozókat nem tartja szoros értelemben vett mondat-

¹ PAUL: Prinzipien⁵. 129. Deutsche gramm. III, 11.

részeknek. „Handelt es sich um die wissenschaftliche erforschung und darstellung der syntaktischen gebilde, so werden für das syntaktische gebilde, das wir als ‚satz‘ bezeichnen, nur die konstituierenden teile desselben, nicht die zufälligen, nicht die teile der teile in betracht kommen.“ (Was ist syntax? 60—1.) Ezen felfogását így okolja meg: „Eine adverbelle bestimmung des verbalinhalts kann insofern als satzteil angesehen und dem objekt an die seite gestellt werden, als sie den ausdruck einer sich bildenden verknüpfung von vorstellungen vervollständigen hilft; die attribute aber sind immer der ausdruck einer schon früher vollzogenen verbindung von vorstellungen, die fertig in den neu sich bildenden satz herübergenommen ist.“ (Uo. 58.) RIES szerint tehát csak az állítmányt az alanyt, a tárgyat és a határozott alakú igéhez, azaz az állítmányhoz tartozó határozókat lehet a szoros értelemben vett mondatban tárgyalni, a mondat többi részeit ellenben csak szócsoportok (wortgruppe) alakjában — bár a syntaxisban, de a tulajdonképi mondatanon (satzlehre) kívül. Így járt el SÜTTERLIN: Die deutsche sprache d. gegenwart c. műve első kiadásában (1900).

RIESnek a mondatrészek rangsorára vonatkozó ezen felfogása nem helyes. Még ma is el van terjedve az a felfogás, hogy a jelző nem egyenlőrangú mondatrész az alannal, a határozóval, a tárggyal, hanem csak afféle harmadrangú mondatrész. Ez a téves felfogás KERN¹ téves mondatelméletén alapszik, amely szerint a mondat egy gondolat kifejezése határozott alakú ige (verbum finitum) segítségével. Ő tehát a határozott alakú igét (állítmány) tartja a mondat alapjának, a mondat többi részei szerinte részben az állítmány meghatározására szolgálnak, részben ezen utóbbi meghatározó mondatrészek meghatározói. Az előbbiek a közvetlen mondat-

¹ Die deutsche satzlehre. 1882¹, 1888². Zur methodik des deutsch. unterrichts. 1883. Zur reform des unterrichts in d. deutsch. satzlehre. 1884 Die deutsche satzlehre. 1882. Grundriss d. deutsch. satzlehre. 1884¹, 1885² 1896³. KERN elméletét ismertette nálunk THEISZ Gy.: A nyelvtanítás reformjához. O. Középisk. Tanáregyes. Közl. 1887—8. XXI, 47—68. Vö. még: FRITZSCH R.: Die deutsche satzlehre. 1910. BALOGH P.: Az ige szereplése a mondatban. Nyr. XVII, 294 stb. XIX, 295. KALMÁR E.: NyK. XXVIII, 138. XXXIV, 98.

meghatározók (unmittelbare satzbestimmungen), az utóbbiak a közvetettek (mittelbare s.). Ezek közé tartozik elsősorban szerinte a jelző, KERN tehát harmadrangú mondatrészé süllyesztette le a jelzőt, miként nálunk BRASSAI (vö. NyF. III, 63. SZAMOSFALVI G.: Mondatrész-e a névelő, s ha az, milyen mondatrész? MNy. XXI, 100) és mások is. KERN téves mondatfelfogása a mondat dualizmusának tagadására vezetett és a mondatrészek ezen téves rangsorára. Ez a téves mondatfelfogás onnan ered, hogy KERN azonosítva a mondatot a logikai ítélettel, a mondatban az alanyfogalomnak az állítmányfogalom alá való rendelését látta. KERN felfogásának azonban ellentmond egyrészt az a körülmény, hogy a mondat nem azonosítható a logikai ítélettel, másrészt az, hogy kezdetben nem is volt határozott alakú igei állítmány, hanem csak névszói állítmány; a határozott alakú ige csak lassú történeti fejlődés eredménye. Ma már megdőlnék tekinthető az a mondattani felfogás (vö. a szerző Magyar. tört. mondattanát. 36), amely tagadta az állítmány és az alany dualizmusát a mondatban. A mondat WUNDT szerint nyelvi kifejezése annak, hogy egy egységes tudattartalmat (teljesképzetet) szándékosan alkotó elemeire tagoltunk s ezeket egymásra vonatkoztattuk, azaz egymással logikai viszonyokba állítottuk. Die sprache³. II, 248. PAUL szerint a mondat nyelvi kifejezése, jelképe annak, hogy a beszélő lelkében több képzet vagy képzetcsoporthoz összekapcsolódott, s eszköze egyúttal annak, hogy a hallgató lelkében is létrejöjjön ugyanazon képzeteknek vagy képzetcsoporthoz ugyanazon kapcsolata. Prinzipien⁵. 121. Akármelyik meghatározást fogadja is el valaki,¹ a rendes mondat lélektani és egyúttal nyelvtani alkatához elengedhetetlenül két tag, két képzet vagy képzetcsoporthoz szükséges, az állítmány és az alany képze, s ezek lélektani és egyúttal nyelvtani szempontból is egyenlő rangúak. Ebből következik, hogy az alany meghatározója, vagyis a jelző éppoly rangú mondatrész, amilyenek az állítmány meghatározói, vagyis a tárgy és a határozók. Figyelembe kell venni egyúttal azt is, hogy nemcsak alanynak, hanem névszói állítmánynak is lehet jelzője (pl. *Ez jó kis fiú.*). A jelző az alany mellett keletkezett mint logikailag kevésbé

¹ Vö.: a szerző Magyar tört. mondattanában. 2.

fontos és ezért lefokozott állítmánya, tehát kezdetben csak az alanynak volt jelzője, de utóbb analógiával más névszói természetű mondatrészek mellett is kezdték használni, azaz névszói állítmány, határozó és tárgy mellett is. Az állítmány és az alany a mondat főrészei; a jelző, a határozó és a tárgy mint az állítmány és az alany meghatározói másodrangú mondatrészek. Vannak harmadrangú mondatrészek is: határozónak, tárgynak is lehet jelzője, határozója, tárgya. Pl. határozónak lehet állapot-, módhatározója: A legjobb szolgálat mindig az, mit hű barát barátunk *holtúl* tesz. Szász K. Nib. 423. *Nagyon szépen kérem.* Tárgynak lehet állapothatározója: *Része*gen láttam őt. Véghatározóul szolgáló főnévi igenévnek lehet tárgya: Elment *epret* szedni. Jelzőnek lehet jelzője, határozója, tárgya. Nemcsak az első és a másodrangú mondatrészek tartoznak bele a szoros értelemben vett mondattanba, hanem a harmadrangúak is. RIESnek az az eljárása, hogy tagadva a mondattanak a syntaxissal való azonosságát a mondattant a syntaxis egy részének tette meg, teljesen elhibázott.

A második ok, amiért RIES a mondat helyébe a szó szerkezetet akarta tenni, az, hogy szerinte a beszédet alaki szempontból elemezve a következő részeket kapjuk: hang, szó, szószerkezet; mondatot azonban az alaki elemzés nem talál. RIESnek ezen felfogásával sem érthetünk egyet. Először is általában az a kifogás tehető ellene, miért vizsgálja a beszédet csupán alaki szempontból, holott a szót és a szószerkezetet alaki és jelentésbeli szempontból vizsgálja. Abban igaza van, hogy alaki szempontból a mondat nem egysége a beszédnek. Szoktak¹ ugyan mondaton hangalaki (fonétikai) szempontból két lélekzetvétel közé eső szólamcsoportot érteni, de evvel szemben meg kell jegyeznünk, hogy nem minden mondat után veszünk új lélekzetet. Így tehát alaki szempontból a mondat nem igazán egység, de — s ez már RIES ellen szól — hangalaki szempontból a szó és a szószerkezet sem egysége a beszédnek. Jól mondja JESPERSEN:² Der satz ist keine phonetische einheit; der begriff ‚satz‘ wie der begriff ‚wort‘ gehört

¹ DELBRÜCK: Vergl. syntax d. idg. sprachen. III, 4. BALASSA: Fonétika². 138.

² Lehrbuch d. phonetik². 207.

zur bedeutungsseite der sprache. Hangalaki (lautform) szempontból a legelső nyelvbeli egység a mondat szakasz (beszéd-ütem, sprechtakt), melyet szólamnak is szoktak nevezni. Ezen oly szócsoporthoz szoktak érteni, amelynek ejtése közben nem tartunk szünetet, hanem melyet mint egységes egészet mondunk ki, azaz egy hangsúly alá foglalunk össze. Néha egyetlen szó is alkothat szakaszt. A mondat szakaszai között egy kis szünetet szoktunk tartani. A mondat szakaszon belül még kisebb alkotórészeket lehet megkülönböztetni: a szótagokat. Szótagon oly hangot vagy hangcsoportot értünk, amelyet egy lehellyel kibocsátással képezünk. A szótagok között nem tartunk szünetet. A szótag ismét egy vagy több hangból áll.

A nyelvet (beszédet) elsősorban tartalmi, jelentésbeli, helyesebben jelentésalaki szempontból kell vizsgálni. A beszélő tudatában u. i. legelőször a kifejezendő gondolati tartalom (képzetek, fogalmak) van jelen a hozzátartozó érzelmi minőséggel; ehhez keressük a megfelelő nyelvi jelentésformát a hozzátartozó hangsorral (névvel), azaz a nyelvi kifejezést, a nyelvi alakot. A jelentésalak szempontjából pedig a legelső nyelvbeli egység, amelyre a beszéd elemzése alkalomával bukkanunk, a mondat. „A nyelvbeli egyén: a mondat”, hangoztatta helyesen nálunk már BRASSAI;¹ SIMONYI² pedig: „A nyelvben mint egység (egyed) mindenekeelőtt a mondat lép elének”. Beszédünk célja u. i. mindig az, hogy valakivel valamit közöljünk, ez pedig csakis mondattal történhetik, amely alkalomadtán egyes szó is lehet. A szó mondatbeli szerepéből kiszakítva csak felidézi a hallgató tudatában a vele társult fogalmat, de fogalmak viszonyítását nem fejezi ki, pedig ez a beszédbeli közlés tulajdonképi célja, még ha csak egy szóból áll is az illető közlés. A mondaton belül értelmi, jelentésformai egységet alkot a szólam, amely rendesen két vagy több értelmileg összetartozó szóból álló kifejezés. A szólamon belül értelmi, jelentésalaki egység a szó. A mondat és a szó eredetbeli (genetikus) viszonyát nem szabad úgy felfogni mintha előbb lettek volna szavak, s azután ezekből

¹ Ak. Ért. 1860. I. 299, 1863—5. III, 9. HUNFALVY vele szemben védelmezte az egyes szó nyelvbeli egyén voltát. NyK. 1:471.

² Magy. Tanügy. 1876. 304. Ak. Ért. X. 1:20.

keletkezett volna a mondat. A szavak eredete feltételül megköveteli a mondatpótlót és a mondatot. A mondat elsőbbségét már BECKER KÁR. FERD. (*Organism d. sprache*. 1827, 1841) hirdette.¹ Miként az ítéleti élmény eredményeképpen a fogalmak keletkeztek, úgy keletkeztek a mondatpótló- és a mondat-alkotás eredményeképpen a szavak, illetőleg az ezek létrehozására szükséges testi-lelki készség. A szavak tehát nem előbb keletkeztek, mint a mondat, de utóbb sem részekre el nem különült (differenciálatlan) hosszabb-rövidebb mondatértékű hangsorokból (hangcontinuumokból) (JESPERSEN: *Progress in language*.² 9. f. *Language*. 1923. 21. f.), hanem a mondatban keletkeztek és a mondattal eredetre nézve egyidejűek. A szavaknak a szólamokkal ellentétben a beszélő tudatában önálló létük² is van ugyan, azonban a mondat kiejtésében, azaz a beszédben nem minden szónak van önálló léte, hanem gyakran csak más szavakkal szakasszá egyesülve (= fonétikai szó, pl. *Holvana* | *zasszony?*). A mondatnak a szóval szemben való elsőbbségét látjuk a gyermeknél is a nyelv elsajátításában. A gyermek is mondatban kezd beszélni, ha mindjárt egy szóból vagy egy hangból áll is az. Az egyes szavakat kétféle úton sajátítja el a gyermek. Egyrészt környezetete tanítja meg egyes szavakra úgy, hogy képzettársulást létesít a gyermek tudatában egyes hangsorok és egyes fogalmak között; de az ily magányos szó is mondat már. Másrészt a gyermek rendszeren nem elszigetelten hallja környezetétől a szavakat, hanem más szavakkal mondattá összekapcsoltan, úgyhogy maga kénytelen elválasztani saját és környezetének mondataiban az egyes szavakat egymástól, mert csakhamar ráeszmél, hogy valamely fogalomnak megfelelő hangsor más és más hangsorokkal kapcsolatban fordul elő, s így ezektől elválasztja. A mondatnak szavakra bontása meglehetősen viszonylagos folyamat, mely az egyes nyelvek szerkezetétől, a beszélő szellemi fejlettségi fokától és a hagyományos szokástól függ.

¹ CASSIRER (*Philosophie d. symbolischen formen*. I, 274) szerint HUMBOLDT. MEYER (IF. XII, 27) szerint LEO H.: *Nominalistische gedanken-späne*. Reden u. aufsätze. 1869. NOREEN (vö. POLLAK: *Einführ. in d. wiss. bedrachtung d. sprache*. 1923. 231) szerint STEINTHAL.

² POLLAK-NOREEN: i. m. 433. BALASSA: *Nyt*. 55: 16.

Jelentésalaki szempontból a nyelvtan feloszlik tehát mondattanra és szótanra. Mind a mondat, mind a szó egy gondolattartalomnak, jelentésnek (semem, NOREEN) és egy hangnak vagy hangsornak (morphem) a kapcsolatából áll. Minden sememának van morphemája és megfordítva. Ezt a jelentésbeli és alakbeli szempontot nem szabad úgy egymástól elválasztva tárgyalni, ahogy RIES és sokan mások teszik. A mondattanban és a szótanban kiindulhatunk a jelentésből és kereshetjük a jelentésformákat és a nekik megfelelő hangalakokat; vagy megfordítva: a hangalakból kiindulva vizsgálhatjuk a vele kifejezett jelentésformákat; vagy mindkét szempontból kiindulva tárgyalhatjuk a nyelvi jelenségeket. Lélektani szempontból természetesebb a jelentésből kiinduló tárgyalásmód, mert a tudatban legelőször a lelki tartalom (képzet, fogalom) merül fel, ehhez keressük a megfelelő nyelvi kifejezésmódot.

MORRIS (On principles and methods in latin syntax. 1902. 197—232. 1.) az alakból kiinduló tárgyalásmódot találja legcélszerűbbnek a mondatban: classification by form is the most useful tool of the syntactical investigation. MORRIS az alakképző elemek jelentésének és szerepének eredetére vonatkozólag a LUDWIG-féle ráalkalmazásos elmélet (adaptatio) álláspontjára helyezkedik s így a mondatbeli viszonyjelentésből, a funkcióból kiinduló tárgyalásmódot nem találja alkalmasnak a mondattani jelenségeknél. Kifogásait a jelentésből kiinduló tárgyalásmód ellen hat pontba foglalta össze: 1. A jelentésekből kiinduló tárgyalásmód szerinte nagyon tág, bizonytalan és ingatag alapot nyújt a mondattani jelenségek rendszerezésére. A jelentések ugyanis nincsenek mindig élesen elhatárolva egymástól, a határ köztük gyakran elmosódó, úgyhogy a kutatók véleménye gyakran eltér egymástól arra vonatkozólag, melyik jelentéskategóriába kell sorolni valamely mondattani jelenséget. Azonban e kifogás szerintünk az alakból kiinduló tárgyalásmódon nyugvó rendszernél is fölmerülhet, ott is meg kell állapítani egy-egy alakképző elemnek a jelentését. 2. MORRIS szerint ezen a kifogáson azzal sem lehet segíteni, hogy az alakképző elemek jelentését szabatosabban, pontosabban törekszünk meghatározni, mert ez egyéni és erőltetett magyarázatokra vezethet. E kifogásra azt felelhetjük.

hogy mind az alakból, mind a jelentésből kiinduló tárgyalásmód értéke függ a nyelvi jelenségek mibenlétének mennyel teljesebb felfogásától; a mélyebbre hatoló kutató az alakképző elemek jelentésének megállapításában aránylag kevesebb nehézséggel fog küzdeni s biztosabban, szabatosabban fogja tudni meghatározni a nyelvtani jelentéskategóriákat és megjelölni minden nyelvi jelenségnek helyét a jelentéskategóriák rendszerében. 3. A jelentésekből kiinduló tárgyalásmódon nyugvó rendszer MORRIS szerint nagyon általános, nagyterjedelmű osztályokat állít fel, úgyhogy a finomabb jelentésárnyalatok tárgyalására nem kerül rá a sor. Ez a hiba azonban nem szükségképi velejárója a jelentésből kiinduló tárgyalásmódnak, a jelentésből kiinduló gondos tárgyalásmód mindig figyelemmel lesz a jelentések különféle árnyalataira. 4. A jelentésből kiinduló tárgyalásmód MORRIS szerint a jelentések osztályainak önálló létet (distinct entity) tulajdonít, mintha egyik jelentéskategória a másiktól származnék, holott a jelentések osztályai elvonások, absztrakciók merő nevei. CURTIUS (KZ. I, 265) ezért a jelentésekből kiinduló tárgyalásmódot absztraháló módszernek nevezte. MORRIS ezen kifogásával szemben megjegyezzük, hogy a nyelvi jelenségek mivoltát helyesen felfogó kutató a nyelvtani jelentéskategóriákat csak az egyes valóságoktól való elvonásoknak tekinti, amelyek között oksági kapcsolat nem lehetséges oly értelemben, hogy egyik jelentés a másiktól származik. A jelentéseknek van valóságos létük, akár az egyes nyelvi jelenségek létrehozásához szükséges lelki dispoziciók alakjában, akár ezeknek aktualizálásában, azaz az egyes nyelvi jelenségek alakjában (pl. az eszközhatározó jelentés a *késsel, bottal* alakokban). Önálló létük azonban nincs a valóságban létező egyes jelentéseknek s általában a nyelvi jelenségeknek, ezek csak működések, folyamatok (*ἐνέργεια*), úgyhogy egyik jelentés s általában egyik nyelvi jelenség nem származhatik, fejlődhetik a másiktól, hanem mindegyik újonnan való teremtés egy meglevő lelki dispozició alapján esetleges újabb módosító körülmények, okok hatása alatt. Oksági kapcsolat csak a lelki dispoziciók közt lehet. 5. A jelentésből kiinduló tárgyalásmód MORRIS szerint hajlandó a szó szerkezet egyik tagjának tulajdonítani a jelentést (pl. *Quid ego nunc faciam?* mondatban a subjunctivus dubitativust a

faciam-nak), pedig ez valójában az egész szó szerkezetéhez fűződik. MORRISnak a jelentésből kiinduló tárgyalásmód ellen irányuló ezen kifogására azt felelhetjük, hogy az újabb nyelvtudomány a mondatot, a szó szerkezetet egyidejű (simultan) tudati tartalomnak tekinti, a szavak jelentését részben azoknak mondatbeli kapcsolata, azaz a szavaknak a többi mondattagokhoz való viszonya határozza meg, főképp a ragos szóalakok jelentését. 6. A jelentésből kiinduló tárgyalásmód MORRIS szerint együtt tárgyal alakilag szorosan össze nem tartozó nyelvi jelenségeket (pl. a megengedő jelentés kifejezésénél a *quamquam*, *quamlibet*, *quamvis*, *quantumvis*, *ut*, *ne*, *cum*, *licet*, *etsi*, *tametsi*, *etiamsi* kötőszós mellékmondatokat), s szétszakít alakilag szorosan egybetartozó nyelvi jelenségeket (pl. a *si* kötőszós feltételes, megengedő mellékmondatokat, a *miror si* és a *si quidem* szerkezetű mondatokat.) E kifogással szemben az az ellenvetés tehető, hogy az alakból kiinduló tárgyalásmód viszont a jelentés szempontjából szorosan egybetartozó jelenségeket szakít szét és a jelentés szempontjából szorosan egybe nem tartozókat együtt tárgyal.

Általában még azt mondhatjuk, hogy jelentésből kiinduló tárgyalásmód ellen felhozott hibákba az alakból kiinduló kevésbé felkészült kutató is beleeshetik, s viszont az alakból kiinduló tárgyalásmód előnyeit a jelentésből kiinduló jól felkészült kutató is érvényesítheti. Hogy a jelentésből kiinduló tárgyalásmód nem volna alkalmas a nyelvi jelenségek leíró tárgyalására avagy történeti fejlődésének kimutatására és e fejlődés lélektani és logikai magyarázatára, s hogy a nyelvtudományi vizsgálat e célját csak az alakból kiinduló tárgyalásmóddal lehetne elérni, ennek a felfogásnak ellentmond egész tárgyalásmódunk itt, főképp a mondattan részletesebb rendszeréről szóló fejezetünk.

Amikor a jelentésből kiindulva keressük a mondatbeli viszonyjelentésekhez a megfelelő nyelvi alakot s a jelentéseket bizonyos alakképző elemeknek (ragoknak, jeleknek) és viszonyzóknak (kötőszók, névutók és egyéb határozószók) tulajdonítjuk, akkor ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az illető alakképző elemeknek és viszonyzóknak mindig csak magukban van ez a szerepük, hanem gyakran más körülmények is hozzá-

járulnak az illető mondatbeli jelentésviszony kifejezéséhez. Négy ily körülmény említhető, mégpedig: 1. Az illető ragos alak tövének fogalmi tartalma, jelentése, pl. a *földön, télen, szépen, betegen* szóalakokban ugyanaz az *-n* határozórag szerepel, mégis az első helyhatározó, a második időhatározó, a harmadik módhatározó, a negyedik állapothatározó, s ez a szótó jelentésétől függ. Vagy pl. ez a mondat: *Bárcsak ne gyűlölne!* irreális óhajt fejez ki, a beszélő ugyanis tudja, hogy az illető gyűlöli őt. Viszont ez a mondat: *Bárcsak ne jönné el!* potenciális óhajt fejez ki, a beszélő ugyanis nem tudja, megtörténik-e az eljövétel vagy nem. Vö. a szerző Magyar történeti mondattanában. 64. l. A nyilatkozást jelentő igék időjel-nélküli 2. személyű alakjai átképzelés nélkül való alkalmi használatban sohasem fordulnak elő, miként a többi tartós történésű időjel-nélküli 2. személyű alakok (*szereted, fogdosod, mérsz*), hanem vagy átképzeléses használatban, ú. n. praesens historicum szerepében, vagy még gyakrabban általánosítók, pl. *azt mondod* = azt mondtad vagy mondani szoktad vagy mindig mondod; *azt kérded* = azt kérdezted vagy mindig kérdezed. Vö. a szerző Magy. tört. mondattanában. 81. l. 2. Gyakran ugyanazon szónak más alakképző elemei járulnak hozzá valamely alakképző elem jelentésének meghatározásához, determinálásához. Pl. a *-ná, -né* módjellel alkotott igealakok rendszerint a beszélő szempontjából való óhaj kifejezésére szerepelnek. Azonban az 1. személyben nem minden ige fogalmi tartalma alkalmas a beszélő szempontjából (aki egyúttal szereplő is az 1. személyben) való óhaj kifejezésére, nevezetesen oly igéké nem, amelyeknél a történés a beszélőnek akaratától, cselekvő közreműködésétől függ, azért ily igéknél a ható alakra van szükség az óhaj kifejezése végett. Pl. *enném, aludnám* helyett inkább azt mondjuk: *ehetném, alhatnám*. Vö. a szerző Magy. tört. mondattanában 65. l. Ez a mondat: *Bárcsak egészséges volnék már!* csak irreális óhajt fejez ki. Ez a mondat pedig: *Bárcsak egészséges volna már anyám!* potenciális óhajt is kifejezhet az irreális óhajon kívül. 3. Gyakran a mondat tartalma járul hozzá valamely mondatbeli viszonyjelölő alakképző elem vagy viszonyzó jelentésének meghatározásához. Pl. ezen mondatokban: *Az hírlik, hogy háború lesz. Azt mondta, hogy*

nem jön el. Sok minden történt azalatt, hogy távol voltál tőlünk. Ez annak a jele, hogy jó szíve van — egyaránt *hogy* kötőszó szerepel, de csak a főmondat tartalma dönti el, milyen mellékmondat (alanyi, tárgyi, határozó, birtokosjelző) kötőszava. A *-ná, -né* módjel jelentése lehet feltételes vagy óhajtó a szerint, milyen a mondat tartalma. Az *-m* személyrag rendszerint csak az alany személyét jelöli (vö. *(alszom, aludtam, aludnám, aludjam)*), azonban a mondat tartalma néha hozzájárul, hogy egyúttal a 3. személyű tárgyat is jelöli: *látom őt, őket*. Általában véve a tárgyas személyragok eredetileg birtokos személyragok voltak, a tárgyas személyragos szerkezet eredetileg birtokviszonyos szerkezet volt, s a birtokos személyragok csak a mondat tartalmából kapták 3. személyű tárgyat jelölő szerepüket ráalkalmazással. Egyes kötőszók is így nyerték a mondat tartalmából jelentésüket, pl. a régi *maga* megengedő, továbbá az *ugyanis* magyarázó kötőszó stb., azonkívül a *vajjon* és a *hát* kérdőszó is. A *vajjon* eredetileg nem volt kérdőszó, hanem mint a *val-* igének egyes számi 3. személyű felszólítója (**valjon* 'ám legyen, es sei') eredetileg a kérdés előtt külön ráhagyó, megengedő mondatot alkotott, mely átmenetet, kapcsolatot teremtett a kérdés előzménye és maga a kérdés között; lassanként azonban magába szívta az utána következő kérdőmondatból a kérdés képzetét, azaz mondattani tapadással kérdő jelentést vett fel, s ezen új szerepében azután a rákövetkező mondat szerves része lett mint kérdőszó. Vö. a szerző Magy. tört. mondattanában 18. és MNy. 19: 111—117. l. 4. Néha a beszédbeli helyzet járul hozzá valamely alakképző elem jelentésének meghatározásához. Pl. a mozzanatos történésű (*győz, kap*) vagy hangsúlyos határozóval, főképp igekötővel vagy tárggyal mozzanatossá tett, perfektivált igealakok időjel nélkül átképzelés-nélküli alkalmi használatban rendszerint jövő vonatkozásúak (pl. *meghalsz, megszáradsz*), azonban a beszédbeli helyzet folytán, mégpedig döntő természetű nyilatkozatok esetében, amikor a beszédbeli helyzet következményeképpen rendszerint cselekvő egyes és többes 1. személyben, ritkábban 3. személyben, továbbá szenvedő 3. személyben fordulnak elő ezek az igealakok, nem jövő vonatkozásúak, mert ily beszédbeli helyzetben a történés

magával a nyilatkozattal rögtön meg is valósul, pl. *elitélem, felmentjük, helybenhagyom, elismerem, alulírott elismeri, helybenhagyatik* stb. Vö. a szerző Magy. tört. mondat-tanában 83. és GYOMLAY: AkÉrt. 1912, 135. MORRIS: On principles and methods in latin syntax. 1902. MARTY: Wort u. satz. Aus Martys nachlass herausgegeben von O. FUNKE. 1925. 72.

Mind a mondatban, mind a szóban elsősorban jelen-tés tan, mégpedig synonymika, melyben kutatjuk, hogyan és hányféleképen lehet valamely tulattartalmat nyelvileg, azaz jelentésformailag és hangalakilag kifejezni. Azonban egymástól elszigetelten nem szabad tárgyalni a jelentésbeli és az alaki szempontot, miként RIES követeli. Vagy kiindulunk a hangalak-ból és keressük a nyelvi jelentésformákat, vagy pedig kiindu-lunk a jelentésből és keressük a megfelelő nyelvi jelentésfor-mákat és hangalakokat, vagy mindkét szempontot alkalmazzuk. Alaktant azonban nem szabad a nyelvtan külön önálló részéül felvenni, sem úgy, hogy a nyelvtan második fő részéül vesszük fel a hangtan és a mondatban között, úgyhogy a szóban helyét bitorolja; sem úgy, hogy a szótant vagy — mi-ként RIES teszi — mind a szótant, mind a mondatant külön önálló alak- és jelentés tanra osztjuk szét. Az azután mellékes már (vö. RIES: Was ist syntax? 1927, 136. 172. l.), vajjon a szóban és a mondatban belül külön zárt rendszert alkot-e az alaktan és a jelentés tan, vagy pedig a szóban és mondat-tan a nyelvi jelentések szerint tagolódik. s egy-egy szóban vagy mondatban jelenségnél közvetlenül egymásután, de egy-mástól elvonatkoztatva kerül tárgyalásra az alaki és a jelen-tésbeli szempont. „Formes et fonctions sont solidaires, et il est diffi-cile, pour ne pas dire impossible, de les séparer. Linguistiquement, la morphologie n'a pas d'objet réel et autonome; elle ne peut constituer une discipline distincte de la syntaxe.“ SAUSSURE: Cours de linguistique générale. 1922. 186. RICHTER E.: Die rolle d. semantik in d. hist. grammatik. Germ.-rom. Monatsschr. 1910. 231 — 243. Az alakot és a jelentést nem szabad és nem lehet egymástól elszakítani sem a szóban, sem a mondat-ban; még ha az alakból indulunk is ki, akkor is szorosan együtt jár vele mindig a jelentés. Ma már vagyunk annyira,

hogy külön alaktan¹ már nem szerepel a nyelvtan önálló részéül; a nyelvtant mondattan-, szótan- és hangtanra osztjuk fel.

Valamely nyelvi jelenség tisztán alaki szempontból elvonatkoztatva a jelentéstől csakis a hangtanban tárgyalható. A hangtan mellett nincs önálló alaktan, mely a szótan önálló részéül szerepelne, s önálló jelentéstan sincs mint a szótan önálló része, hanem az egész szótan és modattan együttvéve tulajdonképpen jelentéstan. A jelentés ugyanis tudattartalomnak, formának és névnek a kapcsolata, viszonya. Vö. GOMBOCZ: *Jentéstan*. 1926. 33. 1. Mind a szótan, mind a mondattan egy jelentésformailag alakított tudattartalomnak (képzet, fogalom és a hozzájuk tartozó érzelmi minőség) a megfelelő nyelvi jelekkel a közlés céljából való összekapcsolását tárgyalja. Azonban az ily tágabb értelemben vett jelentéstanon kívül van szűkebb értelemben vett önálló jelentéstan is. Ez rendszeresen foglalkozik a tudattartalom, a forma és a név kapcsolatából keletkező jelentés mivoltával és a jelentésváltozások fogalma alatt összefoglalt jelenségek törvényeivel és okaival, s nemcsak a szótan, hanem a mondattan köréből is veszi jelenségeit. A szótanon és mondattanon belül azonban nem lehet az alaki és a jelentésbeli szempontot egymástól elszakítva tárgyalni, még kevésbé egyedül csak a szótanban, ahogy szokták. Ha a nyelvi jelenségeknél elvonatkoztatunk a nevekhez fűződő képzettartalomtól s csupán az illető nyelvben vagy nyelvekben szokásos hangokat, hangsorokat és ezeknek változásait vizsgáljuk, akkor ez a vizsgálat az alaktan lesz, más szóval a hangtan. A hangtan a fiziológián, az akusztikán és a lélektanon alapszik. Ha a tudattartalmat a névhez való viszonyától teljesen elvonatkoztatva önnönmagában vizsgáljuk, akkor az ily vizsgálat már nem a nyelvtudomány tárgya, hanem a lélektan és a logika körébe tartozik.

A szótanban RIESNÉL és másoknál is még ma is kísért a régi önálló alaktan, midőn a ragokat először tisztán alaki szempontból tárgyalják a szótanban (= mondattani alaktan),

¹ A nyelvtannak alaktanra és syntaxisra való felosztása a XII. sz.-ból való. Vö. GOLLING: *Einleitung in d. gesch. d. lat. syntax*. A LANDGRAF-féle *Hist. gramm. d. lat. spr.-ban*. 1903. III, 28, 37. 1.

utána pedig jelentésüket a mondatban. Elvileg ez nem helyes. Amint nem tárgyalhatjuk a szóképzést először külön alaktani szempontból egy önálló alaktanban, azután pedig egy önálló jelentésben a képzők jelentését, épügy helytelen a viszonyjeleket, ragokat (az idő- és módjeleket, továbbá az alanyi, tárgyias, birtokos személyragokat, a határozóragokat és a tárgyragot) előbb a szótanban tisztán alaktani szempontból tárgyalni, azután jelentésüket, mondatbeli szerepüket a mondatban. Az ily tárgyalásmód még visszásabb lesz, ha meg nem tartva a természetes sorrendet a szótant a mondatban elé teszik, mert így a mondatnani fogalmak a mondatnani terminológiával együtt már a mondatban tárgyalása előtt anticipálva vannak. A ragok mondatbeli viszonyt fejeznek ki és a jelek közül is egyesek, tehát a mondatban kell tárgyalni őket, mégpedig úgy, hogy a jelentésből kiindulva kutadjuk, hogy ezt vagy azt a mondatbeli viszonyt (pl. a birtokos jelzőit, a tárgyait, a határozóit) hogyan fejezzük ki nyelvileg: jelentésformailag és hangalakilag. A viszonyjeleket és ragokat jelentésbeli és alakbeli szempontból együtt a mondatban kell tárgyalni. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy ne tárgyaljunk valamely viszonyjelt, ragot a hangtanban is, ha elvonatkoztatunk jelentésétől, pl. a felszólító mód jelét: **rontja > rontsa, *mosj > moss*, vagy az eszköz-, társhatározó ragot: **kézvel > kézzel*, a hangtanban is kell tárgyalni. A viszonyjeleknek és ragoknak mint mondatbeli viszonyokat jelölő elemeknek a szótanban való tárgyalása egyáltalában nem helyénvaló.¹ Lehetetlen észre nem venni a visszasságokat,

¹ RIES szerint elvi szempontból (grundsätzlich) a szófajok és a szóalakok jelentéstana teljesen a szótanba tartozik. Was ist syntax? 1927. 112, 82. Hogy a ragok egy része a szavak mondatbeli viszonyát fejezi ki, az szerinte nem ok arra, hogy elvi szempontból (prinzipiell) a szótanból kirekesszük őket. Ezt a felfogását elég furcsán így okolja meg: „Da diese beziehungen am worte selber durch lautliche veränderungen an seinem eigenen körper zum ausdruck kommen, gehören sie zu seinen wesentlichsten eigentümlichkeiten, und die behandlung des wissenschaftlichen objektes ‚wort‘ bliebe unvollständig, wenn eine so wichtige seite seines wesens nicht zur sprache käme. Flexionsfähigkeit und unfähigkeit des wortes bilden einen hervorstechenden zug seines gesamtcharakters; welcher art seine abwandlung ist; wieviele und welche formen es bilden kann; zum ausdruck welcher veränderungen und ergänzungen seiner bedeutung, welcher beziehungen diese dienen: das alles ist ein teil

amelyek a viszonyjeleknek és ragoknak a szótanban való tárgyalásából erednek. A viszonyjeleket és ragokat u. i. a szótanban is csak mondattani kategóriák alapján tudják tárgyalni jelentésbeli és alaki szempontból együtt, pl. a tárgyeset ragja vagyis a tárgyrag: *-t*; az alanyesetnek nincs ragja; a határozók ragjai, a birtokos jelző ragja . . . Ily tárgyalásmód mellett tehát a mondattan elé tett szótanban már anticipálva vannak a mondattani kategóriák. A ragoknak alaki szempontból való tárgyalása a régi alaktanból maradt meg a szótanban. Egyesek érezték a ragoknak ily szétszakítottan, alaki és jelentésbeli szempontból a nyelvtan két külön részében való tárgyalásának visszasságát, azért a képzők tárgyalásának mintájára, amelyek alaki és jelentésbeli szempontból helyesen csakis a szótanban tárgyalhatók, kivették a viszonyjelek és a ragok jelentésbeli szempontból való tárgyalását a mondattanból és a szótanba tették egész tárgyalásukat. De ez is helytelen. Vegyük ki a viszonyjeleket és a ragokat a szótanból s tárgyaljuk őket a jelentésből kiindulva a mondattanban, mint mondatviszonyító elemeknek csakis ott van helyük, csak ott szabad tárgyalni őket alaki és jelentésbeli szempontból együtt a jelentésből kiindulva a megfelelő nyelvi alakot keresve.

A beszéd nyelvtani vizsgálatában tehát elsősorban a jelentésbeli szempontból kell kiindulni, minthogy először a kifejezendő gondolati tartalom merül fel tudatunkban, ehhez keressük a megfelelő nyelvi kifejezést. E szerint feloszthatjuk a beszéd nyelvtani vizsgálatát *mondattanra* (=syntax) és

und ein überaus wichtiger charakteristischer seines ganzen wesens.“ 94. RIES csak gyakorlati okokból tartja ajánlatosnak a ragok jelentésének egy részét, a syntaktikus jelentést kifejezőket kivenni a szótanból, ahová valójában tartoznak és a syntaxisba tenni. „Die behandlung auch der syntaktischen bedeutungen (neben den nicht syntaktischen) der wortarten und wortformen innerhalb der wortlehre wäre allerdings unpraktisch.“ 112. „Eine trennung der bedeutungslehre der wortarten und wortformen in einen syntaktischen und einen nichtsyntaktischen teil, welcher letztere der wortlehre zufällt, ist nicht anzufechten.“ 144. „Von seite der wortlehre sind es gerade praktische erwägungen, die die verlangte trennung empfehlenswert machen: nur diese entscheiden, wo die grenze zu ziehen ist: der syntax bleibt überlassen, was praktischer dort behandelt wird. 112. Die syntax hat wortarten und wortformen nur soweit zu berücksichtigen, als von ihnen die natur der syntaktischen gebilde als solcher berührt wird.“ 143.

szótanra. Vizsgálunk kell azonban a beszédet egyúttal hangalaki szempontból is. A beszédet tisztán hangalaki szempontból (phonema), függetlenül a hangalakhoz fűződő képzet-tartalomból csakis a szótanon és a mondattanon kívül lehet tárgyalni: a hangtanban (fonétika, fonológia). Itt vizsgáljuk a beszéd szakaszait (fonetikai szó), szótagjait, hangjait és ezeknek változásait. Néha egy hangváltozás idővel jelentésmódosítással is jár, tehát a szótanba (pl. az umlaut) vagy a mondattanba is (pl. az ablaut) tartozhatik. A jelentésbeli és alaki szempontból való vizsgálat alkotja valamely nyelv nyelvtanát. A beszédet az önálló jelentésbeli egységen, a mondaton kezdjük vizsgálni, majd a mondatrészeket vizsgáljuk, amelyek párosan egy-egy kisebb jelentésbeli egységet, szólamot alkotnak (állítmány-alany; állítmány-határozó, állítmány-tárgy; alany-jelző), végül a mondatok egymáshoz való viszonyát. Ez tehát a mondattan. Majd a szó jelentését tekintet nélkül más szavakhoz való mondatbeli viszonyára vizsgáljuk. Ez a szótan. A mondattan a szavak mondatbeli viszonyát és a mondatok egymáshoz való viszonyát (beziehungsbedeutung) tárgyalja; a szótan a szavak jelentését tekintet nélkül azoknak más szavakhoz való mondatbeli viszonyjelentésére (begriffsbedeutung, eigenbedeutung). Ez utóbbi magában foglalja tehát a szavak szófaji jelentéskategóriáit (szófajok), a szavak fogalmi jelentésének változását előtéttel (szóösszetétel) és utótaggal (szóképzők, többesjel, fokozás), jelentéstapadással és jelentésvonzással. Az alárendelő összetételeket mind a mondattanban, mind a szótanban kell tárgyalni, emitt szótani, amott mondattani szempontból. A mellérendelő összetételek csak a szótanba valók, mert tagjaik közt nincs mondatbeli viszony. Az alárendelő összetételek tagjai közt eredetileg mondatbeli viszony volt, miként a szószerkezetek (szócsoportok) tagjai között, minden alárendelő összetétellel u. i. szószerkezetekből keletkezett. Így tehát az alárendelő összetételeket a mondattanban kell tárgyalni azon mondatbeli viszonyok alapján, amelyek tagjaikat összekapcsolják: 1. alanyi: istenadta, felemás; 2. jelzős: a) tulajdonságjelzős: kőpad, vérvörös; b) számjelzős: negyedrészes; c) birtokosjelzős: hegyoldal; 3. tárgyas: háztűznézni, világlátni, hitehagyott; 4. határozós:

agyonút, hátranéz, meghal. De az alárendelő összetételeket egyúttal a szótanban is kell tárgyalni, természetesen szótani alapon, nem pedig mondattani alapon, ahogy ma szokták (főnév, illetőleg határozószó és ige: helyreáll, abbahagy, megteszi; ige és főnév: nebántsvirág; főnév és főnév: madárfészek, tengerpart; számnév és főnév: negyedrészt; melléknév és főnév: földesúr; melléknév és melléknév: jószívű; névmás és névmás: enmagam; névmás és főnév: micsoda stb.). A szóösszetétel ugyanis, bár szó szerkezetből keletkezett, mégis lényegesen különbözik tőle: a szóösszetétel egységnek felfogott szó szerkezet.¹ Az összetételben az alapul szolgáló két taghoz fűződő jelentés már nem két tagra vonatkozik, hanem egységbe olvad össze, úgyhogy a szóösszetétel egy többé-kevésbbé egységes teljesképzet szokásos jelévé lett, melyet egy más képzettartalommal új mondattani viszonyokba hozhatunk. Az alárendelő összetétel egy már előbb végrehajtott mondatbeli viszonyítás eredménye, azért a mondattanba tartozik; azonban ezt a viszonyítást az alárendelő összetételnél már nem éljük át újra, miként a szó szerkezetnél, ez a viszony már megmerevedett; az alárendelő összetétel már mint egységes mondat-tag lép fel, azért a szótanba is tartozik.

A mondattanhoz és a szótanhoz csatoljuk harmadik részül a hangtant, azaz a szakaszok, szótagok, hangok és ezek változásainak vizsgálatát. A hangtan tehát a szavak hangalakjaival (phonema, lautgestalt, lautform) és a szavak hangalakjának változásaival foglalkozik tekintet nélkül a hozzájuk fűződő képzettartalomra. A hangtan tehát nem a szótannal áll szemben, hanem a szótannal és a mondattannal mint egésszel, mint jelentéstannal. A nyelvtan tárgyalásmódjának természetes sorrendje ez: mondattan, szótan, hangtan. Ez a taglaló (analyticus) tárgyalásmód ma már mindinkább kiszorítja a leíró nyelvtanban az összetevő (syntacticus) tárgyalásmódot: hangtan, szótan, mondattan.

Ezek alapján tehát a syntaxist azonosnak vehetjük a mondattannal (satzlehre). RIES nyelvtani rendszerét tehát csak az említett változtatásokkal fogadhatjuk el ilyen formában:

¹ WUNDT: Die sprache³. I. 653. GOMBOCZ: NyF. VII, 28.

Hangtan :	Szótan :	Mondattan :
A szavak hangalakja elvonatkoztatva jelentésüktől.	A szavak fogalmi jelentésének nyelvbeli kifejezése elvonatkoztatva azoknak mondatbeli viszonyjelentésétől: a szavak szófaji jelentéskategóriái, a szavak fogalmi jelentésének megváltozása előtéttel (szóösszetétel), utótaggal (szóképzők, többesjel, fokozás), jelentéstepadással, jelentésvonzással.	A szavak egymáshoz való mondatbeli viszonyjelentésének, továbbá a mondatok egymáshoz való viszonyjelentésének nyelvbeli kifejezése. A mondat-tani viszonyjelentések árnyalatai.

A mondatban először tágabb értelemben lehet venni a viszony fogalmát s kutatni a megfelelő nyelvi kifejezést, pl. a tárgyi viszonyt, a birtokos viszonyt hogyan lehet nyelviileg kifejezni? Azután a tárgyi, a birtokos és más mondatbeli viszonyok különféle jelentésárnyalatait lehet tárgyalni, pl. a tárgy lehet: egészes, részleges tárgy; iránytárgy, eredménytárgy; a birtokviszony: lehet részelő; kifejezhet valamitől függést, valakihez vagy valamihez tartozást stb.

2. A nyelvtan rendszerének történeti áttekintése.

Ha vizsgáljuk a különféle mondattani rendszereket, amelyeket RIES említett művének megjelenése óta felállítottak, azt látjuk, hogy RIES fejtegetéseinek korántsem volt oly termékenyítő hatásuk a mondatrendszerének fejlődésére, mint a milyent sokan vártak tőle. A magyar bírálók (BALASSA NyK. XXV. 79. PECZ V. uo. 82.) nem is tulajdonítottak RIES fejtegetéseinek oly nagy jelentőséget, mint némely külföldi: Liter. Centralbl. 1894. 27. sz. Berl. Phil. Wochenschr. 1894. 38. sz. Zeitschr. f. Österr. Gymnas. 1895. 752. Azonban a külföldi kritika is sok kifogásolni valót talált RIES nyelvtani rendszerében: HERMANN E.: Idg. Forsch. VI. Anz. 2. HORNE-MANN: Parallelgrammatik, vö. REIN: Encykl. handb. d. pädagogik. V. 228—262. Lehrproben u. Lehrgänge. 1889. 68. BRUGMANN: Griechische gramm.⁴ 414 és KVGr. III. köt. VII. l. DITTRICH: Die sprachwissensch. definition der begriffe satz u. syntax. WUNDT: Philos. studien. XIX. 125. MARTY-FUNKE:

Satz u. wort. 1925. 67. SUNDÉN K. F. Quelques remarques sur la délimitation de la syntaxe. Uppsatser i romansk filologi, tillägnade prof. P. A. Geijer, Uppsala. 1901. NOREEN-POLLAK: Wissenschaft. betrachtung d. sprache. 1923. 202. JESPERSEN: Philosophy of grammar. 1924. 39. RIES azonban a kritika kifogásai ellenére is továbbra is ragaszkodik felállított nyelvtani rendszeréhez (Was ist syntax? 1927. Zeitschr. f. d. Deutsche Altert. XLVII. Anz. 16. Zur gliederung d. syntax u. d. gesamtgrammatik. Idg. Forsch. XXXIV. Anz. 11—24. Englische Studien. LVI. 69. Litter bl. f. Germ. u. Rom. Philologie. 1926. 237.) Fejtegetései csak annyiban értékesek, hogy kimutatta a mondattnak a szófajok és a szóalakok jelentésánál való azonosításának tarthatatlanságát, továbbá, hogy nyomatékosan rámutatott arra, hogy az alaktan és a mondattan egymás mellé állítása helytelen, minthogy a nyelvtan ily felosztása nem nyugszik egységes alapon; s hogy az alaktan helyébe a mondattan mellé a szótant kell állítani.

Hogy a mondattannal a szótan (= alaktan és jelentés) áll szemben, nem pedig egy alaktan, azt már mások is (pl. SCHLEICHER: Zur morphologie d. sprache 35.) hangoztatták RIES előtt, így nálunk a magyarban SIMONYI is HEERDEGEN (Untersuchungen z. latein. semasiologie. I. Über umfang u. gliederung d. sprachw. 1875. II. Über ziele u. methode. d. latein. semasiologie. 1878.) nyomán.¹ SIMONYI így taglalja a nyelvtant (A jelentés alapvonalai. 1881. Ak. Érték. X, 1.) I. Szótan: 1. Az önálló szónak alaktana (összetétel és szóképzés); 2. az önálló szónak jelentésana. II. Mondattan: 1. a mondatbeli szónak alaktana (szóragozás); 2. a mondatbeli viszonyok elmélete (szoros értelemben vett mondattan). Segédtudomány a két alaktanhoz: Hangtan. SIMONYI szerint lehetséges volna még ugyanezen részeknek olyan csoportosítása is, hogy első felosztási alapul azt vennők, hogy a nyelvtan 1. a nyelvbéli kifejezésnek anyagával, vagyis a hangokkal foglalkozik, 2. alakjukkal [a) szóképzés, b) szóragozás], 3. tartalmukkal [a) jelentés, b) mondattan]. SIMONYI első rendszere jobb, mint

¹ A szótan már HEYSENél szerepel a hangtan és a syntaxis közt mint a nyelvtan második része (Lehrbuch d. deutsch. sprache⁶. I. k. 1838.), nálunk már A' magyar nyelv' rendszerében. Kiad. A' magyar tudós társaság. 1846.

a második, mert abban helyesen szét van választva a szótan és a mondattan; hibája azonban az, hogy a szótanon és a mondattanon belül az alaki és a jelentésbeli szempontot egymástól teljesen elválasztva tárgyalja, miként RIES is tette. SIMONYI második rendszerében is megvan ez a hiba, azonfelül nem különíti el ebben egymástól a szótant és a mondattant s még külön önálló alaktant vesz fel, továbbá szembeállítja egymással a jelentéstant és a mondattant, pedig a mondattan is jelentés-tan tulajdonképpen, ennek egy része.

RIES maga csak elméletben állította fel nyelvtani rendszerét, annak gyakorlati alkalmazását nem kísérlette meg valamely nyelv nyelvtanának megírásával vagy legalább részletesebb nyelvtani vázlatának bemutatásával.¹ A gyakorlatban először HOLTHAUSEN alkalmazta RIES nyelvtani rendszerét (Altisländisches elementarbuch. 1895.), majd pedig BEHAGHEL (Die syntax des Heliand. 1897.). Ez utóbbi hangoztatja, hogy a mondattani jelenségek tárgyalásában nem szabad egy eleve (a priori) meg-szerkesztett rendszerből kiindulni, mely a mondattan kategóriáit a KANT-féle logikai kategóriákra építi (vö. HERMANN GOTTFRIED), tehát nem a jelentésből, hanem az alakból kell kiindulni, amint erre MIKLOSICH adott példát az ő szláv összehasonlító mondattanában. Azonban az alakból való kiindulásnál is még mindig fenyeget szerinte a régi logikai tárgyalásmód veszedelme, mert egyesek a latin vagy valamely jelenkori nyelv nyelvtanának kategóriáihoz mérik a vizsgálandó nyelv jelenségeit. E veszedelem BEHAGHEL szerint úgy hárítható el, ha nem elszigetelten tárgyaljuk a beszéd egyes tagjait, pl. nem beszélünk valamely esetrag (casus) vagy elüljáró (praepositio) szerepéről, hanem megmutatjuk azt a gondolatí kapcsolatot, amelyben a beszéd egyes tagjai egymással állanak. A syntaxis főfeladata szerinte a syntaktikai csoportok tárgyalása (die schildering der syntaktischen gruppen. Előszó IX.). BEHAGHEL syntaxisának rendszere ez: I. Die grundbestandteile der syntaktischen gebilde.

¹ Könyvének második kiadásában (Was ist syntax? 1927. 172) a syntaxiszt a következő főrészekre osztja fel: I. Lehre von den wortgruppen. II. Lehre von den sätzen. III. Lehre von den gefügen aus wort und satz. IV. Lehre von den satzgefügen. Ezt keresztezi az alaki és a jelentésbeli szempontból való tárgyalásmód.

a) Der bestand der wortclassen. *b)* Der bestand der wortformen. II. Die mittel, durch die syntaktische gebilde hergestellt werden. *a)* Die syntaktische rolle der wortclassen. *b)* Die syntaktische rolle der wortformen. *c)* Die syntaktische rolle der individuellen wortbedeutung. *d)* Das syntaktische hilfsmittel der congruenz. *e)* Das syntaktische hilfsmittel der accentabstufung. III. Die syntaktischen gebilde: *A)* Einheitliche satzgebilde: *a)* die wortgruppen, *b)* die sätze. *B)* Gemischte constructionen. A mondat főrészei: az alany és az állítmány. Mindegyik lehet egyszerű, azaz egy szóból álló vagy bővített, azaz szócsoport (wortgruppe). A szócsoport tagjai vagy mellérendelő, vagy alárendelő viszonyban lehetnek egymással, e szerint van: erweiterungsgruppe és bestimmungsgruppe. Az utóbbi csoportnak több alfaja van azon szófajnak megfelelőleg, amelynek az illető szócsoportban főszerepe van: gruppen, deren mittelpunkt das substantiv, das adjektiv, das pronomen, das verbum, das participium ist. A szócsoportokon belül egyúttal az esetragokat (casusokat) is tárgyalja, úgyhogy ezzel az összetartozó jelenségek nagyon szét vannak szakítva.

BEHAGHEL a synthesis hiányát, amely a mondattannak a szófajok- és szóalakokból kiinduló tárgyalásmódjából ered, azzal akarta pótolni, hogy a szócsoportok szerint való tárgyalásmód fontosságát nagyon kiemelte s oly részletesen végrehajtotta mondattanában. Maga a synthetikus elv helyes, a mondat részeinek szerepét csak úgy értjük meg, ha az egész mondat gondolati összefüggésébe beleillesztjük őket. Csakhogy ezt a BEHAGHEL-féle szócsoportok szerint való tárgyalásmóddal nem érjük el, mert ez teljesen a külsőnél marad, a szócsoportokban csak szótani alapon vannak vonatkozásba állítva a mondat részei, nem pedig az objektív gondolati tartalom viszonyai szerint. A szócsoportok szerint való tárgyalásmód épügy szótani alapon nyugszik, mint a szófajok és szóalakok jelentésének az alakból kiinduló vizsgálata, mindkettőből, a szócsoportok szerint való és az utóbbi tárgyalásmódból hiányzik az igazi mondattani alap: az objektív gondolati tartalom viszonyainak kutatása. BEHAGHEL tulajdonképi syntaxisa három részből áll: az elsőben a szófajok és a szóalakok jelentéstanát tárgyalja, a másodikban a szócsoportokat, a harmadikban a mondatot.

A szótani alapon nyugvó két első részhez hozzá van toldva az alany- és az állítmánynak mondattani alapon nyugvó tárgyalása. BEHAGHEL syntaxisa tehát vegyülék-syntaxis.

A RIES-féle követelményeknek megfelelőleg foglalta rendszerbe SÜTTERLIN is a német nyelv nyelvtani anyagát: *Die deutsche sprache der gegenwart.* 1900. c. könyvében. (Ism. PETZ G.: NyK. XXX, 217.) SÜTTERLIN RIEST követve a mondatot a szócsoporthoz (wortgruppe) egyik fajának tekintette, a syntaxist pedig azonosnak vette a szócsoporthoz tanával, nem pedig a mondat tanával. A szavak, szócsoporthoz, mondatok tárgyalásánál RIES szellemében figyelembe veszi az alaki és a jelentésbeli szempontot. Nyelvtana feloszlik hangtanra (lautlehre), szótanra (wortlehre) és szócsoporthoztanra (wortgruppen). Bennünket különösen a harmadik rész érdekel itt. SÜTTERLIN tehát RIEST követve nem a mondatant, hanem a szócsoporthoztant tette meg a nyelvtan harmadik részének. Kétféle szócsoporthozt különböztet meg: nyíltat és zártat. Az utóbbi a mondattal azonos. A nyílt szócsoporthozokat felosztja mellérendelőkre (erweiterungsgruppen, wortreihen) és alárendelőkre (bestimmungsgruppen, wortgefüge). Ez utóbbiaknak fajtái: hauptwortsgruppe (*Die blumen des feldes. Der junge baum.*); die gruppe des beiworts (*Drei fuss breit. Tief blau*); die gruppe des zeitworts (*Hunger ist der beste koch.*); die gruppe des umstandsworts (főképp a praepositiók ú. n. vonzata). Ezeket a szócsoporthozokat kitelepítette a szoros értelemben vett mondatantból (satzlehre), mert ezek szerinte nem igazi mondatrészek, úgyhogy a szoros értelemben vett mondatant csak most kezdődik, s magában foglalja az egyszerű mondatot és részeit, továbbá az összetett mondatot. Könyvének második kiadásában (1907) azonban már eltért e felfogásától, a mondatot tekintettel az egy szóból álló mondatra (*Komm!*) most már nem tartja a szócsoporthoz egyik fajának (vö. Das wesen der sprachlichen gebilde. 1902. 151. *Die deutsche sprache der gegenwart.* 1907. 15.), s a mondat tanával veszi azonosnak a syntaxist, az említett szócsoporthozokat pedig visszatelepítette a mondatantba. A nyelvtant tehát most így osztja fel: lautlehre, wortlehre, satzlehre. A mondat meghatározása után a mondatot jelentésbeli (a mondat fajtái) és alaki

(hangsúly, szórend) szempontból tárgyalja. A főmondatrészek (alany, állítmány) után azonban a többi mondatrészt már csak szócsoporthok alakjában, tehát szótani alapon tárgyalja: I. Bestimmungsgruppen (wortgefüge): substantivgruppe (attribut, beifügung), gruppe des adjektivs (adjektiverläuterung, adjektivbestimmung), gruppe des verbs (ergänzung, zeitwortsbestimmung), gruppe der partikel (partikelerläuterung, partikelbestimmung). II. Erweiterungsgruppen (wortreihen). Az utóbbi csoportban a többtagú, halmozott mondatrészeket tárgyalja. Mindegyik csoport jelentésbeli és alaki szempontból vizsgálja. Majd satzgruppe címen az összetett mondat kerül tárgyalásra: a mellérendelés (satzreihe) és az alárendelés (satzgefüge) a szócsoporthok két főfajának megfelelőleg. Az ily szócsoporthok szerint való tárgyalásmód nem helyeselhető, amint BEHAGHEL-lel kapcsolatban már említettük. Nem helyeselhető továbbá az alaki és a jelentésbeli szempontnak ily egymástól elszigetelt tárgyalásmódja sem. Az utóbbi nyilvánul meg a szóragozásnak (wortbiegung, flexion) a szótanba való elhelyezésében is. Vö. még SÜTTERLIN: Die neuere sprachwissenschaft und der deutsche unterricht. 1916.

Néhány nyelvjárástanulmány is RIES rendszere szerint készült, így WEISE: Syntax der altenburger mundart. 1908. stb. Vö. PESTALOZZI: Systematik der syntax seit RIES. Teutonia. 1909. XII. füz.

DELBRÜCK nagy indogermán összehasonlító mondattanának (Vergleichende syntax der indogerm. sprachen. 3 köt. 1893, 1897, 1900) első kötete már egy évvel RIES tárgyalt műve előtt jelent meg, így tehát DELBRÜCK az ő mondattani rendszerét RIES fejtegetéseitől függetlenül állapította meg s e tervétől a következő két kötetben RIES könyvének megjelenése után sem tért el. Inkább SCHERER V. említett fejtegetései hatottak reá és a szócsoporthok szerint való BEHAGHEL-féle tárgyalásmód, úgyhogy DELBRÜCK összehasonlító syntaxisa olyan SCHERER-féle vegyülék-syntaxis, amilyen előzőleg készült óind syntaxisa (Altindische syntax. 1888.) is. DELBRÜCK szerint a nyelvbeli egység a mondat, ennek megfelelőleg a syntaxis a mondat és részeinek tana. Syntaxisa tehát két részre oszlik: az első részben, amely a BRUGMANN-féle Grund-

riss d. vergl. grammatik d. idg. sprachen III. és IV. kötetét alkotja, a mondat részeit tárgyalja, mégpedig a szófajok (a főnév, melléknév, névmások, számnevek, adverbiumok, praepositiók; az ige, a particulák) és a szóalakok jelentésánát. A kötőszókat az összetett mondatnál tárgyalja. A syntaxis második része (= a Grundriss V. kötet) a szoros értelemben vett mondatant foglalja magában. Az egyszerű mondat keretén belül tárgyalja az alanyt és az állítmányt, a szórendet, a mondathangsúlyt, az ellipsist, a szócsoportokat s ezekkel kapcsolatban az összetételeket, a congruentiát, a contaminatiót s végül az összetett mondatot. DELBRÜCK mondattani rendszere ellen több kifogás tehető. A szófajok jelentéstana nem való a syntaxisba, hanem a szótanba. A mondatrészek közül csak az alanyt és az állítmányt tárgyalja a szoros értelemben vett mondatban, a többi mondatrészt már előzőleg a szóalakok használatában tárgyalta, így tehát az egész mondatban nem nyugszik egységes mondattani alapon. Vö. még ZIEMER: Zeitschr. f. d. Gymnasialwesen. 1901. 55, 756.

BRUGMANN (Kurze vergleichende grammatik der idg. sprachen. 1902., 1903., 1904.) nem helyesli RIES rendszerét (vö. KVGr. III. k. VII. l. és Griech. gramm.* 414). Szerinte a mondattani jelenségek mivolta s azoknak rendszeres előadása két különböző dolog. Ő a nyelvtan anyagának elrendezésében a gyakorlati szempontot veszi figyelembe. E szempont alapján BRUGMANN az ő rövid idg. összehasonlító nyelvtanát a következő részekre osztotta fel: Lautlehre. Lehre von den wortformen und ihrem gebrauch. Lehre von den satzgebilden. A harmadik részben tárgyalja a mondat mivoltát, az alanyt és az állítmányt, a szócsoportokat, a congruentiát, az egyszerű mondat fajait. Az összetett mondatot mellérendeltre és alárendeltre osztja fel, az utóbbin belül megkülönböztet kötőszó-nélküli mellékmondatokat, vonatkozó névmásosakat, vonatkozó névmásból való kötőszós és más eredetű kötőszós mellékmondatokat. Amint látjuk, a mondatrészek közül csak az alanyt és az állítmányt tárgyalja a syntaxisban, a többi mondatrészt a névszói és az igei szóalakok (esetek, idők, módok) használatának tárgyalásában, tehát a szótanban (Lehre von den wortformen und ihrem gebrauch) intézi el. Ugyanígy járt el BRUGMANN a

Grundriss d. vergl. gramm. d. idg. sprachen c. művének második kiadásában is, ahol a DELBRÜCK-féle összehasonlító idg. syntaxis első és második kötetét, azaz a szófajok és szóalakok használatát áttette a Lehre von den wortformen und ihrem gebrauch (1906, 1911, 1913, 1916) c. szótani részbe.¹ Ezáltal BRUGMANN párhuzamot létesített a szóképzéstan és a szóragozástan között, annyiban, hogy mindkét részben, mind a szóképzéstanban, mind a szóragozástanban tárgyalásra kerül a nyelvi jelenségek alakja és jelentése azáltal, hogy a ragok jelentéstana nem tétetik át a syntaxisba, ahová szerintünk tulajdonképen mindenestül, alaki és jelentésbeli szempontból tartoznék. Ezen eljárását BRUGMANN így okolja meg: Da die fragen der bildung der formen und die der verwendung der formen im satz, z. b. die fragen der kasusbildung und diejenigen des kasusgebrauchs nicht nur bei einander liegen, sondern auch enge innerlich zusammenhängen, so ist es durchaus natürlich, sie auch zusammen darzustellen. KVGr. III. köt. VII. 1. BRUGMANN helyesen emeli ki, hogy a ragokat alaki és jelentésbeli szempontból együtt kell tárgyalni, nem pedig a nyelvtan két különböző részében, de nem helyes, hogy a szótanba tette át a ragoknak jelentésbeli szempontból való tárgyalását azoknak alaki szempontból való tárgyalása mellé, a ragok tárgyalása ugyanis mindenestül a mondattanba való. BRUGMANNHOZ hasonlóan járt el WILMANNS is az ő Deutsche grammatikjában, amelyet hangtanra (lautlehre), szóképzéstanra (wortbildung), ragozástanra (flexion) és syntaxisra osztott fel. Az utolsó rész nem készült el. A ragokat alaki és jelentésbeli szempontból a szótanban tárgyalja, illetőleg ennek szóragozástan c. részében. Azt mondja erre vonatkozólag: Wie in der wortbildung, so habe ich es auch hier (bei der flexion) als meine aufgabe angesehen, nicht nur die geschichte der formen, sondern auch ihres gebrauchs zu verfolgen, also einen teil dessen zu behandeln, was gewöhnlich der syntax zugewiesen wird. Flexion (verbum) című rész. 1906. III. rész. 1. fele. Előszó. Méltán hibáztatta ezt az eljár-

¹ A harmadik részből (Lehre von d. satzgebilden) csak az egyszerű mondat tana készült el: Die syntax des einfachen satzes im indogermanischen. 1925. Ebben csak az alanyt, az állítmányt és a szócsoportokat tárgyalja.

rást PAUL: Dass die lehre von der bedeutung der kasus in die syntax gehört, sollte doch nicht bestritten werden; sie haben ja gar keine andre als eine syntaktische funktion. Ugyanezt mondja az igealakok használatáról is, majd pedig így folytatja: Wenn daher neuerdings in manchen angesehenen grammatiken (ez célzás BRUGMANNRA és WILMANNSRA) die darlegung der bedeutung der flexionsformen in die flexionslehre im alten sinne eingereiht ist, so kann ich das nicht als einen gewinn betrachten. Die darstellung der äusseren lautgestalt der formen hat diese verbindung nicht nötig, weil man ihr ein allerdings der syntax entnommenes schema mit fester terminologie zugrunde legen kann. Eine darstellung der funktion aber kann nur dann befriedigend gegeben und verstanden werden, wenn vorher die grundbegriffe der satzbildung. auseinander gesetzt sind. Deutsche grammatik. III. Syntax 7. PAUL tehát a ragos alakok jelentésének tárgyalását a mondatban utalja át, s szerintünk odavaló a ragoknak alaki szempontból való tárgyalása is, s esetleg a hangtanba is való az illető jelenség tárgyalása.

VONDRÁK az ő szláv összehasonlító nyelvtanát (Vergleich. slavische grammatik. 1906—8) így osztotta fel: lautlehre, stammbildungslehre, formenlehre, syntax.¹ A syntaxban a mondat meghatározása után az alanyt és az állítmányt tárgyalja, az utóbbival kapcsolatban mindjárt az igeidők és az igemódok használatát, majd a mondat fajait. A többi mondatrészt (satzteilbestimmungen: attribut, objekt, adverbialbestimmungen) már csak szótani kategóriák alapján tárgyalja, mégpedig az alakból kiindulva, hogy ne kelljen szétszakítani az összetartozó jelenségeket és hogy fel lehessen tüntetni az esetalakok használatának történeti fejlődését. Vö. id. m. II. 303. Mondattanának további rendszere tehát ez: a) Satzteilbestimmungen durch nomina: 1. durch nomina im selben kasus, 2. durch nomina in einem kasus obliquus (kasuslehre), 3. durch einen kasus obliquus mit einer präposition. b) Satzteilbestimmungen durch adverbia, negation. c) Satzteilbestimmungen durch ein verbum infinitum: particip, infinitiv, supi-

¹ Ehhez hasonlít FINCK rendszere (Die aufgabe u. gliederung d. sprachwissenschaft. 1905): lautlehre, stammbildungslehre, wortlehre, satzlehre.

num. VONDRÁK mondattani rendszere tehát szintén nem nyugszik egységes mondattani alapelven, azért a vegyülék-syntaxisok sorába tartozik. Az összetett mondat tárgyalásában a következő rendszert követi: *A) Parataxis*: kopulative, adversative, explikative, konklusive sätze. *B) Hypotaxis*. Itt először a vonatkozó névmásból való kötőszók történetét tárgyalja az alakból kiindulva, majd a más eredetű s végül az igealakokból keletkezett kötőszók történetét. Azután sorba veszi a mellékmondatok történetét a jelentésből kiindulva: abhängige aussagesätze, fragesätze, heischesätze, kausal-, konsekutiv-, final-, temporal-, lokal-, modalsätze, hypothetische sätze, concessivsätze. Végül alaki szempontból tárgyalja a mondatot: szórend, hangsúly, símuló szók, ellipsis, szóismétlés, többtagú mondatrészek.

MEYER R. (Der aufbau der syntax. Germ.-roman. Monatschr. 1913. V., 640—6. Bedeutungssysteme. Zeitschr. f. Vergleich. Sprachforschung. 1909. 43:352—368) a Deutsche stilistik szerzője szűknek találja RIES syntaxis-meghatározását (Syntax ist lehre von den wortgefügen), de még szűkebbnek a syntaxisnak a mondattannal (satzlehre) való azonosítását. MEYER hibáztatja továbbá általában az összes eddigi syntaxis-meghatározásokat, mert egyik sincs tekintettel a nyelvtan többi részeire. Ő a nyelvtant így határozza meg: Grammatik ist die lehre von den elementen und den umgestaltenden faktoren der einzelsprache. A nyelvtan rendszere szerinte ez: hangtan [lautlehre = lehre von den elementen (= silbe) und den umgestaltenden faktoren der silbe (= accent, assimilation stb.)], alaktan [formenlehre, wortlehre = lehre von den elementen (= wurzel, stamm, suffix, präfix) und den umgestaltenden faktoren des wortes (ausgleichung, differenzierung usw.)], syntaxis [= lehre von den elementen (wortclassen, wortformen, wortgefüge, sätze) und umgestaltenden faktoren der fertigen rede (wortstellung, ton, rhythmus)], jelentés tan [bedeutungslehre = lehre von den elementen (grundanschauungen, kategorien) und umgestaltenden faktoren der sprache (specialisierung, verallgemeinerung, umfärbung)].

MEYER mondattani s általában nyelvtani rendszerét nagyon hibáztatta RIES és LERCH, amaz Zur gliederung der syntax und

der gesamtgrammatik (IF. 1914—15. XXXIV., Anzeiger 11—24); emez Der aufbau der syntax (Germ.-roman. Monatschrift. 1915. VII., 97—109.) c. értekezésében.

RIES méltán hibáztatta MEYER nyelvtani rendszerét, mert ez visszasüllyed ismét a régi hibás felosztásba, amely szerint a nyelvtan részei: a hangtan, az alaktan, a syntaxis. Ezt a hibát még fokozza azzal, hogy negyedik részül a jelentéstant csatolja hozzá. Hogy Meyer nyelvtani rendszere, amely a hangtannal és a syntaxissal alaktant és jelentéstant állít szembe, híjával van a felosztás egységes alapjának, az első tekintetre nyilvánvaló. Meyers „folgerechter aufbau“ ist nichts als eine lose, jedes einteilungsprincips bare aneinanderreihung von sieben abschnitten: eine — wegen einiger zutaten neue — spielart typischer mischsyntax, in der hauptsache satzlehre mit eingeschobenen bruchstücken von wortlehre und einigem andern, ein rechtes „grammatisches allerlei“, mondja RIES (id. érték. 22).

LERCH MEYERREL szemben teljesen mondattani kategóriákra alapítja mondattani rendszerét. E rendszer a következő: A mondat mivolta és fajtái a keletkezés sorrendjében: befehls-, wunsch-, frage-, ausruf- und aussagesätze. Vannak oly mondatok, amelyek cselekvést, történést fejeznek ki, s olyanok, amelyek létezés, állapotot. Ezen alapszik az igei és a melléknévi állítmány megkülönböztetése (er *schlägt* ihn — er *ist* böse). Ige vagy melléknév alkotja rendesen a mondat állítmányát, azért itt kell tárgyalni szerinte a mondat taglalását állítmányra és alanyra. Alanytalan mondatok. Az állítmány és az alany szórendje. A lélektani és a nyelvtani állítmány és alany. Mely szófajok szerepelhetnek állítmányul? Ige vagy névszó. Az igei állítmány: az igemódok, igenemek, igeidők. Az igei állítmány kiegészítői lehetnek szükségesek (objekte) és nem szükségesek (adverbiale bestimmungen). Tárgyul (objekt) szerepelhet főnév. A főnév közelebbi meghatározói: a névelő, a jelző, a határozó. A határozók fajtái a konkrétól az absztrakttal felé haladva. A határozóknál mindjárt a határozó mellékmondatokat is kell tárgyalni, az alanyi, tárgyi és állítmányi mellékmondatokat pedig az alanynál, tárgynál, névszói állítmánynál mint azoknak különösebb fajtái. A névszói állítmány. Az alany, a congruentia.—

Az összetett mondat: a mellérendelés (parataxis), a közbevetett mondatok, a körmondat. Az alárendelt mondatokat LERCH szerint az egyes mondatrészeknél kell tárgyalni mindjárt, mint följebb láttuk. LERCH ígérte, hogy francia syntaxist ír ezen rendszer szerint, de nem váltotta be ígéretét, amint annak megjelent első kötete (Hist. französische syntax. 1925) mutatja.

BLÜMEL R. (Einführung in die syntax. 1914.) szintén elveti RIES syntaxis-meghatározását. Szerinte a syntaxis bizonyos jelentésekkel foglalkozik, továbbá azon szóalakokkal, amelyek ezen jelentéseket kifejezik, ezenkívül közvetlenül vagy közvetve a mondattal. Egy terjedelmes fejezetben megkísérli a syntaxis rendszerének felépítését (Versuch eines aufbaues der syntax. 140—235. l.) ilyképen: Az egész mondattan két főrészt oszlik fel: A) Ungestörte gebilde: egyszerű és összetett mondat (satz und höhere einheiten). A mondat meghatározása. Igés mondat. Alany és állítmány. A mondat részei lehetnek mondatbeli sorok (reihen) és csoportok (gruppen), az előbbieket tagjai mellérendelt viszonyban vannak egymással (vö. BEHAGHEL, SÜTTERLIN: erweiterungsgruppen), az utóbbiaké alárendelt viszonyban (bestimmungsgruppen). Mindegyik lehet alacsonyabb vagy magasabb rangú, a szerint amint a sorok vagy a csoportok tagjai csak egyes szavak vagy egész mondatok. Ige-nélküli mondatok. Az összetett mondat (höhere einheiten): mellérendelt mondatok (höhere reihen) és alárendelt (höhere gruppen). B) Gestörte syntaktische gebilde: mondatvegyülés (contaminatio), egyes mondatrészek elhallgatása (abreissung). Amint látjuk, az alany és állítmány tárgyalása után a többi mondatrészt BLÜMEL is szócsoporthoz alakítja, úgyhogy a szócsoporthoz szótani alapja miatt az ő syntaxisa is vegyülék-syntaxis.

NAUMANN (Kurze historische syntax der deutschen sprache. 1915) syntaxison a mondat tanát és a szóalakok funkciójának tanát érti. Tehát két részre osztja a syntaxist: mondattanra (satzlehre) és alaktanra (formenlehre, funktionslehre der formen). Az első részben tárgyalja az alanyt és az állítmányt, majd a szócsoporthoz; a congruentiát; az egyszerű mondat fajait; az összetett mondatot: a mellérendelést és az alárendelést. Az utóbbinál megkülönböztet vonatkozó mondatokat, kötőszós

és kötőszó-nélküli mellékmondatokat. Végül van tárgyalva a szórend és az ellipsis. Az alaktanban tárgyalja a nemet, számot, az esetalakokat; az ige nemeit, ideit és módjait. NAUMANN mondattani rendszere szintén a vegyülék-syntaxisnak egyik faja, mert a szócsoportokban szótani alapra helyezkedik s az alaktanban az alakból indul ki. Ilyen vegyülék-syntaxis DELBRÜCKnek előbb tárgyalt syntaxisa és PAULÉ is, melyet itt alább tárgyalunk mindjárt. Míg azonban NAUMANN előre teszi a szoros értelemben vett mondattant, addig DELBRÜCK a szófajok és a szóalakok jelentésánát teszi előre, PAUL viszont a szoros értelemben vett mondatban közé, az egyszerű és az összetett mondat tárgyalása közé teszi az utóbbit.

A németek közül sokan — amint látjuk — nem tárgyalják külön mondatrészüil az alanyon és az állítmányon kívül a többi mondatrészt (a jelzőt, a határozót, a tárgyat), nyilvánvalóan azért, mert nem tartják őket külön önálló mondatrészeknek az alany és az állítmány mellett. Ez részükről érthető is. A mondatrészeket ugyanis ma csak jelentésbeli szempontból, azaz a kifejezett tárgyi viszonyok alapján szokták meghatározni. E szerint az alany annak a személynek vagy dolognak a nevé, aki vagy amely cselekszik vagy bizonyos állapotban van; az állítmány azt fejezi ki, amit az alany cselekszik vagy amivel történik, vagy azt az állapotot, amelyben az alany van; a jelző valakinek vagy valaminek a tulajdonságát, a számát vagy a birtokosát fejezi ki; a határozó valamely körülményt (helyet, időt, állapotot, módot, okot, célt stb.) fejez ki; a tárgy a mondatnak az a bővítő része, amelyet az alany cselekvése érint. A mondatrészeknek e meghatározásából még hiányzik valami, a mondattani kategóriák ugyanis — amint utóbb látni fogjuk — nemcsak az objektív gondolati tartalom viszonyain alapulnak, hanem egyúttal lélektani kategóriákon is, a lélektani alany és állítmány viszonyán. Ezt a lélektani szempontot ma legfeljebb csak az alany- és az állítmánynál szokták figyelembe venni: az állítmány a mondatnak kimondó része, az alany pedig az ehhez tartozó megnevező rész. A nyelvtani alany és állítmány ily meghatározásában viszont a jelentésbeli szempont van elhanyagolva. A jelzőnél, a határozónál és a tárgynál azonban a lélektani szempontot nem szokták figyelembe

venni. Ebből érthető, hogy tisztán jelentésbeli szempontból tekintve a jelzőt, a határozót, a tárgyat nem tartják igazi mondatrésznek az alany és az állítmány mellett. Ezért a németek közül sokan nem veszik a jelzőt, a határozót és a tárgyat külön mondatrésznek, hanem csak az alanyt és az állítmányt, amazokat pedig elhanyagolva a lélektani szempontot s csupán az objektív gondolati tartalom viszonyait véve figyelembe, csak az alany és az állítmány tagjainak tekintik s szótani alapon, szócsoportok alakjában tárgyalják e tagokat vagy a szóalakok jelentésánában, tehát mindkét esetben az alakból: a jelentésformából kiindulva, nem pedig a mondattani viszonyokból. Azonban, ha a jelzőt, a határozót és a tárgyat lélektani és jelentésbeli szempontból tekintjük, akkor az alanyon és az állítmányon kívül még két külön mondatrészt kapunk: a jelzőt, a határozót, beleértve az utóbbiba a tárgyat is. Ezt a négy külön mondatrészt teljesen mondattani alapon lehet tárgyalni, a jelentésből kiindulva s figyelembe véve mindegyiknél a lélektani szempontot. Így elkerülhetjük a mondattanban a szótani alapon nyugvó szócsoportok szerint való tárgyalásmódot mint oda nem illőt.

PAUL nagy német történeti nyelvtanában (Deutsche grammatik. 1916—20) így osztja fel a nyelvtan anyagát: I. Hangtan (lautlehre). II. Szóragozástan (flexionslehre). III—IV. Mondattan (syntax). V. Szóképzéstan (wortbildungslehre). Föl-tűnő, hogy PAUL a szóképzéstant a syntaxis után tárgyalja. GRIMM J., a szóképzéstan megalapítója a szóragozástan és a syntaxis közé, tehát a szóragozástan után helyezte a szóképzéstant, DIEZ és BOPP követte őt ebben. Velük ellentétben SCHLEICHER és MIKLOSICH a ragozástan előtt tárgyalja a szóképzéstant, BRUGMANN és WILMANNS szintén így járt el. Ez az utóbbi tárgyalási rendszer első tekintetre természetesebbnek tetszik, mert a ragok a már kész szótóhoz járulnak, azaz a képzők után foglalnak helyet. PAUL a következő szempont vezette azon eljárásában, hogy a szóképzéstant a syntaxis előtt levő szokásos helyéről elvegye és a syntaxis után helyezze el. PAUL is azt tartja, hogy mind a szóképzést, mind a szóragozást külön alaki és külön jelentésbeli szempontból kell tárgyalni, így tehát bizonyos párhuzam jön létre a szóképzéstan és a szóragozástan között, ha mind a kettőt a syntaxis

előtt egymás mellett tárgyaljuk, miként az előbb említett szerzők tették. Csakhogy ezen párhuzamot megzavarja az a körülmény, hogy a ragokat PAUL szerint csak alaki szempontból lehet a syntaxison kívül tárgyalni, jelentésbeli szempontból való tárgyalásuk a syntaxisba való, mert a ragok jelentése mondat-tani jelenség, s igazában csak akkor érthető, ha már megelőzőleg a mondatalkotás alapfogalmai tárgyalva voltak a syntaxisban. A ragok alaki és jelentésbeli szempontból való tárgyalásának ily szétszakítását és a nyelvtan két különböző főrészében való elhelyezését megkönnyíti PAUL felfogása szerint az a körülmény, hogy a ragoknak alaktani szempontból a syntaxison kívül való tárgyalásának alapjául a syntaxisból vett sémát lehet venni jól kialakult terminológiával. Így tehát a szóképzéstan és a szóragozástan között nem állhat fenn párhuzam, s ezt azzal sem lehet létrehozni, hogy a szóképzést jelentésbeli szempontból esetleg a syntaxisban tárgyalnók, mert nem oda való, hanem mind alaki, mind jelentésbeli szempontból egy helyen, a syntaxison kívül kell tárgyalni. BRUGMANN és WILMANNs a szóképzéstan és a szóragozástan között kínálkozó párhuzam létesítése céljából a ragok jelentéstanát kivette az őt a syntaxisban megillető helyéről s a syntaxis előtt a szóragozástanban együtt tárgyalja a ragoknak mind a jelentését, mind az alakját, miként a szóragozástan előtt együttesen a képzők alakját és jelentését. PAUL — felfogásunk szerint nagyon helyesen — nem szánta rá magát arra, hogy a ragok jelentéstanát kivegye egyedül jogos helyéről, a syntaxisból, hanem helyette inkább elvette a ragoknak a syntaxis előtt alaktani szempontból való tárgyalása mellől a szóképzéstant és áttette a syntaxis mögé, úgyhogy ezzel a szóképzés és a szóragozás párhuzamának kérdése megszűnik. De még más okok is vezették PAULT abban, hogy a szóképzéstant a syntaxis után tegye. Egyes ragok ugyanis képzőkké válhatnak, a ragokból keletkezett képzők jelentése tehát csak úgy érthető, ha már előbb eredeti mondattani szerepük tárgyalva volt, továbbá a szóösszetétel a mondat egészéből vált ki, tehát szintén feltételezi már a mondattani jelenségek megelőző tárgyalását. Vö. erre vonatkozólag PAULnak: Über die aufgaben der wortbildungslehre. 1896. c. értekezését is.

PAUL német történeti nyelvtana mondattani részének tárgyalásában ugyanazt a rendszert követi, melyet már előbb középfelnémet nyelvtana (*Mittelhochdeutsche grammatik*. 1884.) második kiadásában megállapított. A syntaxiszt méltán a jelentéstan egy részének tekinti, amely előadja, hogyan rendezzük össze az egyes szavakat a nyelvbeli közlés céljából. Mondattanának rendszere a következő. PAUL megtartotta a mondatnak egyszerű és összetett mondatra való felosztását, de ezt a szétválasztást nem sikerült következetesen végig megtartania, így pl. a congruentiánál és az idők használatánál egyik-másik jelenség inkább az összetett mondat tárgyalásánál volna helyénvaló. Sorban tárgyalja a mondat mivoltát, az egyszerű mondat részeit általában, a szórendet, a szófajok szerepét mondattani szempontból, a congruentiát, a casus obliqui és a praepositók használatát, az ige alakjainak (az actiók, igenevek, igeidők és módok) használatát. PAUL tehát a mondattanban csak jelentésbeli szempontból tárgyalja a szóalakokat, alaki szempontból a szóragozásban tárgyalja őket a syntaxison kívül, ez előtt. Tehát nála is külön önálló alaktan szerepel (flexionslehre). Az összetett mondatnál tárgyalja a mellérendelést és az alárendelést. Az utóbbinál megkülönböztet függő kérdést, vonatkozó névmásos mondatokat és kötőszós mellékmondatokat. Majd tárgyalja a módok használatát a mellékmondatban, a tagadást, a nyelvbeli takarékoságot (sparsamkeit im ausdruck, melyet helytelenül ellipsisnek szoktak nevezni), az anomáliákat (anakoluthia, contaminatio stb.).

Amint tehát látjuk, PAUL megtartotta a MIKLOSICH-féle rendszerből a szófajok és a szóalakok jelentésének tanát, de kirekeszti belőle mindazt, ami nem mondattani jelenség és megtoldja azt a hiányzó részekkel: a mondat mivoltáról szóló tudnivalókkal, a szórenddel és az összetett mondat tanával. E szerint PAUL mondattana az úgynevezett vegyülék-syntaxisok sorába tartozik. PAUL különben a mondattan rendszerére vonatkozólag azt tartja, s ez egyúttal a vegyülék-syntaxis apológiája: Ein streng nach logischen prinzipien gegliedertes system kann die syntax einer sprache überhaupt nicht sein so wenig wie die darstellung der geschichtlich gewordenen verhältnisse auf irgend einem culturgebiet. Wer es unternimmt

ein solches system der syntax zu entwerfen, muss entweder eine menge wichtiger erscheinungen bei seite lassen, oder sich mit vielen willkürlich eingeschobenen excursen behelfen, wobei die systematik der capitelüberschriften zu blosser scheinung wird. Mittelhochd. gramm.² III. I. Den bemühungen um konsequente disposition liegt die verkennung der eigentlich selbstverständlichen tatsache zugrunde, dass sich geschichtlich gewordene verhältnisse nicht in ein logisches system einpressen lassen. Noch weniger kommt man damit zurecht, wenn man auch die geschichtliche entwicklung darstellen will. Deutsche gramm. III. 8.

OTTO E. (Zur grundlegung der sprachwissenschaft. 1919. Vö. hozzá Berliner Philol. Wochenschrift. 1920. 993.) megtartja a nyelvtannak szótanra és mondattanra való felosztását, azonban beletette — nagyon helytelenül — a hangtant *morphologie des wortes* címen a *semasiologie des wortes* mellé a szótanba és *morphologie der beziehungsmittel* címen a *lehre von der verwendung der beziehungsmittel nach ihrer beziehungsbedeutung* mellé a mondattanba, úgyhogy a vegyülék-syntaxis egy újabb fajtát kapjuk.

A vegyülék-syntaxis egy másik fajával találkozunk LAGERCRANTZ E.: Sprachlehre des südlappischen nach der mundart von Wefsen. (Kristiania, 1923) c. nyelvtanában. Három részre osztja nyelvtanát: a funkiók tana (funktionslehre), alaktan (formenlehre), hangtan (lautlehre). Ő tehát kivette a szokásos szótanból az önálló szó jelentéstanát és a mondatannal együtt tárgyalja a funkiók tanában, továbbá természetes sorrendben tárgyalja a nyelvtan részeit kiindulva a nyelvbeli egységből, a mondatból s haladva lefelé a legkisebb elemek, a hangok felé. Ez tehát egyúttal igazi taglaló (analytikus) nyelvtan. A funkiók tanában a mondatnani és szótani jelenségeket együtt tárgyalja. Bennünket itt most csak az utóbbinak a rendszere érdekel, s ez a következő: Az egyszerű mondat mivolta és fajtái. A mondatrészek. A mondat főrészei: az alany (satzgegenstand) és az állítmány (satzaussage); a mondat többi részei (nebensatzteile): a jelző és az adjunktív. A főnév (dingwort, substantivum): a számok és az esetek. A tulajdonságnév (eigenschaftswort), a név-

mások és a partikulák. Az összetett mondat. Az ige, a szórend. LAGERCRANTZ a mondattani és szótani nyelvi jelenségek jelentés-tanát együtt tárgyalja a funkciók tanában, ami a vegyülék-syntaxis jellegét adja nyelvtanának; továbbá a jelentésbeli és az alaki szempontot szétválasztja és a nyelvtan két külön részében tárgyalja (funktionslehre—formenlehre), úgyhogy ennek következtében az alaktan újból mint a nyelvtan önálló része lép föl, tehát még legújabbban is kísért hazajáró lélekként RIES tiltakozása ellenére is.

Az eddig tárgyalt szerzők mondattant és szótant különböztettek meg, s a kettőt nagyjából el is határolták egymástól, csak a ragoknak alaki szempontból való tárgyalását tették át a mondattanból a szótanba. LAGERCRANTZ és még néhány más szerző is, így HORNEMANN (vö. előbbre), NOREEN, RICHTER, JESPERSEN (vö. hátrább) egészen eltünteteti a mondattan és a szótan közötti határt.

NOREEN A., svéd nyelvtudós Vårt språk, nysvensk grammatik (A mi nyelvünk, vagyis újsvéd nyelvtan. 1903—1912) c. befejezetlenül maradt nyelvtanában, melyből kivonatos német kiadás is jelent meg (Einführung in die wissenschaftliche betrachtung der sprache. Beiträge zur methode u. terminologie der grammatik von H. POLLAK. 1923.), teljesen szakított a nyelvtannak hang-, szó- és mondattanra való felosztásával. NOREEN a nyelvet lényegében műalkotásnak tartja (Die sprache ist im wesentlichen ein kunstprodukt. POLLAK id. m. 40. l. Vö. még erre vonatkozólag NOREEN: Om språkriktighet. 1888². Német átdolgozása: Über sprachrichtigkeit. JOH. ARWIDTÓL. Idg. Forsch. 1892. I. 156. l. — Spridda studier. 211), azért szerinte ugyanazon szempontokból kell vizsgálni, mint egy műalkotást: az anyag (material) szempontjából, ez a hangtan (lautlehre vagy phonologie, a tartalom (inhalt) szempontjából, ez a jelentés-tan (bedeutungslehre v. semologie), az alak (form) szempontjából, ez az alaktan (formenlehre v. morphologie). NOREEN szerint a nyelvtannak hang-, szó- és mondattanra való szokásos felosztása három különböző tárggyal foglalkozik, ellenben az ő felosztása ugyanazt a tárgyat — a nyelvet mint egészet — három különböző szempontból tárgyalja: az anyag, az alak és a tartalom szem-

pontjából, miként pl. ugyanazt a tárgyat mint csontdarabot, mint kockát és mint játékszeret tekinthetjük, vagy ugyanazt az épületet mint téglatömeget, mint egyemeletes mór stílben épült házat és mint kávécsarnokot. NOREEN—POLLAK. 203. 1. NOREEN kivette a szótanból az önállóan tekintett szó jelentés-tanát és összekapcsolta a szavak egymáshoz való viszony-jelentésének tanával, azaz a syntaxissal, s a két részt jelen-tés-tan cím alá foglalta. Ezzel a szótan és a mondattan határ-vonalát eltörölte.

Bennünket itt most a mondattan tárgyalásánál még külön-nösen ebbe a jelentés-tanba belefoglalt mondattanak a rend-szere érdekel közelebről. NOREEN megkülönböztet: *phonemát*, azaz az artikulált beszédnek magányosan vagy csoportosan kiejtett hangjait (= hangtan); *morphemát*, azaz oly phonemát, amely valamely jelentés megnyilvánulásának esz-köze (= alaktan); *sememát*, azaz oly gondolattartalmat, amely nyelvi formában kifejezésre jut (= jelentés-tan). A semema lehet kétféle: önálló semema, azaz *nyilatkozat* (äusserung) és nem önálló, azaz *glossa* (szóelem: *vaters*, *hirtin*, *ungewiss*, *missklang*; szó; szócsoport: *weibsperson*). A jelen-tés-tanban először az önálló sememát, azaz a nyilatkozatot (mondatot) tárgyalja és annak fajait. A nyilatkozatok egymás közt adnectiv (mellérendelt) és connectiv (alárendelt) viszony-ban lehetnek, éppígy a glossák is. A glossák közt előforduló connexio lehet predicativ (*die rose blüht*) vagy adjunctiv (*die blühende rose, schön gestaltet, trinkt wein*). Az adjunctiv con-nexio alapglossáját főglossának (*rose*), a járulékglossát *segédglossának* (*blühende*) nevezi. Ez utóbbi mellék-mondat alakjában is kifejezésre juthat. Azt a viszonyt, mely-ben a segédglossa a főglossával áll, *statusnak* (*stellung im satze*) nevezi. Status nagyon sokféle van: külső és belső, mindegyiknek nagyon sok alfaja van. A statusok fogalma alatt NOREEN a mondatrészeket tárgyalja az alany és az állít-mány kivételével, továbbá a mondatrészekkel együtt a mellék-mondatokat is. A jelentés-tannak eddig tárgyalt jelenségei a mi mondattanunkat alkotják. Ezek a mondatbeli jelenségek tel-jesen mondattani alapon vannak nála tárgyalva mindig a jelentésből kiindulva. Folytatólag van tárgyalva a magában

tekintett glossa, azaz a glossa más glossához való viszonyítás nélkül. Ez a rész a mi szokásos szótanunknak egy része.

NOREEN nyelvtanának harmadik része, az alaktan nem készült el egészen, így tehát nem látjuk egészében ezen rész rendszerét. *Vö. Zeitschr. f. Österr. Gymn.* 1912. 620. *Zeitschr. f. Deutsche Philol.* 41:118. *FUF.* 1912. Anz. 2.

NOREEN nem határolta el egymástól a szótant és a mondattant, hanem a szótan jelentéstanát összetette a mondattannal egy külön jelentéstanban, a mondattani jelenségeknek alaki szempontból való szokásos tárgyalását (*wortbiegungslehre*) pedig kivette az őt megillető helyéről, a mondattannból és összetette az önállóan tekintett szó alaki szempontból való tárgyalásával (*wortbildungslehre*) külön alaktanban. Bár NOREEN a nyelvtannak hang-, szó- és mondattanra való fölosztásának elvetésére saját vallomása szerint az vitte rá, hogy ez a felosztás három különböző tárggyal foglalkozik, azért mégis ő is kénytelen részben ezt a felosztást alkalmazni, a jelentéstanon belül ugyanis először a mondatbeli jelenségekről tárgyal, majd egy külön részben a magában tekintett szónak jelentéséről (*Die hauptarten der glossen.* 366. l.).

RICHTER E. (*Die rolle der semantik in der historischen grammatik.* *Germ.-roman. Monatsschrift.* 1910. 231—43) helyesen két főrészt osztja fel a nyelvtant: hangtanra (*betrachtung der äusseren form oder des artikulatorisch-akustischen phänomens*) és tágabb értelemben vett jelentéstanra (*semantik*). A további alosztályok azonban már nem helyesek. A tágabb értelemben vett jelentéstant (*semantik*) két főrészt osztja ismét: A) *Funktionslehre* (= *lehre von den beziehungen der wortteile, wörter, wortgruppen zueinander.*). Ez feloszlik a következő részekre: 1. *Funktion der wortteile* (*präfixe, affixe, suffixe*), die den bedeutungsinhalt des stammes in sich selbst modifizieren: substantiv-, adjektiv-, verbalsuffixe etc. 2. *Funktion von wortteilen oder wortgruppen*, die die beziehung zu andern vorstellungsinhalten abgeben: kasus-, genus-, numerussuffixe des nomens (substantiv, adjektiv) und pronomens. Komparation. Zalsuffixe. Tempus-, genus-, modussuffixe. Indeklinabilien. 3. *Funktion der satzglieder.* Einfaches und erweitertes satzglied (*apposition; determinierender zusatz*), subjekt, objekt, prädikat

adverbiale. 4. Funktionswandel. *B)* Szűkebb értelemben vett jelentéstan (semasiologie) = erörterung des bedeutungsinhaltes eines sprachlichen ausdrucks (wortteil, wort, wortgruppe) für sich selbst betrachtet.

RICHTER tágabb értelemben vett jelentéstana (semantik) magában foglalja a szótant és a mondattant, amint látjuk. A szűkebb értelemben vett jelentéstan (semasiologie) a magában tekintett nyelvi kifejezés (wortteil, wort, wortgruppe) jelentését tárgyalja más nyelvi kifejezésekhez való viszonyítás nélkül, ez a rész tehát megfelel a szokásos szótannak, csak-hogy a szótan egy része, a szóképzéstan [funktion der wortteile (präfixe, affixe, suffixe), die den bedeutungsinhalt des stammes in sich selbst modifizieren: substantiv-, adjektiv-, verbalsuffixe etc.] a funkciók tanába van áttéve, amely ezen rész oda nem tevésével a szokásos mondattannak felelne meg. RICHTER rendszerében tehát a szótan és a mondattan közt levő határ eltűnik, de ez nem helyes. Kifogást lehet tenni a szűkebb értelemben vett jelentéstan (semasiologie) körének megállapítása ellen is.

DAUZAT (Essai de méthodologie linguistique. 1905.) szintén két főrészt osztja fel a nyelvtant: hangtanra (phonétique) és jelentéstanra (sémantique). Ez az osztályozás alkalmas volna a mondattan területének elhatárolására, azonban a jelentéstan helytelen továbbtaglalása (morphologie, lexicologie, syntaxe) ezt megakadályozza.

BRUNOT F. (La pensée et la langue. 1922¹, 1926²) mindig a jelentésből indul ki, de teljesen szakítva a nyelvtannak szótanra és mondattanra való felosztásával. Keresi a logikai jelentéskategóriáknak (les êtres, les choses; les sexes et les genres; les nombres; indétermination et détermination (névelő); la représentation (névmás); les faits (ige); le sujet, la personne, portée de l'action (átnemható, átható igék); l'objet secondaire et les autres compléments; circonstances, modalités; les faits par rapports à nos jugements, à nos sentiments, à nos volontés (közlő, kérdő, állító, tagadó mondat); la caractérisation des êtres, des choses, des actes; modifications aux caractérisations; les relations; les relations non logiques (exclusions, séparations, additions, comparaisons, contemporanéité, pos-

tériorité, antériorité), les relations logiques (les causes, les conséquences, les fins, les oppositions, les hypothèses) megfelelő nyelvi kifejezésmódokat.

JESPERSEN (The philosophy of grammar. 1924. Ujra lenyomatva 1915. 39. s köv. l.) szerint minden nyelvi jelenséget két szempontból, az alakból és a jelentésből kiindulva kell tárgyalni, mert valamely nyelvi jelenségről csak mindkét szempontból való egymást kiegészítő vizsgálat nyújt teljes képet. E két szempontnak megfelelőleg a l a k t a n n a (morphologie) és s y n t a x i s r a osztja fel a nyelvtant. Az első részben mindig az alakból indul ki s keresi, milyen nyelvtani szerepe, jelentése van neki (what does it signify?), képletesen kifejezve: O —————> I. A syntaxisban mindig a jelentésből indul ki s keresi a megfelelő nyelvi kifejezésmódot hozzá, képletesen kifejezve: I —————> O. Az első szempont inkább a h a l l g a t ó szempontjából vizsgálja a nyelvi jelenségeket, a második inkább a b e s z é l ő szempontjából. Az alaktanban tárgyalja a szóelemeket (word elements), a szavakat (words) és a szavak kapcsolatait (combinations); ez utóbbi részben tárgyalja a szószerkezeteket (pl. *red coat*), a szóösszetételeket (pl. *blackbird*), a mondatot és a szórendet. Az ily tárgyalásmód mellett a legkülönbözőbb szerepű nyelvi jelenségek kerülnek egymás mellé az alaktanban és a legkülönbözőbb nyelvi formák a syntaxisban. Pl. az alaktanban az -s szóvégzet, ill. szóelem szerepel az angolban mint többesjel (*cats*); mint genitivusjel (*JOHN's*), az igék ind. praes.-ének egyessz. 3. sz. jeléül (*eats*) és a birtokos névmásoknál birtokjelül (*ours*). Ily felfogás mellett az alaktant a nyelvtani homophonok, homomorphok tanának is lehet nevezni, a syntaxisist s y n o n y m i k á n a k. A syntaxisban mindjárt felmerül az a kérdés, hogyan találjuk meg a nyelvtani jelentéskategóriák rendszerét, amelyhez a megfelelő nyelvi kifejezésmódokat keressük. JESPERSEN szerint sem logikai levezetéssel a priori okoskodással, sem a latin nyelvtan jelentéskategóriáinak átvételével, hanem tapasztalati (empirikus) úton az alakból kiindulva. Az alaktanban az egyes nyelvi alakok jelentései, szerepei egy-egy általánosabb jelentéskategória, pl. a főnév, ige, melléknév stb.; vagy a nominativus, accusativus, dativus stb.; vagy az indicativus,

subjunctivus, optativus stb.; vagy a hím, nő, semlegesség fogalma alá foglalhatók. Ezeket a jelentéskategóriákat ismét általánosabb jelentéskategóriák pl. a szófajok, az esetek, a módok, a nemek stb. fogalma alá foglalhatjuk.

JESPERSEN a szótan és a mondatban között levő határokat egészen eltörli, az alaktanban tárgyalt mondatnyi jelenségeket is, a syntaxisban pedig viszont szótani jelenségeket is. A nyelvi jelenségek lehetséges és ideális tárgyalásmódja volna azoknak JESPERSEN szellemében az alaki és a jelentésbeli szempontból kiinduló vizsgálata, azonban mind az alakból, mind a jelentésből kiinduló tárgyalásmódon belül el kell választani egymástól a szótani és a mondatnyi jelenségeket.

Újabban mindinkább erősebb lesz a törekvés, hogy a szoros tudományos nyelvtan szabadítsa fel magát a tisztán csak a nyelvi jelenségek természetén alapuló rendszeres (systematikus) tárgyalásmód alól és a történetírás alakját öltse magára. BRUGMANN a Grundriss d. vergl. gramm. d. idg. sprachen c. műve második kiadásának előszavában (I, 1 : IX.) azt mondja erre vonatkozólag: Die eigentliche, dem wesen der sache entsprechende darstellungsweise ist, dass die tatsachen der sprachgeschichte jedesmal in dem zusammenhang und in der chronologischen folge vorgeführt werden sollen, in denen sie sich in wirklichkeit abgespielt haben. BREMER is azt vallja (Relative sprachchronologie. IF. IV, 11), hogy a nyelvtan anyagának szokásos elrendezése hangtan, szótan és mondatban szerint, továbbá a hangtanon belül magánhangzók és más-salhangzók szerint, majd az egyes magánhangzók szerint stb. csupán csak rendszeres (systematikus), amely a dolog velejét nem is érinti. Minden rendszeres (systematikus) nyelvtan mellett a nyelvnek igazi történetét kellene megírni, amely a nyelvi változásokat abban a kapcsolatban tárgyalja, amelyben a valóságban végbementek. LERCH is sürgeti az ily történeti tárgyalásmódot. (Germ.-roman. Monatsschr. 1915. VII, 102): Die einzige streng wissenschaftliche darstellungsform der grammatik bleibt die streng historische, streng chronologische.

Ebben a szellemben többen tettek kísérletet. BRUNOT: Histoire de la langue française des origines à 1900. 3 köt. 1905—1911. VOSSLER: Frankreichs kultur im spiegel seiner

sprachentwicklung. 1913¹, 1921². BREMER említett értekezésében és némiképp MEYER-LÜBKE: Histor. gramm. d. franz. sprache. 1908.

Azonban az ily tárgyalásmódnak, aminő BRUNOTÉ és VOSSLERÉ, szintén vannak káros oldalai, így valamely 12. századbeli hangtani, szótani vagy mondattani jelenség a 15. században fejlődik tovább, közben más tárgyalatik, így tehát az összefüggés nincs meg. Ehhez járul még az a körülmény is, hogy a nyelv történetelőtti korszaka számára a nyelvi jelenségek fejlődésének időrendje (chronológiája) vagy egyáltalában nem, vagy csak részben állapítható meg, még a viszonylagos időrend (relatív chronologia) is csak így; továbbá a szigorú időrendbeli tárgyalásmódon belül is kell bizonyos, magukon a nyelvi jelenségeken alapuló rendszert követni. Így tehát megmaradhatunk a szokásos rendszeres tárgyalásmód mellett, de ezen belül a történeti nyelvtanban, amint az magától érthető, figyelembe kell venni, amennyire lehetséges, az időrendet is.

3. A nyelvtani kategóriák és a nyelvlogika.

A tárgyalat mondattani rendszerek szerzői közül egyesek (MIKLOSICH, ERDMANN, MENSING, WUNDERLICH, EINENKEL) a nyelvi jelenségek jelentésalakjából és hangalakjából indulnak ki. E tárgyalásmód tulajdonképpen visszahatás volt a BECKER-féle nyelvlogikai iránynak a jelentésből kiinduló tárgyalásmódja ellen. Az alakból kiinduló MIKLOSICH-féle mondattani rendszer hibái és hiányai azonban nem kerülhették el a mondat-tan vizsgálóinak figyelmét, azért többféleképpen próbálták tökéletesíteni a MIKLOSICH-féle ú. n. negatív mondattani rendszert, részben azzal, hogy kiküszöbölték belőle a syntaxisba nem tartozó jelenségeket, részben pedig azzal, hogy kiegészítették a hiányzó mondattani jelenségekkel, elsősorban magának a mondat mivoltának tárgyalásával. Így tehát az alakból kiinduló tárgyalásmód mellé belekerült a syntaxisba a jelentésből kiinduló tárgyalásmód is, de ezzel ú. n. vegyülék-syntaxis (mischsyntax) állott elő. Az ily vegyülék-syntaxisban a mondatrészek közül csak az alanyt és az állítmányt tárgyalják, a többi mondatrész tárgyalását a szófajok és szóalakok

jelentésének megállapításában és szócsoportok felállításával intézik el. A vegyülék-syntaxisban majd az alakból, majd a jelentésből indulnak ki, majd szótani, majd mondattani alapra helyezkednek. Pl. PAUL nagy német syntaxisában (Deutsche grammatik. III—IV. k.: Syntax. 1919—1920) tárgyalja a szófajok mondatbeli szerepét (funktion der redeteile), tehát szótani alapra helyezkedik s a jelentésalakból indul ki; továbbá tárgyalja az esetragok, az elüljárók és az igealakok szerepét (Gebrauch der kasus obliqui. Rektion u. gebrauch der präpositionen. Die formen des verbums.), tehát ismét szótani alapra helyezkedik s részint a jelentésalakból, részint a hangalakból indul ki. Így a nyelvi jelenségek tárgyalása tagadhatatlanul meg van könnyítve. E könnyű kezelhetősége miatt a vegyülék-syntaxis nagy népszerűsége telt szert, azonban egy tökéletesebb mondattani rendszer eszméje után való vágyakozást nem tudta sohasem elfojtani.

LERCH és NOREEN mindig a jelentésből kiindulva teljesen mondattani kategóriák alapján tárgyalja a mondattant. Nálunk a magyarban már jóval előbb, SIMONYI Zs. óta az ő hatása alatt (Adalékok a magyar nyelvtanítás újjáalakításához. Magyar Tanügy. 1876. V. 160. Nyr. 1879. VIII, 262. Magyar Nyelvtan. 1879.) a jelentésből kiindulva tisztán mondattani kategóriák alapján szokták tárgyalni a mondattant, azaz mindig azt kutatják, minő nyelvi eszközökkel vannak kifejezve a magyar nyelvben a mondatbeli viszonyok. SIMONYIN kívül SZINNYEI J. (Rendszeres magyar nyelvtan. 1885) és PECZ V. is (Neue Jahrbücher. 1890. Görög mondattan. 1883) a mondattani kategóriákon nyugvó, mindig a jelentésből kiinduló tárgyalásmódot sürgette és használta. SIMONYI előtt mondattanaink ismerik ugyan már a mondatrészeket, így A magyar nyelv rendszere (kiadta a M. Tudós Társaság 1846.) emlegeti az állítmányt, az alanyt, a jelzőt, a határozót; GYURITS A. (Mondattan. 1857) megkülönböztet alanyt, állítmányt, jelzőt, tárgyat, határozót, de nem építik fel az egész mondattant ezen mondattani kategóriákra. Így pl. A magyar nyelv rendszere, IHÁSZ G. (Magy. nyelvtan.⁵ 1857), SZVORÉNYI J. (Magy. nyelvtan. 1861), IMRE S. (Magy. mondattan.⁴ 1875) a latin syntaxis szokott vázlata szerint (congruentia, rectio): a szóegyeztetés, a szó-

vonzat és a szórend fogalma alatt foglalja össze az egyszerű mondat és ennek részeire vonatkozó tudnivalókat; hasonlóképpen járt el az első reánk maradt magyar syntaxis (Novae grammaticae ungaricae libri duo. 1610) szerzője, SZENCI MOLNÁR A. is, aki a convenientia (szóegyeztetés) és a rectio (szóvonzat) fogalma alá foglalta a mondattani jelenségek tárgyalását. Az egész mondattant rendszeres mondattani alapon nálunk először SIMONYI (Magyar nyelvtan. 1877 és 1879) tárgyalta, HUNFALVY (Nyelvtudomány és nyelvtanítás. 1884. 168) azonban hibáztatta az ily tárgyalásmódot, szerinte a mondattant szókategóriákra kell alapítani. SIMONYI vette fel először (Nyr. 49:86) a magyar nyelvtanba hatodik mondatrészül az állítmány-kiegészítő alanyesetét, melyet ma egyszerűen állítmány-kiegészítőnek vagy kiegészítőnek szoktak nevezni nyelvtanaink.

A nyelvtannak a jelentésből kiinduló tárgyalásmódjánál mindjárt felmerül a kérdés, honnan vegyük a nyelvi jelenségeknek ily alapon nyugvó tárgyalásához a jelentésbeli szempontokat, a nyelvtani jelentéskategóriákat.¹ Ez a kérdés már régóta foglalkoztatja a nyelvtudományt. A skolasztikus bölcselek ily irányú munkálataikkal egész külön tudományágat teremtettek meg a XIII. sz.-ban, főképe a párizsi egyetemen, tractatus de modis significandi vagy summae modorum significandi vagy grammatica speculativa néven, melyet magyarul a jelentések tiszta alaktanának vagy a jelentésmódok, a jelentésformák elméletének vagy egyszerűen jelentéselméletnek, nyelvlogikának, egyetemes, általános nyelvtannak lehetne nevezni. A jelentés a szó azon tulajdonsága, szerepe, amellyel gondolattartalmakat jelenít meg valamely módon, valamely formában tudatunkban. A jelentéshez tehát bizonyos gondolattartalom (értelem) tartozik s bizonyos mód, forma, amely módon vagyis amely formában azt a gondolattartalmat a szó megjeleníti a tudatban. A középkorak leg-

¹ GINNEKEN: Les catégories grammaticales. Principes de linguistique psychologique. 1907. 65. VENDRYES: Le langage. 1921. 106. GOEBEL K.: Die grammatischen kategorien. Neue Jahrb. 1900. V. 187—205. MAYER: Die grammatischen kategorien. 1841.

ismertebb ily irányú nyelvlogikája a JOHANNES DUNS SCOTUSnak († 1308), askót ferencrendi skolasztikus bölcseľőnek tulajdonított *Grammatica speculativa sive Tractatus de modis significandi* c. mű, azonban ezt valószínűen erfurti TAMÁS, rector et magister artium írta a XIV. sz. első felében vagy negyedében. (Vö. GRABMANN: Die entwicklung d. mittelalterlichen sprachlogik. Philosoph. Jahrbuch. 1922. XXXV, 121. és Mittelalterliches geistesleben. 1926. 118. s köv. l. A *Grammatica speculativa* először 1499-ben jelent meg nyomtatásban Velencében. Újabbán WADDING LUKÁCS rendezte sajtó alá DUNS SCOTUS műveit, köztük a neki tulajdonított *Grammatica speculativát* is, Párizsban 1891-ben, majd ezt újra lenyomatták 1902-ben. Megjelent még 1902-ben és 1910-ben Quaracchi-ban is.) A középkori filozófiai nyelvtanok alapelve az volt, hogy a nyelvtani kategóriáknak bizonyos ontológiai és logikai kategóriák felelnek meg. A szóbanforgó *Grammatica speculativa* is a legáltalánosabb ontológiai fogalmakból kiindulva ezeknek újabb ontológiai és logikai szempontokkal való szűkítése (determinatio) útján vezeti le a nyelvtan jelentésmódjait, jelentésformáit, jelentéskategóriáit (modi significandi): a szófajokat (nomen, pronomen, verbum, adverbium, participium, conjunctio, praepositio, interjectio) és ezeknek különösebb alosztályait. A két legáltalánosabb ontológiai alapkategóriának (ens, esse) megfelel a névszó és az ige nyelvtani kategóriája. A névszóból levezethető a névmás. Nomen est ens determinatum, pronomen est ens indeterminatum. A névszó ismét lehet köznév (nomen commune: *urbs, flumen*), és tulajdonnév (nomen proprium: *Roma, Tiberis*) az ontológiai universale és individuale csoportnak megfelelőleg. A köznevek fogalmi tartalmuk szerint az ontológiai kategóriáknak megfelelőleg lehetnek tulajdonképi főnevek (modus significandi per modum per se stantis) és melléknévek (modus significandi per modum adjacentis). S így tovább. (Vö. WERNER: Die sprachlogik des Joh. Duns Scotus. Sitzungsber. d. philosoph.-hist. classe d. kais. Akademie d. wissensch. Wien. 1877. HEIDEGGER: Die kategorien- u. bedeutungslehre d. Duns Scotus. 1916. ROTA: La filosofia del linguaggio nella patristica e nella scolastica. 1919.) Az így levezetett egyszerű jelentéskategóriák tana alkotja a *Grammatica speculativa* első részét: az etymológiát. A második rész a

diasynthetika. Ez magában foglalja az összetett jelentések tanát: a jelentéskapcsolatokat (*constructiones*), továbbá az ezekben rejlő aprioristikus törvényszerűségeket (*congruitas*) és a jelentések teljességét (*perfectio*). Különösen fontos a *congruitas*-ról szóló rész. A jelentéskapcsolatokban az összekapcsolt jelentéseknek összeférőknek (*congruae*) kell lenniök. *Congruitas requirit constructibilem unionem, non quamcunque, sed debitam.* Gramm. specul. Cap. LIII. Az összeférhetőség két szempontból tekinthető: logikai szempontból, azaz megfelel-e a jelentéskapcsolat a logikai alapelveknek és a tárgyi valóságnak. *Debita unio potest contingere uno modo ex convenientia significatorum specialium.* Uo. Ezt másképp *proprietas sermonis*-nak nevezi a Gramm. spec., ellentétét pedig *improprietas*-nak. Az összekapcsolt jelentések összeférhetőségéhez szükséges másodszer a jelentésformák összeférhetősége. *Debita unio alio modo potest contingere ex conformitate modorum significandi.* Uo. Az utóbbival a nyelvtan foglalkozik. Pl. ez a jelentéskapcsolat *cappa nigra* conformis és propria jelentést ad, ellenben ez a jelentéskapcsolat *cappa categorica* impropria jelentést ad, de ez utóbbi jelentéskapcsolatban is összeférők (*conformis*) az összekapcsolt jelentések formái, mert főnév mint jelentésforma összekapcsolva melléknévvel mint jelentésformával nem szül értelmetlenséget (*unsinn*), hanem egységes jelentést ad, bár szülhet észellenes jelentést (*widersinn*), mint itt a második példában. Jóllehet a jelentésformák conformitása nem szül szükségképen *proprietas sermonis*, azonban elengedhetetlen feltétele az utóbbinak. Pl. *albus currit, percutio album* incongrua jelentést ad, hasonlóképen *cappa albi, misereor albi* (Gramm. spec. Cap. LI., LII.) is, mert ily jelentésformák kapcsolatai (melléknév így összekapcsolva igével vagy főnév így összekapcsolva melléknévvel) nem férnek össze, nem conformisak, s ennek következtében nem szülhetnek propria jelentést sem.

A skolasztikus bölcselek a nyelvi jelenségek megértésének végső principiumait a nyelv ontológiai és logikai alapjaiban keresték, azért a nyelvi jelenségek jelentésformáit, a nyelvtani jelentéskategóriákat ontológiai és logikai kategóriákra vitték vissza s a nyelvtani jelentésmódok, jelentésformák kapcsolatait

ban rejlő logikai törvényszerűségeket keresték. Quoniam quidem intelligere et scire contingit in omni scientia, ex cognitione principiorum, nos ergo, volentes habere scientiae Grammaticae notitiam, circa omnia ejus principia, cuiusmodi sunt Modi significandi, per se primo oportet insistere. E szavakkal kezdődik a *Grammatica speculativa*. Már a skolasztikus bölcselek vizsgálták a jelentéseket függetlenül a jelentéstartalmak tárgyi érvényességétől és az őket megragadó lelki folyamatoktól, azaz a jelentések tiszta lényegét, a jelentésformák tiszta-logikai szerkezetét. A jelentések e tiszta formai tulajdonságai azonban a jelentés igazságának formális logikai előfeltételeitől különböznek. A *Grammatica speculativa* művelői a jelentések tiszta lényegére vonatkozó ily irányú vizsgálataikkal a jelentéselmélet (fenomenológia) megalapítói lettek. Ezek a jelentéselméleti vizsgálatok HUSSERLra és LOTZÉra is nagyon termékenyítő hatással voltak.

A skolasztikus bölcselek nyelvlogikai iránya, amely ARISTOTELES és a stoikusok nyelvbölcseletén alapszik, folytatásra talált egészen napjainkig. A középkori nyelvtudomány történetére a legfontosabb mű THUROT: *Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge. Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque impériale et autres bibliothèques.* XXII. Paris, 1868. LOEWE L.: *Historiae criticae grammicae universalis seu philosophiae lineamenta.* 1829. Dresden, Leipzig. REICHENBACH: *Commentationes de linguae doctrina universali pars I. repetita ex Historia philosophica ca.* 1842. Berolini. IF. XIX. 300. MEYER: *Künstliche sprachen.* IF. XII. 33. 242.) A középkori nyelvlogika szerint a nyelvtani kategóriák meg-egyeznek bizonyos ontológiai és logikai kategóriákkal, már pedig ezek egyetemes érvényűek, azért csakhamar felmerült egy egyetemes, általános nyelvtan gondolata, melynek kategóriái minden nyelvre egyaránt érvényesek. A legismertebb ily irányú mű a párizsi Port Royal kolostor *Grammaire générale et raisonnée*. 1660. 1676. IF. 19:283.

Míg a skolasztikus bölcselek a legáltalánosabb ontológiai és logikai fogalmi kategóriákból fokozatos szűkítéssel vezették le a nyelvtani jelentéskategóriákat, addig a *Gram-*

maire générale et raisonnée az ítéletből származtatta őket. Az ítélet alanya (sujet) és állítmánya (attribut) alapján két részre osztja a szófajokat: les objets des pensées (nomen, articulus, pronomen, participium, praepositio, adverbium) és la forme et la manière des pensées (verbum, conjunctio, interjectio).

Igen nagy hatással volt a nyelvlogikai irányra KANT bölcselete. (Vö. JEEP L.: Die kantischen kategorien u. die behandlung der antiken grammatik. Zur Erinnerung an I. KANT. Abhandlungen aus anlass d. hundertsten wiederkehr des tages seines todes. 1904. 285—294. I. STREITBERG: KANT und die sprachwissenschaft. IF. XXVI. 382. CSÚRI B.: NyF. 63. Így HASSE a nyelvet azonosítva a gondolkodással, feltűnő erőszakkal a KANT-féle kategóriákra alapította a nyelvtani jelentéskategóriákat a következő módon (Versuch einer griech. u. latein. grammatologie. Königsberg, 1792.). Viszony: substantia = ennek megfelel a nyelvtanban a nomen; ok-okozat = verbum activum et passivum; közösség = a nomen és a verbum összekapcsolása (személy, particulák). Mennyiség: egység = numerus singularis; sokaság = pluralis; mindenség = infinitivus (!). Mód: létel = indicativus; lehetőség = coniunctivus; szükségesség = imperativus. Minőség: valóság = positivus; tagadás-korlátozás = gradus comparationis (!). Az értelem ezen formáihoz járulnak még a szemlélet formái: Tér = a helyhatározók. Idő = az igeidők.

HERMANN G. (De emendanda ratione graecae grammaticae pars prima. 1801.) című művében az ítéletre és a KANT-féle kategóriákra alapította a nyelvtani jelentéskategóriákat. Az ítélet subjectumának megfelel szerinte a nomen, a praedicatumnak a particula (adverbia, interjectiones, praepositiones, conjunctiones), a copulának a verbum. A mennyiség kategóriájának megfelel a nomen és a verbum száma, továbbá az indulatszók; a minőség kategóriájának megfelelnek a nomen nemei (hímnem stb.) és a verbum nemei (szenvedő stb.), továbbá az adverbiumok; a viszony kategóriájának a nomen esetalakjai, a verbum időviszonyai, továbbá a praepositíók; a mód kategóriájának a nomen személyei, a verbum igemódjai, továbbá a conjunctiók. Vö. DELBRÜCK: Vergl. syntax d. idg. spr. I., 25.

BERNHARDI (Sprachlehre. 1801—3. Anfangsgründe d. sprachwissenschaft. 1805.) szintén az ítéletre és a KANT-féle kategóriákra alapította a nyelvtani jelentéskategóriákat. Vö. DELBRÜCK: Einleitung in d. studium d. ing. spr.⁵ 29. NyF. 63 : 20.

A nyelvtani jelentéskategóriák általános érvényű rendszere mellett foglalt állást BECKER K. F. is (Ausführ. deutsche grammatik. 1836. Organism der sprache. 1827, 1841²). Ő szerinte az egyes konkrét nyelv csak egy különös megjelenési formája a gondolkodás (ellentét, okság) és a szemlélet (tér, idő) általános érvényű törvényeinek. Ezen általános érvényű törvények bemutatása az általános nyelvtan feladata. A gondolkodás és a szemlélet általános érvényű formái, amelyekkel az ember a dolgokat felfogja és átalakítja ismeretekké, minden nyelvben szükségképpen kimutathatók. Vajjon más-e, mint az összes nyelvek egységének elismerése, ha a különféle nyelvek nyelvtanában szófajokról, esetalakokról, módokról stb. van szó? Míg a nyelvtani tárgyalásmód szorosan csak a nyelvi jelenségeknek az alakjához ragaszkodott, míg az egyes konkrét nyelvben semmi egyebet nem vett figyelembe, mint azt, amire az illető nyelvben sajátos alak fejlődött ki, mindaddig nem volt lehetséges megfelelő nyelvtani rendszert felállítani, minthogy egyetlenegy nyelvben sem fejlődött ki tökéletes alakrendszer az összes jelentésviszonyok kifejezésére. Csak azóta lehet megfelelő nyelvtani rendszert felállítani, mióta a nyelvtani alakokat a jelentésből kiindulva kezdték magyarázni. Ily nyelvtani rendszernek azonban szükségképpen egyetemes érvényűnek kell kennie.

BECKER azonban a nyelvtani jelentéskategóriák rendszerét nem úgy állapította meg, hogy valamely bölcséleti irány logikai rendszerét alkalmazta rá erőszakosan a nyelvre, miként HASSE, HERMANN G., BERNHARDI és mások, hanem magából a nyelvből fejtette ki őket. Azt mondja erre vonatkozólag: Freilich darf man der sprache kein logisches schema unterlegen wollen, darf man nicht a priori festsetzen, was man in der sprache finden will; man darf nicht davon ausgehen, anschauungs- und denkformen in der sprache auffinden zu wollen, sondern man muss die vorgefundenen sprachformen zunächst

immer nach ihrer nächsten bedeutung auffassen und zusammenstellen; die grösseren gruppen, die auf diese weise entstanden sind, muss man zuletzt als von wenigen gesetzen der gedankenentwicklung beherrscht zeigen. Organism.² XV., XVI. 1. Ezzel az eljárással a nyelvlogikai irány helyesebb utat jelölt meg a nyelvtani jelentéskategóriák megállapítására, de azért ez az eljárás még nem vezet szükségképen a nyelvtani jelentéskategóriák helyes rendszeréhez, amint ezt mindjárt BECKER rendszeréből is láthatjuk. Vö. STEINTHAL: Grammatik, logik u. psychologie. 1855. A nyelv BECKER szerint szervezet (organism), s bár önálló léte nincs, mégis belső alkata olyan, amilyen az önállóan létező szervezeteké. Mint minden szervezet alkotóelemeinek, úgy a nyelv alkotórészeinek is csak azáltal van létük és jelentőségük, hogy egymással kölcsönösen összefüggő egészet alkotnak. A tárgyi világ azáltal keletkezett, hogy a működés (tätigkeit) és a lét (sein) ellentéte végtelen sok viszonylatban megismétlődött. A nyelv organikus természetproduktum, alkotórészeinek összefüggése is organikus ellentétviszonyon alapul: a működés és a lét ellentétes viszonyán. Ezen ellentétes viszonynak megfelelő a nyelvben a jelentés és a hang ellentéte. A jelentések és a hangok különböző fajai nem mások, mint egy magasabb egységben még ki nem fejletten bennrejtett ellentétnek individualizált alakulatai. A nyelvi alakulatok fejlődés (entwicklung) útján jönnek létre, nem pedig összetétel útján. Miként az organikus természet a tojásból, magból fejlődik, úgy a nyelvnek alkotóelemei is csak egy magasabb egységből fejlődhetnek az ellentét viszonyának alapján. Az ellentét viszonya egyúttal a gondolkodás legáltalánosabb formája. A működés és a lét ellentétes viszonyán alapul az állítmány és az alany kifejlődése is; e viszonynak az állítmányon és az alanyon való megismétléséből keletkezett a jelző és a határozó (tárgy) is. Ugyancsak a működés és a lét ellentétes viszonyán alapszik a személynevek és a dolognevek osztálya, továbbá a személyneveknek hím- és nőnemű csoportra való elkülönödése is. BECKER így az ellentét gondolkodásformája alapján folytonos szűkítéssel kifejti a nyelvtani jelentéskategóriák organikus rendszerét. BECKER célja volt az etymologiai

úton talált nyelvtörvények belső megokolását nyújtani azoknak a nekik megfelelő logikai törvényekre való visszavezetésével. MILL STUART (Rectorial address at St. Andrews, 1867.) a nyelvtan és logika viszonyára vonatkozólag az általános nyelvtanról ezt mondja: Consider for a moment what grammar is. It is the most elementary part of logic. It is the beginning of the analysis of the thinking process. The principles and rules of grammar are the means by which the forms of language are made to correspond with the universal forms of thought. The distinctions between the various parts of speech, between the cases of nouns, the moods and tenses of verbs, the functions of particles, are distinctions in thought, not merely in words. The structure of every sentence is a lesson in logic. BALLY pedig (Traité de stylistique française. 1909. 156. l.) azt mondja: la grammaire (qui) n'est que la logique appliquée au langage.

A nyelvlogikai iránynak nálunk a magyarban is akadtak követői, pl. SASKU K.: Közönséges nyelvtudomány vagyis nyelvek alaptudománya. (Tud. Gyűjt. 1840. 2., 3. füz.) c. művével. Vö. NyF. 63 : 20.

Egy logikai nyelvtannak, azaz az egyetemes érvényű, minden emberi gondolkodással közös gondolkodásformákon alapuló nyelvtani jelentésformák, vagyis jelentéskategóriák logikai rendszere felállításának jogos és szükséges voltát hirdette újabban HUSSERL és mások is.

HUSSERL szintén lehetségesnek és szükségesnek tart általános nyelvtant. Logikai vizsgálatok c. művében nagy fejezetet szentelt egy általános nyelvtannak: Der unterschied der selbständigen und unselbständigen bedeutungen und die idee der reinen grammatik. Logische untersuchungen. 1913. 2. kiad. II. köt. 1. rész 294—342. 1. és II. köt. 2. rész. 1921. 2. kiad. 196—199. 1. HUSSERL hangoztatja, hogy ő nem oly értelemben veszi az általános nyelvtant, mintha az magában foglalná az összes különböző nyelvtanokat mint esetleges különlegességeket, miként a matematika általános elmélete a priori magában foglalja az összes lehetséges egyes eseteket és azokat egy csapásra elintézi. Ő az általános nyelvtant általában véve oly értelemben veszi, amilyenben az

általános nyelvtudományt (allgemeine sprachwissenschaft) szokták venni, mely a nyelvi jelenségek egyetemes, általános érvényű alapelveit tárgyalja, csak egy kissé szűkebbre vonja körét, amennyiben általános nyelvtenon csak a jelentésformáknak, azaz a jelentéskategóriáknak és ezen jelentésformák kapcsolataiban rejlő egyetemes érvényű tiszta-logikai aprioristikus törvényszerűségeknek vizsgálatát érti, ellenben kirekeszti belőle a nyelv egyetemes érvényű empirikus elemeit, bár megengedi, hogy ezeket is bele lehetne vonni az általános nyelvten vizsgálatának körébe. Ezt a szűkebbkörű általános nyelvtant HUSSERL tiszta-logikai nyelvtannak vagy a jelentések tiszta alaktanának nevezi.

HUSSERL a tiszta, azaz minden psychologismustól független logika előharcosa a logika, azaz a gondolt tartalom igazságának egyetemes érvényű formai előfeltételeivel foglalkozó tudományszak bevezetőjének a jelentések tiszta alaktanát szánta, a tiszta logika folytatásául pedig harmadik formális tudományszaknak a formális ontológiát. Innerhalb der reinen logik grenzt sich als eine, an sich betrachtete, erste und grundlegende sphäre die reine formenlehre der bedeutungen ab. Log. unters. II. köt. 1. r. 333. I. Miként a tiszta logika a gondolati tartalom igazságának pusztán formai előfeltételeit vizsgálja elvonatkoztatva a gondolkodó egyén lelki folyamataitól, amelyekkel azokat megragadja, gondolja, és elvonatkoztatva minden tárgyi érvényességtől, hasonlóképpen vizsgálja a jelentések tiszta alaktana a jelentéskategóriák kapcsolatainak azon formai előfeltételeit, amelyeknek megléte szükséges ahhoz, hogy az illető jelentéskapcsolatnak értelme (einheitlich sinnvolle bedeutung) legyen. A jelentéskapcsolatok értelmességének ezen formai előfeltételei természetesen különböznek a logikai formai előfeltételektől, az észelvektől. A jelentéskategóriáknak apriorisztikus, a jelentések igazságának formai előfeltételeitől és azoknak tárgyi érvényességétől elvonatkoztató jelentéstörvények '(apriorische, von der objektiven gültigkeit [realen oder formalen wahrheit, bzw. gegenständlichkeit] der bedeutungen absehende bedeutungsgesetze) gyökereznek. Ezek a törvények, amelyek a jelentéskapcsolatok terén fennállanak, s melyeknek az a szerepük, hogy az értelem-nélküliséget

(unsinn) az értelmestől (sinnvolles) elválasszák, még nem a pregnáns értelemben vett úgynevezett logikai törvények. A jelentések tiszta alaktanának törvényei a tiszta logikának a jelentésformákat szolgáltatják, amelyek fennállhatnak, azaz az egységes értelemmel bíró összetett jelentések (einheitlich sinnvolle bedeutungen) apriorisztikus formáit, melyeknek formai helyességét, illetőleg tárgyi érvényességét azután a pregnáns értelemben vett „logikai törvények” szabályozzák. Míg ezek az apriorisztikus jelentéstörvények az értelem-nélküliségtől (unsinn) óvnak meg, addig a logikai törvények a formális vagyis analitikus észellenestől, azaz a formális képtelenségtől (formaler widersinn, formale absurdität). Míg a tiszta-logikai törvények azt fejezik ki, amit a fennállható tárgyi egység (mögliche einheit des gegenstandes) a priori és a tiszta forma alapján követel, addig a jelentéskapcsolatok törvényei azt fejezik ki, amit pusztán az egységes értelem (einheit des sinnes) követel, más szóval azt, mily apriorisztikus formák szerint kapcsolhatók össze a különféle jelentéskategóriák egységes jelentéssé, hogy chaotikus értelem-nélküliség ne keletkezzék. A jelentések tiszta alaktana tehát elszigetelten vizsgálja a jelentéseket a tudattól és a valóságos léttől, a tiszta jelentésformákban ugyanis nincsenek sem alanyi, sem tárgyi vonások. A jelentések tiszta alaktana nem magukkal a jelentésbeli tényekkel foglalkozik, hanem a jelentések tiszta lényegszerkezetének (wesensgesetlicher bau der bedeutungen) s az abban rejlő apriorisztikus törvényszerűségnek (wesensgesetzmässigkeit) megismerésével. Ep ezért HUSSERL KANT „tiszta természettudományának” mintájára a tiszta logika e bevezető részét tiszta nyelvtannak (reine grammatik) nevezte el logikai vizsgálatainak első kiadásában. A második kiadásban azonban már jobbnak találta a tiszta-logikai nyelvtan (reinlogische grammatik) vagy a tiszta logikai-grammatikai alaktan (rein logisch-grammatische formenlehre) elnevezést, mert a jelentések tiszta alaktana nem foglalja teljességében magában az általános-nyelvtani a priorit.

¹ HUSSERL megkülönböztet materiális (syntheticus) észelleneset (widersinn), azaz a gondolati tartalomnak a tárgyi valósággal való meg nem egyezését és formális (analyticus) észelleneset, azaz a gondolati tartalomnak az igazság formális előfeltételeivel való meg nem egyezését.

A HUSSERL-féle nyelvlogikai irány alapgondolatát az ő szavaival így fejezhetjük ki röviden: Die grosse, für die logik und grammatik gleich fundamentale aufgabe wäre, die das reich der bedeutungen umspannende apriorische verfassung herauszustellen, das apriorische system der formalen, d. i. alle sachhaltige besonderheit der bedeutungen offenlassenden strukturen in einer „formenlehre der bedeutungen“ zu erforschen. Die aufgabe einer durchgeführten wissenschaft von den bedeutungen wäre es nun, den wesensgesetzlichen bau der bedeutungen und die in ihm gründenden gesetze der bedeutungsverknüpfung und bedeutungsmodifikation zu erforschen und sie auf eine minimalzahl unabhängiger elementargesetze zurückzuführen. Dazu wäre es aber selbstverständlich nötig, vorerst den primitiven bedeutungsgestalten und ihren inneren strukturen nachzugehen. Die reine grammatik erforscht die primitiven bedeutungsstrukturen, die primitiven gliederungs- und verknüpfungstypen, sowie die in ihnen gründenden operationsgesetze der bedeutungskomplexion und modifikation. Log. unters.² II. k. 1. r. 321., 328., 336. I. HUSSERL nyelvlogikai irányának célját követője, PORZIG V. (Aufgaben d. indogerm. syntax. Stand u. aufgaben d. sprachw. Festschr. f. W. Streitberg. 1924. 129. Innere sprachform. IF. XLI, 154.) így jelöli meg: Ki kell mutatni a jelentések egész területének függetlenségét minden lelki mozzanattól, kutatni kell a mondattani jelenségek sajátos törvényszerűségét függetlenül a beszélőben végbemenő lelki folyamatoktól, amelyek természetesen mindig velük együtt járnak. BÜHLER K. így fejezi ki a HUSSERL-féle problémát: Vannak-e általános, egyetemes érvényű, magukból a jelentéskapcsolatokból levezethető szerkezeti törvények? (Vom wesen d. syntax. Idealistische neuphilologie. Festschr. f. K. Vossler. 1922. 69.) HUSSERL és követői szerint igen. DEUTSCHBEIN (System d. neuenglischen syntax. 1917. 8.) szerint a nyelvi jelenségek legrégibb fejlődési fokai nem tudják azoknak végső magyarázatát nyújtani, minthogy a syntaxis általános érvényű, aprioristikus, szükségképi formákkal dolgozik. Tiszta, apriorisztikus nyelvtan követelését HUSSERL részéről teljesen jogosultnak tartja.

Vizsgáljuk tehát a nyelvi jelenségeket közelebbről jelen-

téسلمéleti (fenomenológiai) szempontból. Vannak egyszerű (pl. *valami, egy*) és összetett (pl. *piros rózs*a) jelentések. Minden egyes jelentés anyagnak, azaz jelentéstartalomnak és jelentésalaknak a kapcsolata; azért minden jelentés az anyagtól, azaz a tárgyi tartalomtól való elvonatkoztatással átváltoztatható tiszta jelentésalakká, jelentésformává (reine bedeutungs-gestalt, formidee), melyhez apriorisztikus jelentéstörvény tartozik. A tiszta jelentésformák üres hüvelyek, melyeket tudatunk gondolattartalommal tölt ki. A jelentéseknek új, összetett jelentésekké való összekapcsolásában azonban nem járhatunk el szabadon, önkényesen, a jelentések ugyanis csak bizonyos módon kapcsolhatók össze, hogy kapcsolatuknak egységes értelme legyen (einheitlich sinnvolle, sinnvoll einheitliche bedeutung). A jelentések tiszta lényegükhen rejlő apriorisztikus törvényszerűségek uralma alatt állanak, amelyek egységes új jelentésekké való összekapcsolhatóságukat szabályozzák. Pl. ennek a jelentéskapcsolatnak: *Ez a rózs*a piros. Egységes értelme van. E jelentéskapcsolat tiszta jelentésformája ez: *Ez az S P*. Ezt a jelentésformát be nem látható sok módon lehet kitölteni jelentéstartalommal, pl. *Ez a ház fehér. Ez a kör négyszögletes*. De azért bizonyos korlátozó határok vannak, amelyekben nem tehetjük túl magunkat a tiszta jelentésformáknak anyaggal való kitöltésében, pl. az előbbi jelentésformát nem lehet így kitölteni: *Ez a jár zöld*. A jelentések egységes új jelentésekké való összekapcsolhatóságának apriorisztikus törvényszerűsége részben a szófajoknak, valamint a mondatrészeknek nyelvtani összekapcsolhatóságában nyilvánul meg. A jelentések összekapcsolhatóságának ezen apriorisztikus törvényszerűsége végső elemzésben nem az összekapcsolandó jelentések egyes különös (konkrét) eseteiben rejlik, hanem a jelentések kategóriáiban. Továbbá a jelentéseknek egységes új jelentésekké való összekapcsolhatósága független a gondolkodó alany egyéni (subjektív) lelki folyamaitól; objektív, ideális természetű, maguknak a jelentéseknek tiszta lényegében (reines wesen) rejlik. A jelentések tiszta alakjának apriorisztikus törvényei más természetűek, mint a szoros értelemben vett logikai törvények, a jelentéstörvények csak az értelem nélkül valót, a jelentés-nélküliséget (sinnloses, unsinniges)

zárják ki (pl. *Ez jár zöld*), de nem zárják ki az észelleneset, a képtelenséget (widersinnige, absurde, pl. *Ez a kör négyszögletes*). Ez az utóbbi jelentéskapcsolat nem észszerű, mert egyrészt logikai formája nem helyes, s másrészt nem felel meg a tárgy valóságos természetének, a tárgyi valóságnak; de nem értelem-nélküli, van egységes értelme. A jelentések tiszta alaktanának törvényei, azaz az értelem-nélküliség (unsinn) elkerülésére szolgáló törvények a fennállható jelentéskapcsolatokat, azaz az egységes értelemmel bíró összetett jelentések apriorisztikus formáit szolgáltatják a logikának, amely azután e jelentéskapcsolatok igazságának, észszerűségének a gondolati tartalomtól és a gondolkodási folyamatoktól független formális helyességi előfeltételeit állapítja meg.

HUSSERL szerint a jelentések tiszta alaktana az egyes nyelvek nyelvtanának logikai ideális vázát (ideales gerüst) alkotja. HUSSERL a tiszta-logikai nyelvtannak csak a feladatát határozta meg, amely a jelentések tiszta lényeg-szerkezetének, továbbá a jelentéskapcsolatok- és jelentésmódosulatoknak ebben gyökerező törvényeinek megállapításában s ezeknek lehetőleg kevés számú egymástól független alaptörvényre való visszavitelében állana. A jelentések tiszta alaktanának részletes és kimerítő rendszerét azonban nem csinálta meg HUSSERL s a hozzátartozó apriorisztikus jelentéstörvényeket sem vezette vissza alaptörvényekre. Csak nagy általánosságban jelezte a tiszta-logikai nyelvtan körvonalait: Es handelt sich in einer reinlogischen formenlehre der bedeutungen zunächst um die im rahmen der reinheit zu leistende feststellung primitiver formen. Des näheren wären zu fixieren die primitiven formen selbständiger bedeutungen, der vollen sätze, mit ihren immanenten gliederungen und strukturen in den gliederungen. Ferner die primitiven formen der komplikation und modifikation, welche die verschiedenen kategorien möglicher glieder ihrem wesen nach zulassen. In weiterer folge handelt es sich um eine systematische übersicht über die unbegrenzte mannigfaltigkeit weiterer formen, welche durch fortgesetzte komplikation, bzw. modifikation abzuleiten sind. Log. unters². II. k. 1. r. 329—330. 1. Valamivel konkrétabban szól a jelentésformák rendszeréről a következő szavakban: Alle in der reinen

formenlehre herausgestellten, nach gliederungen und strukturen systematisch erforschten bedeutungstypen — so die grundformen der sätze, der kategorische satz mit seinen vielen sondergestaltungen und gliederformen, die primitiven typen propositional komplexer sätze, wie die konjunktiven, disjunktiven, hypothetischen satzeinheiten, oder die unterschiede der universalität und partikularität auf der einen, der singularität auf der andern seite, die syntaxen der pluralität, der negation, der modalitäten usw. — all das sind durchaus apriorische, im idealen wesen der bedeutungen als solcher wurzelnde bestände, wie nicht minder die in weiterer folge nach den operationsgesetzen der komplexion und modifikation und solchen primitiven formen zu erzeugenden bedeutungsgestalten. Gegenüber den empirisch-grammatischen ausprägungen sind sie also das an sich erste und gleichen in der tat einem absolut festen, sich in empirischer umkleidung mehr oder minder vollkommen bekundenden idealen gerüst. Uo. 338—339. 1. HUSSELR ígérte (vö. Log. unters². II. k. 1. r. 333. 1. jegyzet.) a jelentések tiszta alaktanának részletes tárgyalását a Jahrbuch für Philosophie u. Phänomenologische Forschung-ban. Ennek első kötetében (Ideen zu einer reinen phänomenologie u. phänomenologischen philosophie. 1913.) van is egy fejezet erre vonatkozólag: Syntaktische gegenständlichkeiten und letzte substrate. Syntaktische kategorien. 23. 1. Azonban a jelentések tiszta alaktanának rendszere helyett itt is csak újabb ígérettel kell megelégednünk.

HUSSELR tehát kevés jelentésformából levezetéssel akarja megszerkeszteni a jelentések tiszta alaktanának rendszerét. Azonban nehezen gondolható el, hogyan lehetne a priori megszerkeszteni néhány egyszerű jelentésformából levezetéssel a nyelvtani jelentésformák, jelentéskategóriák (szófajok, mondatrészek) rendszerét. A nyelv jelentéskategóriái ugyanis nem észkonstrukciók, hanem lélektani fejlődés eredményei, történeti úton keletkezett képződmények, mint belső valóságok adva vannak, empirikus jellegűek, s nem egyebek, mint a tapasztalásból, a nyelvi tények egyes különös (konkrét) eseteiből elvont fogalmi osztályok. GEYSER J. is megjegyezte (Neue u. alte wege der philosophie. Eine erörterung der grundfragen

der erkenntnis im hinblick auf E. HUSSERLS versuch ihrer begründung. 1916. 241—250) HUSSERL eljárására, hogy nem tudja kitalálni, mikép volna levezethető pusztán a jelentés általános nyelvtani eszméjéből a névszó, a melléknév, az ige stb. kategóriája.

4. A mondatrészek és a szófajok lélektani és logikai alapja.

A nyelvi jelenségeknek a jelentésből kiinduló tárgyalásmódja számára szükséges jelentéskategóriákat a nyelvlogikai irány eddig ismertetett útjain nem tudjuk elérni. A nyelvtani jelentéskategóriákhoz azok igazi mivoltának megismerése fog eljuttatni bennünket. Vizsgálunk kell tehát, van-e jogosultsága a nyelvlogikai iránynak, azaz a nyelvtani kategóriák azonosak-e bizonyos logikai kategóriákkal, vagy legalább is érvényesülnek-e a nyelvi jelentéskategóriákban lélektani mozzanatokon kívül logikai mozzanatok is, s ha igen, hogyan találjuk meg ezeket a lélektani és logikai alapon nyugvó nyelvtani jelentéskategóriákat. Vö. MATTHES P.: Sprachform, wort- u. bedeutungskategorie u. begriff. 1926. AMMANN H.: Die menschliche rede. Die idee der sprache u. das wesen der wortbedeutung. 1925. I.

A nyelvlogikai irány ellen erős harcot indított a 19. sz. ötvenes éveiben STEINTHAL (Grammatik, logik u. psychologie. 1855. Philologie, geschichte u. psychologie. 1864. Einleitung in die psychologie u. sprachwissenschaft. 1871¹, 1881². Gesammelte kleine schriften. 1880. I. 224). Szerinte a nyelv és a nyelvtan független a logikától, a nyelvben lélektani folyamatok és törvényszerűségek nyilvánulnak meg. A logika megítélő és normatív tudomány, a nyelvtudomány ellenben megismerő és genetikus. STEINTHAL küzdelme a nyelvlogika ellen helyes volt, de csak annyiban, amennyiben logikán a helyes gondolkodás szabálytanát értjük. A mondat nem azonos az ítélettel, így tehát a gondolati tartalom igazságának formai előfeltételeire, a logikai észelvekre a nyelvtanban nem kell tekintettel lenni, hasonlóképpen a gondolati tartalom érvényességére sem, azaz a tárgyi valósággal való megegyezésére sem. *A kör négyszög. A fehér*

fekete. mondatok nyelvtani szempontból egészen helyesek, bár logikailag és a tárgyi valóság szempontjából nem azok. Azonban a nyelvlogikai iránynak a nyelvi jelenségekre vonatkozó felfogásában még más természetű logikai mozzanatok is szerepelnek: elménk a priori gondolkodásformái, mégpedig a szemlélet formái (tér, idő) és az értelem formái, azaz a logikai kategóriák (substantia-accidens, ok-hatás stb.). Ezek a logikai kategóriák nem a helyes gondolkodás normái, hanem az általános emberi gondolkodás lélektani formái. Ily értelemben csakugyan el kell ismernünk a logika és a nyelvtan kapcsolatát. A tárgyi valóságot, az emberi elme csak az ő a priori gondolkodásformáival tudja megragadni, ezek által kénytelen az ember gondolkodni. Elménk e gondolkodásformáival alakított tudattartalmainkat azután a megfelelő nyelvi jelentésformák és hangsorok (nevek) segítségével nyelvileg kifejezhetjük s így másokkal közölhetjük. A nyelvi jelentésformák szoros kapcsolatban vannak elménk gondolkodásformáival: a szemlélet formáin (tér, idő) és az értelem kategóriáin (substantia-accidens, ok-hatás)¹ alapulnak a nyelvtan jelentésformái, jelentéskategóriái: a szófajok és a mondatrészek. A nyelvlogikai irány tehát ebben az értelemben jogosult, csak hogy a nyelvi jelenségekben, a nyelvtani jelentéskategóriákban e logikai mozzanatokon kívül lélektani mozzanatok is érvényesülnek, de ezeket a nyelvlogikai irány elhanyagolta, ezért azután a nyelvlogikai iránynak a nyelvtani jelentéskategóriák elérésére követett deduktív módszer sem volt helyes.

A nyelvtani jelentéskategóriáknak az említett logikai alapon kívül lélektani alapjuk is van. Elmék gondolkodásformáinak alapján a megfelelő lélektani mozzanatok közreműködésével keletkeznek a nyelvtani jelentésformák, jelentéskategóriák. A nyelvtani jelentéskategóriák (a szófajok és a mondatrészek) logikai alapú lélektani fejlődési képződmények, melyeknek keletkezését időtől független logikai, jelentésbeli mozzanatok és időben lefolyó lelki folyamatok határozzák meg. Gondolataink, akár fogalmi (discursiv), akár intuitív gondolkodás eredményei, mindig csak fogalmak formájában válnak igazol-

¹ PETZ G. is (Phil. Közl. 24:142) az ok és az okozat viszonyában keresi a nyelvtani alany és állítmány alapját.

hatóvá s nyelvileg kifejezhetővé és közölhetővé. A fogalmi gondolkodás lélektani alaptörvénye a kettétagolás, duálitás törvénye (Gesetz der zweigliederung oder logischen dunlütät. WUNDT), amely szerint egy egységes tudattartalmat (teljesképzetet) apperceptív analízissal két alkotó részre tagolunk s azután ezeket egymásra vonatkoztatva összekapcsoljuk. Ez a taglaló és összetevő (analytico-syntheticus) lelki művelet mindkét tagon megismétlődhetik. A fogalmi gondolkodás e lelki alaptörvényén alapszik a fogalmi kategóriáknak (tárgy-, tulajdonság-, állapotfogalmak), valamint a nyelv szerkezetének: a főbb nyelvtani jelentésformáknak, jelentéskategóriáknak (mondat, mondatrészek, szófajok) kifejlődése.

Minthogy tehát a nyelvtani kategóriák logikai alapú lélektani fejlődési képződmények, azért a nyelvtani kategóriáknak, azaz jelentésformáknak a logikai kategóriákkal való azonosítása és azoknak a legáltalánosabb fogalmakból folytonos szűkítéssel való levezetése, miként a skolasztikus bölcselek csinálták, vagy részben az ítélet kategóriáinak, részben a KANT-féle vagy más bölcséleti rendszer kategóriáinak a nyelvtani jelenségekre való alkalmazása, miként a párizsi Port Royal *Grammaire générale et raisonnée*-ja vagy HASSE, HERMANN G., BERNHARDI és mások tették, semmikép sem helyeselhető. De nem alkotható meg a nyelvtani jelentésformák rendszere HUSSERL szellemében sem. A nyelvi jelentésformákat, azaz a nyelvtani jelentéskategóriákat empirikus módon magukból a nyelvi adottságokból kell kifejteni. Ha az egyes nyelvek ily módon nyert jelentésformáit közelebbről vizsgáljuk, azt látjuk, hogy bizonyos jelentésformák (állítmány, alany, jelző, határozó, tárgy — főnév, főnévi névmás, melléknév, melléknévi névmás, számnév, ige) minden nyelvben szükségkép előfordulnak, s hogy ezeket a nyelvtani jelentéskategóriákat reduktív módszerrel visszavihetjük bizonyos lélektani és logikai alapformákra, alapkategóriákra. Mind a mondatrészeket, mind az említett szófajokat reduktív módszerrel visszavihetjük a lélektani alany és állítmány lélektani kategóriájára, továbbá a substantia-accidens, az ok-hatás logikai kategóriáira, azaz gondolkodásformáira. Ily módon megkapjuk a nyelv főbb jelentésformáinak, a nyelvtani alapkategóriáknak rendszerét, amely minden nyelvre fejlődésének bizonyos fokán

szükségképi és egyetemes érvénnyel bír. Az általános, egyetemes nyelvtan elleni küzdelem forrása a nyelvtani jelentéskategóriák igazi mivoltának fel nem ismerése. Vannak (pl. JESPERSEN: *The philosophy of grammar*. 1925. 46—7. l.), akik így teszik fel a kérdést: vajjon a nyelvtani kategóriák tisztán csak logikai kategóriák, vagy tisztán csak nyelvi kategóriák? Hogy a nyelvtani kategóriák nem tisztán logikai kategóriák, azt nem nehéz felismerni. Az előbbi választó kérdés tehát könnyen visz a nyelvtan és a logika említett viszonyának s ennek következtében az általános nyelvtan létjogosultságának tagadására. Ezzel szemben azt kell mondanunk, hogy a nyelvtani kategóriák logikai alapú lélektani fejlődési képződmények, így tehát a nyelvtani kategóriáknak van közüik a logikához bizonyos értelemben, s van létjogosultsága bizonyos határok közt általános, egyetemes nyelvtannak.

Az említett tapasztalati (empirikus) úton és visszakövetkeztetéssel (*reductio*) nyert nyelvi jelentésformák, nyelvtani kategóriák rendszerének kifejlődését — folytonos tekintettel a nyelvtani jelentésformák alapjául szolgáló lélektani és logikai tényezők szerepére, valamint a jelentéstartalom viszonyaira — a következőképpen rekonstruálhatjuk magunknak.

A szoros értelemben vett, azaz a logikai gondolkodás akkor kezdődött, mikor az ember képzetait fogalmak vagy legalább is ezeket helyettesítő általános vagyis közkepzetek váltották fel. A kevésbbé fejlett tudatú embernek kezdetben csak érzéki (konkrét) tárgyakra vonatkozó fogalmai voltak, pl. *fiú, leány, kutya, sas, fa, fű*. Midőn a fejletlenebb tudatú ember valamire rámutatva vagy tekintetével feléje fordulva azt mondta pl. *Kutya!* vagy *Fa!*, akkor ezek a tárgyfogalmak ítélet szerepével bírtak, illetőleg ezeknek a szavaknak mondatértékük volt. Az ítélet és a mondat állítmányát ezek a tárgyfogalmak alkották, az ítélet és a mondat alanyát pedig a *kutya*, a *fa* szemlélete; az alanynak szóval való nyelvi kifejezését pótolta a beszélő rámutató taglejtése vagy ráirányuló tekintete. Az ily nyelvileg egytagú, de lélektanilag kéttagú mondatokban egy tárgyfogalom van egy szemléletre vonatkoztatva: egy egységes tudattartalomnak, ú. n. teljesképzetnek lélektani kettétagolása (*analysis*) azonban még nem

történik ily kezdetleges mondatokban, miként a fejlettebb mondatban, hanem csak összetevés (synthesis). A nyelvi fejlődés ezen fokán még csak egy mondatrész volt: állítmány; az alany még csak szemlélet volt, azaz csak lelki folyamat, mely szóval még nem nyert kifejezést, tehát nem létezett még mint nyelvtani jelentéskategória. Továbbá csak egy szófaj¹ volt még akkor: főnév s csak egy fogalmi kategória: a tárgyfogalmaké, de ez még nem volt akkor oly határozott fogalmi kategória, amilyen ma a tárgyfogalmak kategóriája. Azt mondja WUNDT az ily kezdetleges tárgyfogalmak kategóriájára vonatkozólag: Diese gegenstandsbegriffe waren noch nicht in klarer begrifflicher sonderung vorhanden, was eben die unterscheidung von den andern begriffskategorien voraussetzen würde, wohl aber als mittelpunkte einer durch wechselnde gefühlsfärbung charakterisierten vorstellungseinheit. WUNDT: Die sprache³. II. 515.

A tárgyfogalmak ily módon való kifejlődése után az ember már kezdett egységes tudattartalmakat, ú. n. teljes-képzeteket széttagolni: két tárgyfogalomra, s ezeket mint okot és okozatot egymásra vonatkoztatva összekapcsolni: (*Az a fa tűz!* (= az a fa ég.) (*Az a víz jég!* (= az a víz megfagyott.) (*Az ég tűz!* (= az ég piros.) (*Az a víz tűz!* (= az a víz forró, éget). Ily mondatokban már az *alany* nyelvtani kategóriája is megvolt; szófaj azonban még mindig csak egy volt: főnév (és főnévi névmás) megfelelőleg a tárgyfogalmaknak. Melléknév és ige még nem volt ezen a fokon, mert akkor még tulajdonság- és állapotfogalmak sem voltak. A tárgyfogalmak a lélektan szerint keletkezésükben megelőzik a tulajdonság- és állapotfogalmakat, az utóbbi két kategória csak fejlettebb gondolkodási fokon keletkezett. A tulajdonság- és állapotfogalmak csak tárgyfogalmakkal együtt gondolhatók el, képzelhetők el, s csak tárgyfogalmakkal kapcsolatban keletkezhetnek, a tárgyi valóságban ugyanis és a neki megfelelő

¹ Vö. CASSIRER: Philosophie d. symbolischen formen. 1923. 228. DITTRICH O.: Das psychologische system d. syntax. Die probleme d. sprachpsychologie. 1913. 72. PLANERT: Die grammatischen kategorien in ihrem verhältnis zur kausalität. Zeitschr. d. Deutsch. Morgenländische Gesellsch. 1906. 60: 759—768. 1. REGNAUD P.: Origine et philosophie du langage. 1888. 230.

szemléletben a tárgyak és ezeknek tulajdonságai, állapotai soha sincsenek elválasztva egymástól, ezeknek mai fejlettebb gondolkodásunk idején való szétválasztása csak fogalmi természetű aktusa tudatunknak. A fejletlenebb tudatú ember a tulajdonságokat és állapotokat mindig csak az illető élőlény-nyel vagy élettelen tárggyal kapcsolatban fogta fel, ezekről még nem választotta el fogalmilag. A tulajdonság- és állapotfogalmak a tárgyfogalmakkal fogalmilag még nem tagolt teljesképzetekben folytak össze, mint ezeknek határozatlan velejárói: hideg, fehér jég; piros, meleg, égető tűz; szárnyas, repülő sas.

Azonban az ember figyelme az egyes tulajdonságokra és állapotokra (cselekvés, történés, állapot) is fokozottabban ráirányult. Az ember ugyanis egyrészt tapasztalta, hogy ugyanazon élőlénynek, élettelen tárgynak más-más tulajdonságai, állapotai vannak (pl. kutyája nemcsak szalad, hanem fekszik, eszik, ugrik, ugat stb.; a nyírfa nyáron zöld, ősszel sárga, barna, télen nem zöld); másrészt tapasztalta, hogy ugyanazon tulajdonság, állapot nemcsak egy lényen vagy tárgyon fordul elő, hanem más-más lényen, tárgyon (pl. nemcsak ő maga szalad, ugrik, fekszik, hanem fia, kutyája, lova is vele szalad, ugrik; nemcsak a fa zöld, hanem a fű, a tó vize, egyes kövek is; nemcsak az ő vére piros, hanem a tűz, egyes bogyók, kövek, virágok is). Ily önkénytelen összehasonlítás útján azután a zöld színre, a szaladásra vonatkozó közös főjellemző képzetek általános vagy közképzetekké kivonatolódtak, amelyek már a tulajdonság- és állapotfogalmakat pótolták, mert a tulajdonságok és állapotok egész csoportjaira, fajaira vonatkoztak. Midőn a fejletlenebb tudatú ember valakire vagy valamire rámutatva vagy tekintetével feléje fordulva azt mondotta: (Ez) *zöld* (valami)! (Ez) *szaladó* (valaki, valami)!, ebben az esetben is, miként a fentebb említett: *Madár! Fa!*-féle mondatpótlókban, a szemlélet az ítélet, illetőleg a mondatpótló alanyát alkotta, melynek szóval való nyelvi kifejezését a taglejtés, a tekintetnek ráirányulása pótolta; a *zöld*, *szaladó* stb. pedig az ítélet, illetőleg a mondatpótló állítmányát alkotta. A *zöld* (valami), *szaladó* (valaki, valami) stb. általános vagyis közképzetből a szemléletes vonások mind-

inkább elhomályosodtak, úgyhogy végül csak az általános nem-szemléletes mozzanatoknak az illető tárgyra való ráírnyitása, rávonatkoztatása maradt meg, tehát fogalmak keletkeztek. De az így keletkezett általános vagy közképzetek, illetőleg fogalmak még nem voltak tárgyuktól elvont (abstract) tulajdonság- és állapotközképzetek, illetőleg tulajdonság- és állapotfogalmak, hanem tárgyközképzetek, illetőleg tárgyfogalmak: zöld valami, szaladó valaki, valami. Erre vallanak a finnugor nyelvek igerendszerében oly gyakran határozott igealakokul szereplő igenévi eredetű alakok, vö. ma is: *Erzsi szolgáló. Öcsém tanító, festő, író.* (Vö. erre vonatkozólag a szerző értekezését: A finnugor mondat őstörténete. MNyv. XXIII., 329—30.) Majd az így keletkezett tárgyfogalmat más tárgyfogalmakra kezdte vonatkoztatni az ember, miután előbb egy egységes tudattartalmat, ezekre a tárgyfogalmakra széttagolt: *Ugató (valami) a kutya! Zöld (valami ez) a víz!* Ily mondatokban, két tárgyfogalom ily kapcsolatában a *zöld valami-, ugató valami-*féle tárgyfogalmakban a tulajdonság és az állapot mozzanata mindinkább előtérbe lépett, s a tárgyfogalom többi jegyei mindinkább háttérbe szorultak, úgyhogy tulajdonság- és állapotfogalom lett belőle, amely így a *kutya, víz* stb. tárgyfogalommal került viszonyba. Ettől fogva az ember kezdte a tulajdonság, állapot közképzetét vagy fogalmát figyelme segítségével gondolatban tárgyatól, amelytől a valóságban és a neki megfelelő szemléletben tulajdonképpen nem választható el, elválasztani, elvonni, önállósítani, a tárgyfogalmat alkotó s a valóságban a tárggyal összefüggő mozzanatoktól elszakítva gondolni. Ez az elvonás különösen a szó segítségével volt lehetséges. Minthogy azonban a tárgyi világban és a neki megfelelő szemléletben tulajdonság és állapot önmagában nem létezik, hanem csak valamely tulajdonságú vagy valamely állapottal bíró tárgy, azért az ember a tulajdonságnak, állapotnak így aktív apperceptióval kiemelt s önállóan fefogott közképzetét, illetőleg fogalmát, mint accidenst, okozatot tárgyával, hordozójával, alapjával (substantia), okával, amelyhez tartozik, újra összekapcsolta, rávonatkoztatta. Ily módon tehát az ember tudata elérkezett arra a fejlődési fokra, amelyen tárgyfogalomtól el tudott gondolatban választani,

absztrahálni tulajdonság- vagy állapotfogalmat s azt az illető tárgyfogalomra, amelytől elvonta, vonatkoztatni, pl. *A fű zöld. A víz meleg. A kutya szalad.* Ily mondatokban már az alany mondattani kategóriája is megvolt, továbbá az általános névszói kategóriából fejlődött melléknév és ige szófaji kategóriája a tulajdonság- és az állapotfogalmaknak megfelelőleg. Az állítmányon előforduló igenévképzők (pl. *megye-n* 'menő', vogÉ. *mine-γ-m* 'menő én'), amelyek eredetileg nomen agentist, tehát tárgyfogalmat jelöltek, most ráalkalmazással, ráértéssel (adaptációval) más szerephez jutottak, actio-jelekké lettek, majd ezek időjelekké (vogÉ. -γ), vagy személyragokká (magy. -n) lettek.

A kettétagolás lelki műveletének az alanyon és állítmányon való megismétléséből keletkezett a többi mondatrész, mégpedig az alany képzetének, fogalmának továbbtagolásából a jelző, az állítmány képzetének, fogalmának továbbtagolásából a határozó és a tárgy. Több mondatrész nincs. A kiegészítőt nem kell külön mondatrésznek venni, vö. hátrább. Ha az alany fogalmát továbbtagolva egy tárgyfogalomtól két tulajdonságfogalmat vagy egy tulajdonság- és egy állapotfogalmat vontak el apperceptív elemzéssel, s egy közös (*ἀπό κοινού*) tárgyfogalomra vonatkoztatták őket ($P \longleftrightarrow S \longleftrightarrow P$), akkor az alanyul szereplő tárgyfogalomnak (S) két állítmánya (P) volt; ezek közül az első állítmány tárgyi, azaz az objektív gondolati tartalom szempontjából alárendeltebb fontosságú lehetett, mert nem önmagáért mondták ki, hanem csak azért, hogy az alanytól egy más állítmányt lehessen elvonni s rávonatkoztatva vele viszonyba állítani. Ezért az első állítmány nyomatéka meggyengült, állító (praedicatív) szerepe elveszett s az alannal együtt összetett alanyt alkotott. Nyelvtani szempontból, azaz egyrészt lélektani szempontból, másrészt s főképp az objektív gondolati tartalom szempontjából tehát a következő folyamat történt itt: egy állítmány elvesztette egyrészt nyomatékát és állító (praedicatív) szerepét s az alany tagjává fokozódott le, másrészt az alany valamely tulajdonságának jelölőjévé lett, azaz jelzőjévé. Pl. *Piros a rózsá? (=ha piros a rózsá) Illatos. —> A piros rózsá illatos.* A birtokos jelző is eredetileg a jelzett szó minő-

ségét fejezte ki, pl. *halfaj*. Eredetileg csak alanynak volt jelzője, de utóbb analógiával más névszói természetű mondatrész (állítmány, határozó, tárgy) jelző mellett is kezdték használni a jelzőt. Kevésbé valószínű az a magyarázat (SIM. Jelzők. 4.), amely szerint a jelzős szerkezet eredetileg halmozott mondatrész volt: A legelső *magyar ember* a király. = A legelső *magyar* és *ember* a király.

Ha továbbtagolták az állítmány fogalmát, amely akkor még mindig tárgyfogalom volt, s a neki megfelelő nyelvi kifejezés főnévi természetű (vö. *szaladó* valaki, valami; *tanító*, *szolgáló*), s így egy új állítmányt vontak el tőle s vonatkoztatták az előbbi állítmányra ($S \longleftrightarrow P \longleftrightarrow P$), akkor az első állítmány a másodikkal szemben alany szerepét öltötte fel. Néha erre az alanyra egy mutatónévmás utalt vissza.¹ A fejlődés további folyamán az így alanyul szereplő tárgyfogalomból (főnévből) sok esetben cselekvésfogalom (ige) lett s beleolvadt egy nyomaték alatt a második (a névszói) állítmány állító (praedicatív) szerepébe. Pl. Egy sas *ül* a *fán*. (= Egy sas ülő állapotban levő valami, ez az ülő állapotban levő valami a fán van.) $\longrightarrow$ Egy sas *ül* a fán. Húgom *szolgáló*, a *városban*. $\longrightarrow$ Húgom *szolgáló* a városban. Atyám *löv(ő)*, *lúd* ez! (= Atyám lövéssel elfoglalt valaki, lúd ez, lúd ím, t. i. amit lő, azaz a lövés tárgya.) $\longrightarrow$ Atyám *lő* ludat. Nyelvtani szempontból, azaz egyrészt lélektani, másrészt egyúttal s főképp az objektív gondolati tartalom szempontjából tehát itt a következő folyamat történt: a második állítmány egyrészt az első állítmány tagjává lett, másrészt az első állítmány valamely körülményét, a cselekvés célpontját vagy helyét, idejét stb. határozta meg, s így az első állítmány tárgya vagy határozója lett. Lehetne arra is gondolni, hogy a második állítmányt az alanytól vonták el s az első állítmánnyal együtt vonatkoztatták az alanyra, úgyhogy a két állítmány állító szerepe egy nyomaték alatt egybeolvadt (halmozott állítmány). Azonban a tárgy kifejlődésére ez a magyarázat nem alkalmazható, csak a szoros értelemben vett határozókra.

¹ (Vö. a -t tárgyrag determináló, mutató-névmási (fgr. *tä = ez) eredetére: SZINNYEI, NyH.⁷ 137.

A tárgy és a határozó mondatrész-kategóriája mind eredetére, mind mai mondatbeli szerepére nézve nagyon közel áll egymáshoz, azért némelyek a kettőt csak egy mondatrész-kategóriának veszik. Mindamellett mégis célszerűbb két külön, egymással szemben önálló mondatrész-kategóriának venni a tárgyat és a határozót, mert bár eredete szerint mindkettő lélektani állítmány volt, mégis a két lélektani állítmány nem egyforma természetű, amint előbb láttuk; továbbá mai mondatbeli szerepük sem teljesen egyforma, mert bár mind a tárgy, mind a határozó egyaránt szerepelhet a mondatban lélektani alanyul vagy állítmányul, jelentésük különbözik egymástól. A tárgyul szereplő tárgyfogalomnak az állítmányban kifejezett cselekvésfogalomhoz való viszonya szorosabb, közvetlenebb, mint a határozóban kifejezett fogalomé. A tárgy a mondatnak az a része, amellyel azt fejezzük ki, hogy az alany cselekvése egyenesen, a maga egységében, teljességében ér valakit vagy valamit, úgyhogy a hatás, érés képzetének elemzése nem is merülhet fel tudatunkban. A határozónál ellenben valami részleges, módosított érdeklésről, hatásról van szó. „A tárgy egyenest szemben áll az alannal, valóságos 'tárgy',¹ azaz célpont, valóságos 'objectum' rá nézve.” AkÉrt. 1915., 381.

l. Pl *az eget nézi ~ az égre néz; nyulat lőtt ~ rálőtt a nyúlra; ütötte az ajtót ~ ráütött az ajtóra; ajkát harapja ~ ajkába harap; a házat javítja ~ a házon javít; a kerületet járja ~ a kerületben jár; segít valakit ~ segít valakin v. valakinek; rándít valamit ~ rándít valamin.* Vö. még SIM. Hat. I. 141.

BRASSAI (AkÉrt. 1864, III. 280—2) szerint a tárgy és a *-nak, -nek* irányragos határozó között bizonyos jelentésbeli rokonság van, mindkettő ugyanis „azt a tárgyat jeleli, amelyre egyenesen irányul a cselekvény s amelyben egyszersmind célját is leli”; azonban a tárgynál a cselekvés „még egyebet is teszen, t. i. nyakon is ragadja, mit az irányragos határozóval nem tesz; hanem illő távolságban marad tőle; holott az accusativus-jelelte tárggyal mindig érintkezésben van, anyagilag avvagy —

¹ A *tárgy* szó ófr. jövevényszó s eredetileg pajzsot, ostromfődelet, majd céltáblát, célt jelentett. (Vö. MELICH: MNy. X, 403.) A 18. sz. vége óta objectumot (gegenstand) jelent, a 19. sz. közepe óta a német objekt szó mintájára találóan mondattani műszó gyanánt kezdték használni.

átvitt értelemben szellemileg. Még azt is lehetne mondani, hogy az irányragos határozónak a cselekvő nevezővel (= alany) szemben mintegy önállósága, személyisége van, mie az accusativusnak nincs. Nominativus és dativus: polgártársak; nominativus és accusativus: előkelő és proletarius“. A tárgy mondatelméleti meghatározásának nehéz voltára vö. JESPERSEN: *The philosophy of grammar*. 1925. 57. l. DEUTSCHBEIN: *Sprachpsych. studien*. 37. BENNETT: *Syntax of early latin*. II., 1914. 191.

A tárgy és a határozó mondatbeli szerepe között levő rokonság miatt egyesek a tárgyat a határozók egyik fájának tekintik s azok közé sorolják. KALMÁR E. (NyK. XXVIII. 406. s köv. l. Rendszeres magyar nyelvtan. 1901. 71) tagadta a tárgynak külön, önálló mondatrész-kategóriáját s „az alanyok közé sorolta, emelte föl“ a tárgyat. A tárgy szerinte az alanyok¹ közé tartozik s nem egyéb, mint a cselekvő alany mellett kitett szenvedő alany, melynek persze nem lehet ugyanegy alakja, mint a fő alanynak. A tárgy nem is egyéb, mint ragos szenvedő alany. Minthogy pedig szerinte az alany is csak határozó, mégpedig személyhatározó, azért a tárgy is a határozók közé tartozik. BALOGH P. (A határozók osztályozása. Nyr. 1897. XXVI. 387) szerint a -t ragos meg a más határozóragú mondatrészek teljesen azonos logikai viszonyt fejeznek ki: a cselekvés passzív tényezőjét. Közöttük inkább csak fokozati, nem pedig lényegi különbség van. A -t ragos tárgy szorosabb tárgyi viszonyt látszik kifejezni, mint a többi. Vannak mások is (KUNOS I., MUNKÁCSI B. AkÉrték. 1884. XII, 4:5), akik nem tartják a különbséget a tárgy és a határozó közt oly lényegesnek, hogy a tárgyat külön mondatrésznek kellene tekinteni. Ezek a tárgyat csak az irányhatározó egy nemének veszik, mert a tárgy szerintük a névszónak époly viszonyát fejezi ki a cselekvéshez, mint akár a vég- vagy célhatározó. SIMONYI (Nyr. XI, 212) pl. azt mondja erre vonatkozólag, hogy a tárgyat, objectumot megtartotta nyelvtanaiban mint külön mondatrészt — igaz, inkább a hagyománynak, mintsem a meggyőző-

¹ SCHUCHARDT szerint is (Sprachursprung. Sitzungsber. d. preuss. Akad. d. wissensch. 1920, 462.) a tárgy nem egyéb, mint egy újabb mondat bekapcsolódása által mellékes helyre került alany. Nyr. L, 84. Jedes objekt ist ein in den schatten gerücktes subjekt.

désnek hódolva. HORGER szerint (MNY. IX, 348) a tárgyrag a locativusi *-t*-ből fejlődött adaptatio útján, tehát a *-t* ragos tárgy, e szerint a határozóból fejlődött, eredetileg határozó volt. SIMONYI is lehetségesnek tartja (Hat. I. 347. Nyr. XXXVIII, 68), hogy egyes tárgyragos kifejezések (őrt áll, helyt áll, megülni a lovat) eredetileg *-t* helyhatározó ragosak voltak. GULYÁS I. (Rendszeres magyar nyelvtan. 1893. 130) határozónak tekinti a mondat alanyát és tárgyát, a cselekvő mondat alanya nem egyéb, mint eredethatározó, a cselekvő mondat tárgya és a szenvedő mondat alanya pedig véghatározó. BRASSAI (vö. a szerzőnél: A magy. nyelv tört. mondattana. 36. l. és Kocsis L.: NyF. III. 16.) szerint a mondatnak csak egy főrésze van, az állítmány, a többi mondatrész mind határozó. Az állítmány (meg) határozója, azaz ennek van alárendelve az alany, a tárgy és a szoros értelemben vett határozók; e háromnak van alárendelve, mint ezeknek meghatározója, mint harmadrangú mondatrész a jelző. Vö. még: NyF. XXXI. 46. Azonban a tárgy a határozótól mind eredetére, mind jelentésére bizonyos tekintetben különbözik, amint előbb kifejtettük, ezért célszerűbb a tárgyat a határozó mellett külön, önálló mondatrész-kategóriának venni.

A tárgy a német nyelvtanból került bele külön mondatrészül a magyar nyelvtanba, de itt fogalma lassanként bizonyos módosuláson ment keresztül. A magyar nyelv rendszere (Kiad. a M. Tudós Társ. 1846) már emlegeti a tárgyesetet. SZVORÉNYI (Magy. nyelvtan⁴. 1876. 59. §.) szerint a mondat főrészei az alany és az állítmány; mellékrészei: a melléklet (beifügung, attributum, jelző), a kiegészítő és a határozó (!). A *kiegészítő* elnevezés nála a német *ergänzung* fordítása; fogalmát is teljesen a német nyelvtan szerint határozza meg. A kiegészítő oly szenvedő- vagy tulajdonító-ragos főnév, vagy főnévül használt más beszédrész, mely az állítmány mellett az értelelem teljes kiegészítésére használatik. A kiegészítő mondat tárgyának (obiectum) is neveztetik. 71. §. A kiegészítő kétféle: van szenvedő (accusativus) *-t* ragos, ezt szenvedő tárgynak lehet nevezni (110. §.); van továbbá tulajdonító (dativus) *-nak*, *-nek* ragos kiegészítő, ezt részes tárgynak lehet nevezni (108. §.). RIEDL Sz. (Magy. nyelvtan. 1864.) az alanyon és az

állítmányon kívül szintén három mondatrészt különböztet meg. Valamint a főneveket jelzők, úgy bővítik a tárgyak és ígéhatalozók az igéket és mellékneveket. Ha t. i. valamely ige vagy melléknév fogalmának kiegészítését szükségli, ha az igében vagy melléknévben oly utalás rejlik, mely valamely tárgy felé vagy tárgytól való irányra vonatkozik; ha azon kérdések: *kit? vagy mit? kinek? hová? honnan? hol? miért?* stb. bennünk felmerülnek, akkor azon kiegészítés, azon tárgy, amelyre a működés irányozva van, amely a felhozott kérdésekre válaszol — a legtágasb értelemben *tárgynak* neveztetik. A kiegészítésen kívül az igéket és mellékneveket még ígéhatalozói módon is lehet bővíteni. 245, 247. l. SIMONYI is (Adalékok a magyar nyelvtanítás újjá-alkításához. Magyar Tanügy. 1876. V. 162. l.) eleinte teljesen a német nyelvtan értelmében vette a tárgyat, de sürgette, hogy ne nevezzük kiegészítőnek az objectumot, hanem tárgynak, mégpedig a *-t* ragosat egyenes tárgynak vagy tárgynak, a *-nak, -nek* ragosat pedig részes tárgynak. Azonban Magyar nyelvtanában (1879. 141. l.) már csak a *-t* ragos névszót veszi tárgynak, a *-nak, -nek* ragosat már részes határozó néven a véghatározók közé sorolta (163. l.). Az így felszabadult kiegészítő elnevezést azután egy a magyar nyelvtanba a német, latin nyelvtanok nyomán tőle bevitt új mondatrészkategória jelölésére alkalmazta, az állítmányi névszóra, a praedicativumra (139. l.).

A tárgy elnevezése és fogalma tehát a német nyelvtanból került bele mint külön mondatrész-kategória a magyar nyelvtanba, itt azután fogalma bizonyos módosuláson ment keresztül. A magyar nyelvtan tárgyi mondatrész-kategóriája nem fedi egészen a német *ergänzung*, objekt fogalmát (vö. erre vonatkozólag: HÖRBURGER: Die deutsche satzlehre in d. schule. Zeitschr. f. d. Österr. Gymn. 1915. LXVI, 931, 1098. STROHMEYER: Wert u. bedeutung der grammatischen termini. Neue Jahrbücher. 1920. XLVI. k. 233—255. l. FRITZSCH R.: Die deutsche satzlehre in schule u. wissenschaft. 1910. 49. l.), amint a tárgy és a határozó mai fogalmának fentebbi szembeállításából nyilvánvaló,

A nyelvtani jelentéskategóriák (a mondat, a mondatrészek és a szófajok) — amint e fejtegetésekből látjuk — a kettétagolás

lelki műveletének eredményei, tehát logikai alapú lélektani kategóriákon, a lélektani alanyon és állítmányon épültek fel, de egyúttal tárgyi viszonyoktól is meg vannak határozva, mégpedig az objektív gondolati tartalom, a jelentéstartalom viszonyaitól (a substantia és a járulék, az ok és az okozat logikai kategóriáitól, a cselekvő, cselekvés, tulajdonság, állapot, ok, cél stb. logikai viszonyfogalmaktól, továbbá a hely, idő szemléleti formáitól). Vizsgáljuk tehát meg, hogyan határozhatók meg nyelv-tani, azaz lélektani és jelentésbeli szempontból a mondat, a mondatrészek és a szófajok. A nyelvileg szabályos mondat nyelvi kifejezése annak, hogy egy egységes tudattartalmat (ú. n. teljes-képzetet) szándékosan alkotó elemeire tagoltunk s ezeket egymásra vonatkoztatva, azaz egymással logikai viszonyokba állítva egyik részüket a másik részről állítjuk vagy tagadjuk. Szokták a mondatot tisztán jelentésbeli (fenomenológiai) szempontból is meghatározni függetlenül a lelki folyamatoktól. PORZIG V. e szempontból így határozza meg a mondatot: Ein satz ist ein bedeutungsgefüge von derjenigen form, durch die (in der betreffenden sprache) sachverhalte als abgeschlossene gemeint werden. Stand u. aufgaben d. sprachwissenschaft. Festschr. f. W. Streitberg. 1924. 142. l. Az ily meghatározás azonban csak nyelvtudományi absztrakció, a valóságban a jelentésbeli mozzanat mindig a lélektani folyamattal együtt alkotja a mondatot.

Az említett két szempontnak, a lelki folyamatnak és az objektív gondolati tartalomnak, a jelentésnek kellőképen való figyelembe nem vétele akadályozta meg mindig a nyelvtani kategóriák igazi mivoltának teljes meglátását, megragadását. PAUL azt mondja a nyelvtani kategóriákra vonatkozólag, hogy minden nyelvtani kategória lélektani kategória alapján jön létre. Az előbbi eredetileg nem más, mint az utóbbinak külső alakban való megjeleneése. Mihelyt a lélektani kategória működése nyelvi kifejező eszközökben megnyilvánul, nyelvtani kategóriává lesz. A nyelvtani kategória létrehozatala azonban nem szünteti meg a lélektani kategória működését, ez ugyanis a nyelvtől független, s miként a nyelvtani kategória előtt létezik már, épúgy ennek létrejötte után is tovább működik. Ezáltal a két kategória közt kezdetben fennálló összhang idő folytán megzavarodhatik. A nyelvtani kategória bizonyos

mértékben a lélektaninak megmerevedése s erős hagyományhoz van kötve. A lélektani kategória mindig megmarad szabad, eleven működésében s az egyéni felfogásnak megfelelőleg sokféleképen és változatosan alakulhat. Ehhez járul még az is, hogy jelentésváltozás is sokszorosan hat arra, hogy a nyelvtani kategória és a lélektani kategória közt eredetileg mindig fennálló összhang megszűnjék. Prinz. d. sprachgesch.⁵. 262. NOREEN is így határozza meg a nyelvtani kategóriát: A nyelvtani kategória lélektani kategória, amely nyelvi kifejezésre jutott. Vö. POLLAK: Einführ. in die wissenschaftliche betrachtung d. sprache. 1923. 223. Vagy részletesebben: Eine psychologische kategorie wird im neuhochdeutschen und in gleichartigen sprachen als grammatische kategorie anerkannt, wenn das zwischen den specialkategorien einer allgemeineren kategorie herrschende gegensatzverhältnis einen für sich eigentümlichen („spezifischen“) morphologischen ausdruck gefunden hat — sei es nun, ausschliesslich oder teilweise, durch verschiedene affixe oder hilfsörter, sei es durch innere modifikation (einschliesslich der wortfolge) — einen ausdruck, der mit einer gewissen gleichförmigkeit in einer grösseren anzahl von fällen auftritt und sich somit als lebendiges allgemeines „bildungsprinzip“ offenbart, das zum aufkommen einer „flexions“- oder „biegungstyp“ oder mehrerer solcher führt. Uo. 225—6. A nyelvtani kategória e felfogása arra kényszerítette NOREEN-t, hogy megtagadja az alany, állítmány, tárgy nyelvtani kategóriáját s csak lélektani és logikai kategóriáknak tartsa őket. DELACROIX szerint: „Les catégories grammaticales sont les notions qui s'expriment au moyen des morphèmes.“ Le langage et la pensée. 1924. 220. Ugyanígy VENDRYES: Le langage. 1921. 106. E szerint tehát a nyelvtani kategória lényege csak az volna, hogy a lélektani kategória külső, nyelvi kifejezésre jut; tehát mindaddig, míg ez meg nem történik, lélektani kategóriával van dolgunk. E felfogás ellen mindjárt felhozható ellenvetésül, hogy valamely szó nyelvtani kategóriája néha az illető szó külső alkatában nincs kifejezve, csak a mondatbeli összefüggés határozza meg, ez az ú. n. belső szóalak (innere wortform. WUNDT: Die sprache³. II. 1.)

A nyelvtani kategóriáknak az említett módon való fel-

fogása úgy tünteti fel azokat, mintha mivoltukat csak egy lelki folyamat alkotná, amely nyelvileg is kifejezésre jut, s a lélektani kategória csak lélektani folyamat volna. E fölfogással szemben azt kell vallanunk, hogy a lélektani kategóriáknak is nyelvi kifejezésre kell jutniuk, különben PAUL sem tudta volna rámondani, hogy egy szó vagy szócsoporthat lélektani alanya a mondatnak, egy másik pedig lélektani állítmánya, pl. *mich* (=lél. alany) *friert* (=lél. állítmány). Vö. Deutsche grammatik. Syntax. I, 12. l. A nyelvtani kategória nem egyszerűen a lélektani kategóriának nyelvi kifejező eszközökben való megnyilvánulása. A lélektani és a nyelvtani kategória között nem a külsőleg, nyelvileg való kifejezésre jutásban van a különbség, mindkét kategória nyelvi kategória. A nyelvtani kategóriában általában véve ugyanazok a mozzanatok vannak, amelyek a lélektani kategóriában. A lélektani kategória nem állhat csak lelki folyamatból, hanem ennek egyesülnie kell mindig a jelentésbeli mozzanattal, miként az ítélet lelki élményében a gondolkodási aktusnak a gondolt tartalommal. A lélektani kategória tehát lelki folyamatból és jelentésbeli mozzanatból áll, valamint ezeknek nyelvi kifejezéséből. Ugyan-ezek a mozzanatok megvannak a nyelvtani kategóriában is. A nyelvi kategóriákat alkotó lélektani folyamat általánosságban vehető vagy pedig a lélektani alany és állítmány szempontjából; a jelentésbeli mozzanat szintén általánosságban vehető vagy pedig többféle szempontból (cselekvő, cselekvés, történés, állapot, tulajdonság; a cselekvés, történés, állapot különböző körülményei stb.). A nyelvtani kategóriák és a lélektani kategóriák a lélektani folyamat ezen mozzanatainak és a jelentésstartalom ezen különféle viszonyainak szempontjából különböznek egymástól. Ha a lélektani folyamat egyes mozzanatait tekintjük s a jelentésbeli szempontot csak általánosságban vesszük hozzá, akkor a lélektani alanyt és állítmányt különböztethetjük meg; ha pedig a jelentésstartalom különböző viszonyait vesszük figyelembe s a lélektani folyamatot csak általánosságban vesszük hozzá, akkor a nyelvtani alanyt és állítmányt, továbbá a jelzőt, a határozót és a tárgyat különböztethetjük meg. Igazi ellentét az ú. n. lélektani és az ú. n. nyelvtani kategóriák közt tulajdonképpen nem lehetséges, hisz

a valóságban nincs külön lélektani és külön nyelvtani kategória, hanem mindig csak egy kategória van. A nyelvi kategóriákat tehát kétféle szempontból tekinthetjük, lélektani és ú. n. nyelvtani szempontból, a két szempont néha a nyelvi kifejezésben összeesik, t. i. lélektani szempontból is az néha az alany és az állítmány, ami ú. n. nyelvtani szempontból. Pl. ha erre a kérdésre: *Ki sír?* azt felelik: *Péter sír.* akkor ebben a mondatban *Péter* a lélektani állítmány s egyúttal a nyelvtani alany, de csak azért lehet lélektani állítmány, mert van hozzá jelentés (a jelen esetben nyelvtani alany), s csak azért lehet nyelvtani alany, mert van hozzá lélektani folyamat (lélektani állítmány). *Sír* a lélektani alany s egyúttal a nyelvtani állítmány, de csak azért lehet lélektani alany, mert van hozzá jelentés (nyelvtani állítmány) s csak azért lehet nyelvtani állítmány, mert van hozzá lélektani folyamat (lélektani alany).

Némelyek a mondatrészek nyelvtani kategóriáinak meghatározásában csak a lélektani szempontot veszik figyelembe, mások viszont csakis a jelentésbeli szempontot (vö. 38. l.). Azonban az ily meghatározások nem merítik ki a mondatrészek nyelvtani kategóriáinak mivoltát.

Ezért szorosan ragaszkodnunk kell ahhoz a felfogásunkhoz, hogy a nyelvtani kategóriák (a mondat, a mondatrészek és a szófajok) a kettétagolás és a két tag egymásra vonatkoztatásának lelki folyamatán alapulnak, de egyúttal az objektív gondolati tartalom viszonyain is. Ha a nyelvi jelenségekben elsősorban a lélektani folyamatot vesszük figyelembe, akkor két mondatrészt különböztethetünk meg: lélektani alanyt és állítmányt. Lélektani alany az a képzet (fogalom), amelyre más képzetet (fogalmat) vonatkoztatunk, lélektani állítmány pedig az a képzet (fogalom), amelyet más képzetre (fogalomra) vonatkoztatunk. Melyik képzet (fogalom) alkotja a lélektani alanyt és melyik a lélektani állítmányt, azt a beszédbeli helyzetből, a mondatbeli összefüggésből lehet megismerni: az a képzet, fogalom, amely rendszerint már ismeretes, amelyről már szó volt, az a lélektani alany; az új, még nem említett képzet, fogalom a lélektani állítmány. Az utóbbit kifejező szónak rendszerint erősebb nyomatéka van a mondatban. Pl. *A vándor* (lél. alany).

leült egy kőre (lél. állítmány). *Egy vándor* (lél. állítmány) *ült le a kőre* (lél. alany). Lélektani szempontból a jelző, a határozó és a tárgy is csak lélektani állítmány vagy lélektani alany. Ha a jelentéstartalmi szempontot vesszük elsősorban figyelembe, öt mondatrész-kategóriát különböztetünk meg: nyelvtani állítmányt és alanyt, továbbá jelzőt, határozót és tárgyat. Ez az öt nyelvtani kategória a lélektani alany és állítmány s egyúttal az objektív gondolati tartalom viszonyain alapul. A jelző, a határozó és a tárgy lélektani szempontból eredetileg állítmány volt, mint láttuk, s ma is lehet még lélektani állítmány, de ma egyúttal lélektani alany is, a jelző egymagában nem, hanem csak más mondatrészszel, jelzett szavával együtt, a határozó és a tárgy egymagában is. Pl. *A rózsát* (lél. alany) *leszakította a leány* (lél. állítmány). *A rózsát* (lél. állítmány) *szakította le a leány* (lél. alany). *A vándor* (lél. alany) *leült egy kőre* (lél. állítmány). *Egy kőre* (lél. állítmány) *ült le a vándor* (lél. alany). *Kidőlt* (lél. állítmány) *a nagy fa* (lél. alany). *A nagy fa* (lél. állítmány) *dőlt ki* (lél. alany). A nyelvtani alany és állítmány lélektani szempontból eredetileg alany vagy állítmány volt s ma is az lehet. A nyelvtani, azaz főkép a jelentés szempontjából tekintett alany és állítmány nem esik mindig szükségkép egybe a lélektani alannyal és állítmánnyal, a lélektani alany és állítmány független a nyelvtani alanytól és állítmánytól oly értelemben, hogy lélektani alany és állítmány nyelvtanilag bármely mondatrész és szófaj lehet, s viszont a nyelvtani alany és állítmány, a jelző, a határozó és a tárgy független a lélektani alanytól és állítmánytól oly értelemben, hogy ezek lehetnek akár lélektani alanyok, akár állítmányok. Ez természetes is, mert a lélektani alannál és állítmánynál elsősorban a lélektani szempontot vesszük figyelembe, a nyelvtani kategóriáknál pedig elsősorban az objektív gondolati tartalom viszonyait. Tehát ma nem esik össze mindig és szükségkép valamely nyelvi kategóriában a lélektani és a nyelvtani szempontból való alany és állítmány, eredetileg azonban nem lehetett köztük ellentét. Eredetileg ugyanis nem voltak sem tulajdonság- sem állapotfogalmak, s ennek megfelelőleg nem volt meg sem a melléknév, sem az ige szófaji kategóriája, hanem csak tárgyfogalmak s ennek megfelelőleg csak főnév

(főnévi névmás). Nem volt továbbá igei állítmány sem, hanem csak névszói, sem jelző, sem határozó, sem tárgy. Tehát akkor is csak a lélektani folyamat és a jelentés, azaz az objektív gondolati tartalom viszonyai együttesen alkothattak nyelvi kategóriát, de akkor még nem voltak elkülönülve (differenciálódva) a mondatrészek az objektív gondolati tartalom viszonyainak szempontjából úgy, miként a tulajdonság- és állapotfogalmak és a nekik megfelelő melléknévi és igei szófaji kategóriának kifejlődése óta és a fogalmi kategóriák viszonyba állítása óta [állapotfogalom és tárgyfogalom (határozó, tárgy, igei állítmány), tulajdonságfogalom és tárgyfogalom (jelző)] vannak. Ugyanaz a tárgyfogalom és a neki megfelelő névszói természetű szófaj akkor hol nyelvtani alany, hol nyelvtani állítmány lehetett, s akkor a lélektani szempont döntötte el nemcsak azt, mi a lélektani alany és állítmány a mondatban, hanem egyúttal azt is, mi a nyelvtani alany és állítmány, nem pedig az objektív gondolati tartalom viszonyai, miként a tulajdonság- és állapotfogalmak s a nekik megfelelő szófajok, a melléknév és az ige kifejlődése óta. Ma is találunk példát erre, midőn két tárgyfogalom alkotja a mondat alanyát és állítmányát: A sas (lél. és nyelvt. alany) *madár* (lél. és nyelvt. állítmány). A *sas* (lél. és nyelvt. állítmány) madár (lél. és nyelvt. alany). Ellenben: A sas (lél. és nyelvt. alany) *röpi* (lél. és nyelvt. állítmány). A *sas* (lél. állítmány és nyelvt. alany) röpi (lél. alany és nyelvt. állítmány). A tulajdonság- és állapotfogalmak s velük összefüggőleg a melléknév és az ige szófaji kategóriájának kifejlődése előtt nem voltak meg a mai értelemben, azaz a jelentésviszonyok szempontjából meghatározott (vö. utóbb) mondatrész-kategóriák, s így nem is kerülhettek oly ellentétbe a lélektani alannyal és állítmánnyal, miként ma.

Az a kérdés, hogyan határozzuk meg ú. n. nyelvtani szempontból, azaz a tulajdonság- és állapotfogalmak s a nekik megfelelő szófaji kategóriák, a melléknév és az ige kifejlődése óta az objektív gondolati tartalom viszonyainak szempontjából elkülönült (differenciálódott) mondatrészeket. A nyelvtani kategóriák alapját alkotó lélektani és jelentésbeli szempontok kellőképpen való figyelembe nem vétele akadályozta meg a nyelvtani

kategóriák igazi mivoltának tiszta megismerését. Sz. CSASZÁR L. (MNyV. V, 213) azt mondja erre vonatkozólag: Bajos szabatosan megmondani, mit mond a grammatika alanyának és állítmányának, s valóban igaza van WUNDERLICH-nek, aki azt mondja: Subjekt und prädikat sind termini, deren bedeutung leichter nachgeföhlt, als definiert werden kann. Der deutsche satzbau. 108. Egyesek (BRASSAI és KICSKA E. VÖ. PETZ G.: Van-e nyelvtani alany és állítmány? E. Phil. Közl. XXIV, 136. Kocsis L. A mondatrészek viszonya BRASSAI mondatelméletében. NyF. 3.) annyira mentek, hogy tagadták a nyelvtani kategóriák létezését, azonban PETZ G. említett értekezésében, mely a mondattanban alapvető, megvédte a nyelvtani kategóriák létezését.

SIMONYI (Nyr. 1900. XXIX, 6) szerint a nyelvtani állítmány a mondatnak az a fele, amellyel valami cselekvést vagy cselekvés módjára gondolt állapotot vagy tulajdonságot fejezünk ki (jelentünk, kívánunk, kérdezzünk), mégpedig a cselekvő személyre vagy dologra vonatkoztatva. A nyelvtani alany pedig a mondatnak az a fele, amellyel a cselekvőt vagy a cselekvő módjára gondolt személyt vagy dolgot megnevezzük. A magyar nyelv c. műve második kiadásában (1905, 448) pedig azt mondja, hogy a nyelvtani állítmány cselekvést vagy pedig a cselekvés módjára képzel minőséget fejez ki; a nyelvtani alany viszont a cselekvő vagy pedig a cselekvőnek képzel személy vagy dolog. A nyelvtani alany és állítmány e meghatározásában nem érvényesül a jelentésbeli szempont mellett teljesen a lélektani folyamat szempontja, azért az utóbbi szempontot is teljesen érvényre kell juttatni a meghatározásban. Szabatosan és pontosan tehát a következő módon lehetne meghatározni a nyelvtani alanyt és állítmányt: A nyelvtani alany valamely élő lénynek, élettelen tárgynak vagy gondolati dolognak a neve, amelyre vonatkozólag valamely cselekvést, történést, állapotot vagy tulajdonságot állítunk (kijelentünk, kívánunk, kérdezzünk), illetőleg tagadunk (ez lélektani szempontból is alany), vagy amelyet valamely cselekvésre, történésre, állapotra vagy tulajdonságra vonatkozólag állítunk, illetőleg tagadunk (ez lélektani szempontból állítmány); a nyelvtani állítmány pedig valamely cselekvésnek, törté-

nésnek, állapotnak, tulajdonságnak a neve, amelyet valamely élő lényre, élettelen tárgyra vagy gondolati dologra vonatkozólag állítunk, illetőleg tagadunk (ez lélektani szempontból is állítmány), vagy amelyre vonatkozólag állítjuk, illetőleg tagadjuk valamely élő lény, élettelen tárgy vagy gondolati dolog fogalmát (ez lélektani szempontból alany). A nyelvtani alany és állítmány e meghatározásában teljesen érvényesül a jelentésbeli szempont mellett a lélektani folyamat szempontja is. Pl. Pál (lél. alany, nyelvtani alany): *sír* (lél. áll., nyelvt. áll.) *Pál* (lél. áll., nyelvt. al.): *sír* (lél. al., nyelvt. áll.). Oly mondatokban, amelyekben nincsen cselekvést, történést, állapotot kifejező ige vagy tulajdonságot (számot) kifejező melléknév (számnév), a nyelvtani alany és állítmány e meghatározása természetesen nem használható. Ily mondatokban ma is csak a lélektani szempont dönti el, mi a mondat alanya és állítmánya, épúgy mint egykoron, amikor még nem voltak kifejlődve az állapot- (cselekvés-, történés-) fogalmak és a tulajdonságfogalmak s velük összefüggőleg az ige és a melléknév szófaji kategóriája. Pl. A sas (lél. és nyelvt. al.): *madár*. (lél. és nyelvt. áll.). A *sas* (lél. és nyelvt. áll.): *madár*. (lél. és nyelvt. al.). A jelző, a határozó és a tárgy mondattani kategóriájának mai szokásos meghatározásában egyoldalúan csak a jelentésbeli szempont érvényesül, azért bele kell vennünk a lélektani folyamat szempontját is, mégpedig szintén a maga teljességében. Ily értelemben tehát a jelző az a mondatrész, amely egy más mondatrészben kifejezett fogalomnak a minőségét fejezi ki s azzal a fogalommal együtt egy más gondolat-tartalomra vonatkozólag állíttatik, illetőleg tagadtatik, vagy pedig azzal a fogalommal együtt ő reá vonatkozólag állíttatik, illetőleg tagadtatik egy más gondolat-tartalom. Pl. *Pista jó fiú*. E mondatban *jó* a jelző, amely a jelzett szóval (*fiú*) együtt itt lél. állítmány egyúttal. *A meleg kenyér nem egészséges*. E mondatban *meleg* a jelző, mely a jelzett szóval (*kenyér*) együtt itt lél. alany egyúttal. A határozó és tárgy pedig az a mondatrész, amely egy más mondatrészben kifejezett fogalomnak valamely körülményét határozza meg (mégpedig a tárgy célpontot, melyet a cselekvés egyenesen, a maga egységében ér; a határozó pedig a cselekvés, történés helyét, idejét, módját stb.),

s azzal a fogalommal együtt egy más gondolat tartalomra vonatkozólag állítatik, illetőleg tagadtatik, vagy pedig azzal a fogalommal együtt ő reá vonatkozólag állítatik vagy tagadtatik egy más gondolat tartalom. Pl. A vándor: *leült egy kőre*. E mondatban *egy kőre* határozó, amely a cselekvés fogalmával együtt (*leült*) itt lélektani állítmány egyúttal. *Egy vándor*: ült le a kőre. E mondatban *a kőre* határozó, amely a cselekvés fogalmával együtt (*ült le*) itt lélektani alany.

A szófajok nyelvtani kategóriái is a mondatban keletkeztek, azaz a kettétagolás lélektani folyamatán és az objektív gondolati tartalom viszonyain alapulnak. A tárgyfogalom lélektani kettétagolásából keletkezik a substantia és a járulék (*accidens*), az ok és az okozat logikai kategóriája. A lelki folyamat szempontjából ezeknek megfelelőleg csak két szófaj van: oly szavak, amelyek önálló létezőket, okozókat jelölnek és olyanok, amelyek járulékot, okozatot jelölnek. Ha a lélektani szempontot kombináljuk a jelentésbeli szemponttal, akkor a fogalmak három főfaját kapjuk: a substantiának, az oknak megfelelőleg a tárgyfogalmakat, a járuléknak, okozatnak megfelelőleg a tulajdonság- és állapotfogalmakat; továbbá nyelvtani szempontból ezeknek megfelelőleg a szófajok három alapkategóriáját, mégpedig a tárgyfogalmaknak megfelelőleg a főnevet, a tulajdonságfogalmaknak megfelelőleg a melléknévet, az állapotfogalmaknak megfelelőleg az igét. A főnév tehát substantiál, azaz valamely tulajdonság- vagy állapotfogalom alapjául, hordozójául szereplő vagy szerepelhető tárgy-, tulajdonság- vagy állapotfogalom neve. Pl. Ez a *fa* magas. A *jóság* barátokat szerez. A *dohányzás* ártalmas. — Ez *hazaárulás*. Ez *könnyelműség*. A lopás *bűn*. A sas *madár*. Ez utóbbi négy mondatban *hazaárulás*, *könnyelműség*, *bűn*, *madár* főnév, bár nem szerepelnek itt substantiál, azonban más mondatokban szerepelhetnek: A *hazaárulás* veszedelmes. A *könnyelműség* megboszulja magát. A *bűn* utálatos. A *madár* repül. A melléknév járulékul szereplő, azaz valamely substantiára *accidensül* vonatkoztatott tulajdonságfogalom neve. Az ige járulékul szereplő, azaz valamely substantiára *accidensül* vonatkoztatott cselekvés-, történés-, állapotfogalom neve.

A szavaknak szófaji¹ szempontból való szokásos osztályozásai három alapelven nyugsznak.

1. Szokták osztályozni a szavakat fogalmi tartalmuk, jelentésük alapján. E szempont szerint osztályozta a szavak különböző fajait pl. SZINNYEI A magyar nyelvben. (A középiskolák VII. oszt. számára.) SZINNYEI a szavakat két főcsoportra osztja; I. igékre, amelyekkel azt mondjuk meg, ami történik; II. névszókra, amelyekkel azt nevezzük meg, ami van. A névszók részint tartalmasak, azaz valamit megnevezők, kifejezők, mégpedig élő lényt, élettelen tárgyat, gondolati dolgot (főnév); tulajdonságot, (melléknév,) számot, mennyiséget (számnév); részint tartalmatlanok, jelentésnélküliek, nem megnevezők, hanem valaminek a nevét helyettesítő, valamire rámutató vagy vonatkozó szavak (névmás). Mind a tartalmas, mind a tartalmatlan névszók közül némelyek kiváltak s bizonyos alakban megmerevedve elszigetelődtek szócsaládjuktól. Ezek a határozószók, amelyek

¹ Vö. PAUL: Prinzipien d. sprachgesch.⁵ 352. I. DELBRÜCK: Vergl. syntax d. idg. sprachen. I. 76. ORTO: Zur grundlage d. sprachwissenschaft. 1919. 81. CSÜRI B.: Az ige. NyF. 63:33. ROZWADOWSKI: Wortbildung u. wortbedeutung. 1904. 84. SECHEHAYE A.: Essai sur la structure logique de la phrase. 1926. RAOUL DE LA GRASSERIE: De la psychologie du langage. 1889. WUNDT: Die sprache.⁵ II. 245, 282. SCHOEMANN: Die lehre von den redeteilen. 1862. GOEBEL: Die grammatischen kategorien. Neue Jahrbücher. 1900. 187—205. I. SÜTTERLIN: Das wesen d. sprachlichen gebilde. 1902. 152. I. MARTY: Satz u. wort. Aus Martys nachlass herausgegeben, von O. Funke. 1925. 42. I.

Már a görögök próbálták osztályozni a szavakat, de ebből az osztályozásból hiányzik az egységes alap. DIONYSIOS THRAX (Kr. e. a 2. sz.-ban) *ῥεχνη γρομμαινη* c. művében a következő szófaji kategóriákat állítja fel: ige, névszó, participium, névelő, névmás, elöljáró, adverbium, kötőszó. Ezeket az osztályokat átvették a rómaiak (QUINTILIANUS I, 4, 18), csak a nyelvükben hiányzó névelőt hagyták el s helyébe az indulatszót tették.

A szófajok magyar kifejezéseinek történetére vö. össze: ige. DebrGramm. 1795, előfordul *időszó* is. FÖLDI J.: MagyGramm. 1790; *névszó*. BENYÁK B. 1783; *főnév*. BENYÁK B. 1780; *melléknév*. VERSEGHY: Felelet. 1818. Magy. Gramm. 1818. 67; *számnév*. KASSAI J.: Magy. Nyelv-tan. Könyv. 1817. VERSEGHY: MagyGramm. 1818. 67; *névmás*. VAJDA P.: Magy. Nyelvtud. 1835. 26, azelőtt *névmás*. DebrGramm. 1795. 235; *kötőszó*. MÁRTON J. 1795; *határozó szócska*. MagyGramm. 1781. NyÚSz. *határozószó*. FÖLDI J.: MagyGramm. 1790; *névelő*. BENYÁK B. 1793; *indulatszó*. SZEMERE. 1814; *indulatjel*. VERSEGHY: MagyGramm. 1818. 69.

a mondatban mindig csak határozóul szerepelnek. A tartalmatlan *az* névmásban elhomályosult a rámutatás, a tartalmas *egy* számnévben pedig a számérték, midőn amazt a határozottság, emezt pedig a határozatlanság jelölése végett tették más névszók elé mint névelőt. Tartalmatlanná vált szavak a mondatrészek tagjainak és a mondatoknak összekapcsolására szolgáló kötőszók is. Az ú. n. indulatszók szerint nem igazi szavak.

WUNDT (Die sprache.³ II. 245 Logik.² I. 119) a szavak fogalmi tartalma, jelentése alapján megkülönböztet a tárgyfogalmaknak megfelelőleg főnevet, a tulajdonságfogalmaknak megfelelőleg melléknévet és számnévet, a cselekvés-, történés-, állapotfogalmaknak megfelelőleg igét. E három fogalmi kategória mellé egy negyediket is állít: a viszonyfogalmakat (beziehungsbegriffe), amelyeknek nyelvi kifejezői: a hely-, időadverbiumok, a praeposíciók és postpositiók, a kötőszók, az esetragok, az idő- és módjelek. Ez utóbbi fogalmi kategória ellen azonban a szoros értelemben vett logikai szempontból való kifogásokon kívül (vö. WUNDT: Logik.² I. 119. l.) nyelvtudományi szempontból is merülnek fel kifogások. A negyedik szófaji csoportba a határozószók, a praeposíciók, postpositiók és a kötőszók tartoznak, azonban ezek nem fejeznek ki mindig tisztán csak viszonyfogalmat, hanem más fogalmi tartalmat is. Pl. a *mögött* névutó, a *rögtön* határozószó, a *mikor* kötőszó nem csupán hely- és időviszonyt fejez ki, mely a raggal van megjelölve, hanem tövükben is rejlik valami fogalmi tartalom, miként ezekben: *hát-ul*, *azon pillanat-ban*, *húsvét-kor*, csakhogy e fogalmi tartalom közelebbi fogalmi (tárgy-, tulajdonság-, állapotfogalmi) kategóriája, fogalmi formája elhomályosult, de maga a fogalmi tartalom nem veszett el, ezt mutatja az is, hogy *-t*, *-tt*, *-n* határozóragokat közelebbről a szótó fogalmi tartalma (*mögö-*, *röglö-*) határozza meg, úgyhogy a *mögött* szót helyhatározószónak, a *rögtönt* időhatározószónak értjük. Vagy pl. *hamar* ragtalan határozószóban a módhatározó viszonyon kívül szintén van még más fogalmi tartalom is, vö. *gyorsa-n*. amely régen fogalmilag formálva, mint melléknév is előfordult, vö.: *az jó hamar lovak*. Balassi és NySz. Tisztán viszonyfogalmat csak

az esetragok, az idő- és módjelek, továbbá némely kötőszók fejeznek ki. WUNDT negyedik szófaji osztálya tehát nem állja meg helyét. Ehhez az osztályozáshoz hasonló SIMONYI és GULYÁS I.-é is. SIMONYI (Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak. 1896.) a jelentés alapján így osztályozza a szavakat: I. Igék. II. Név szók. Az utóbbiak lehetnek: A. Fogalom szók (főnév, melléknév, számnév, határozószó, igekötő, igenév, névmás, névelő). B. Viszony szók, mégpedig szó viszonyítók (alanyi, tárgyas, birtokos személyragok, határozó ragok, névutók) és mondat viszonyítók (kötőszók). Az indulatszók szerinte nem igazi beszédrészek. GULYÁS I. (Rendszeres magyar nyelvtan. 1893.) szerint a szavak jelentésükre nézve háromfélék: I. Vagy valamely önállóan létező és ezzel állandóan összekapcsolt dolognak a megnevezésére szolgálnak: név szók (főnév, melléknév, névmás), vagy II. valamely önállóan létező dolognak az állapotát vagy cselekvését jelölik: cselekvésszók vagy igék. III. Vannak végre olyan szók, melyek a dolgoknak egymáshoz vagy a dolgoknak a különböző cselekvésekhez való viszonyát jelölik: viszony szók (a névelők, határozó ragok és névutók, határozószók, kötőszók, indulatszók). A névelő ezért tartozik szerinte az utolsó csoportba, mert az alany és a beszélő közötti viszonyt fejezi ki. GULYÁS osztályozásához hasonlít KALMÁR E.-é is (vö. hátrább). SIMONYI osztályozásában a névutók, GULYÁSÉban a névutók, határozószók, a névelők, a kötőszók és az indulatszók a viszonyítószók közé vannak sorolva, pedig a határozószók (névutók) és egyes kötőszók nem csupán mondatviszonyt fejeznek ki, a névelők sem, az indulatszók pedig egyáltalán nem, miként feljebb WUNDTtal kapcsolatban már említettük. Azonkívül mindketten a ragokat, jeleket is az önálló viszonyiszók között említik.

2. Szokták osztályozni a szavakat mondatbeli szerepük alapján is. Így osztályozta a szavakat pl. NÉGRESY Rendszeres magyar nyelvtanában. Szerinte van I. oly szó, mely magában lehet mondat: ige. II. Van oly szó, mely magában lehet mondatrész: főnév, amely mindenféle mondatrész lehet; csak határozó lehet a határozószó; melléknév, számnév, amely jelző lehet; a főnévet, melléknevet, számnevet pótolja a névmás. III. Van oly szó, amely mással alkot mondatrészt: igekötő, névelő,

névutó. IV. Van oly szó, mely mással sem alkot mondatrészt, amely csak összeköti a mondatokat vagy szókat: kötőszó. V. Egyáltalán kívül áll a mondat szerkezetén az indulatszó. Ugyanígy osztályozta a szavakat KÁRMÁN M. is (vö. BALASSA: A beszédrészek osztályozása. Kármán-Emlékkönyv. 1897. 212—214). NÉGYESY a szavakat beszédbeli (mondatbeli) szerepük, használatuk módja szerint így is csoportosítja: 1. nyilvánító szó: az ige; 2. nevező szó: a főnév; 3. jelölő szó: a melléknév és a számnév; 4. névpótló: a névmás. 5. határozószó; 6. névelő; 7. kötőszó; 8. felkiáltó szó: az indulatszó. A mondatbeli szerep alapján osztályozta a szavakat KALMÁR E. is Rendszeres magyar nyelvtanában. 1901. Szerinte vannak: I. Mondatszók, amelyek magukban is alkothatnak többé-kevésbé tökéletes mondatot, ilyenek az ige, indulatszó, hangutánzó szó. II. Névszók, melyeket a mondatok bővítésére használunk, ilyenek: a főnév, melléknév, számnév, névmás, határozószó. III. Viszonyiszók, melyek a többi szók beszéd- vagy mondatbeli viszonyát, összefüggését mutatják meg. Ezek: a névelő, névutó, kötőszó, s ide tartoznának, ha külön szók volnának, a képzők és ragok is. Az utóbbi osztály ellen felmerülő kifogásokat feljebb már láttuk.

3. Szokták osztályozni a szavakat a szóképzéshez és a szóragozáshoz való viszonyuk alapján is. Másképp képezzük és ragozzuk a névszók (főnév, melléknév, számnév, névmás, névelő) és másképp az igéket. A harmadik csoportot alkotják a hajlíthatatlan szavak, amelyekhez sem képzők, sem ragok nem járulhatnak, ezek a határozószók, kötőszók, indulatszók.

PAUL azt tartotta, hogy a legkövetkezetesebben, bár szintén nem egészen tökéletesen (vö. Prinzipien d. sprachgesch.⁵ 354. l.), az utóbbi szempontot lehet alkalmazni a szavak szófaji osztályozásában. Szerintünk a szavakat szófaji szempontból a legkövetkezetesebben a fent említett két alapelvünk alapján lehet osztályozni: egy logikai alapú lélektani folyamatnak, azaz a szavaknak a mondatban substantíviál vagy accidensíviál való szereplésének vagy szerepelhetésének a szavak jelentésével,

fogalmi tartalmával (tárgy-, tulajdonság-, állapot-fogalom) való keresztezése alapján. A különféle fajta szavak mind a mondatban keletkeztek, csak a mondatalkotás folyamatában működhetnek ugyanis azok a lelki erők, amelyek működésének eredményeképpen keletkeztek a szófajok. A szavaknak szófaji szempontból való felosztásának tehát mindenekelőtt azoknak mondatbeli szerepén kell alapulnia, azonban PAUL-tól eltérőleg más mondatbeli szerepre alapítjuk osztályozásunkat. E mondatbeli szerep egy tudattartalomnak lélektani kettétagolása a substantia és az accidens logikai kategóriájára, amely lelki műveletnek eredményeképpen keletkeztek egyrészt a fogalmak kategóriái, másrészt a szófajok és a mondatrészek. Kezdetben csak egy fajta fogalom volt, tárgyfogalom, s ennek megfelelőleg csak egy fajta szó, amely főnévi természetű volt. Azonban ezek a kezdetleges tárgyfogalmak és főnevek nem voltak még teljesen olyanok, mint a későbbi fejlettebb tárgyfogalmak és főnevek (vö. 69. l.). Az ily kezdetleges tárgyfogalmaknak substantiára és accidensre való lélektani tagolása alapján keletkezett az alany és állítmány mondatrész-kategóriája (majd ezen taglalás megismétlésével a többi mondatrész) és a mai értelemben vett szófajaink, mégpedig: I. olyfajta szavak, amelyek substantiául, valaminek alapjául, hordozójául szerepelnek a mondatban, ezeknek megfelelnek jelentésbeli szempontból a tárgyfogalmak, melyeknek nyelvi kifejezője a főnév; II. továbbá oly szavak, amelyek accidensül szerepelnek a mondatban, ezek jelentésük, fogalmi tartalmuk alapján két csoportra oszlanak: tulajdonság- (szám-) fogalmakra és cselekvés-, történés-, állapot-fogalmakra. Ezeknek nyelvi kifejezője a melléknév, számnév és az ige. A tulajdonságfogalom egyik faja a számfogalom, s ennek nyelvi kifejezője: a számnév, a szám ugyanis egyértékes (aequivalens) halmazoknak közös tulajdonsága (vö. CANTOR G. matematikus műveit és cikkeit.), pl. *hat tojás, hat ló, hat mondat* közös tulajdonsága a *hat*. A főnévben, melléknévben, számnévben kifejezett tárgy-, tulajdonságfogalmat néha nem nevezzük meg sajátos nevén, hanem más szóval (Deutewörter. Vö. NOREEN-POLLAK: Einführung in die wissenschaftliche betrachtung d. sprache. 1923. 254. l.)

csak utalunk rá, mivel már említve volt vagy szemünk előtt van úgyis, úgyhogy a beszédbeli helyzetből (situatio) úgyis odaérthető; vagy pedig mivel ismeretlen az illető fogalom, úgyhogy nem is tudjuk megnevezni. Az ily szerepű szót, amely valamely tárgy- vagy tulajdonságfogalom nevét helyettesíti, névmásnak (pronomen, fürwort. Vö. RAOUL DE LA GRASSE-RIE: De la véritable nature du pronom. Louvain, 1888. De la psychologie du langage. Paris, 1889. LANDMARK G.: Om pronomenene. Aalesund, 1884.) nevezzük. Az *az* melléknévi mutató névmásból és az *egy* számnévből keletkezett a jelzői használatban, midőn a jelzett szó volt logikailag fontosabb, úgyhogy ennek következtében a hangsúly a jelzett szón volt, a rámutatás, illetőleg a szám-érték képzetének meggyengülésével a névelő. A névelő az utána következő főnévben kifejezett fogalom egyik accidensének: határozottságának, illetőleg határozatlanságának jelölésére szolgál. Az eddig tárgyalt szófajok osztályozási alapja: az illető szófaj mondatbeli (substantia ~ accidens) szerepének keresztezése az illető szófaj fogalmi tartalmának, jelentésének szempontjával.

A főnév, melléknév, számnév, névmás, ige szófaji kategóriájából fejlődött két újabb szófaji kategória: a határozószók és a kötőszók. E két szófaj úgy keletkezett, hogy az előbb említett szófajoknak substantiálul vagy accidensül való szereplése, illetőleg főnévi, melléknévi, számnévi, névmási, igei szerepe, tehát fogalmi tartalmuk formája elhomályosult. A határozószók és a kötőszók szófaji kategóriáját tehát a substantiálul és accidensül szereplő szófaji kategóriák (főnév, melléknév, számnév, névmás, névelő, ige) mellett mint substantia- és accidens-szerepét vesztett szófaji kategóriát harmadik főkategóriálul kell felvenni. A határozószókat és a kötőszókat már nem lehet a substantia- vagy accidens-szerep szempontjából tekinteni, mert ez a szerep már elhomályosult bennük, azért tehát más mondatbeli szerep alapján kell őket meghatározni. Ez a szerep a határozószóknál abban áll, hogy a mondatban mindig valamely körülményt fejeznek ki, azaz csak határozóul szerepelnek. A határozószók tehát eredetileg főnevek, melléknevek, számnevek, névmások, igenevek voltak, tehát határozóviszonyt kifejező szerepükön kívül substantia- és

accidens-szerepük is volt a mondatban. A határozók az utóbbi szerepben is előfordulnak még ma is a mondatban. Pl. ebben a mondatban: Egy veréb ül a fészekben. a *fészekben* szó szófaji szempontból főnév, substantíául szereplő tárgyfogalom, ez helyhatározó viszonyba van állítva az állítmányban (*ül*) kifejezett cselekvés- (ige-) fogalommal, amely viszony jele a *-ben* rag. Vagy pl ebben a mondatban: *A leány hangosan énekel.* a *hangosan* szó melléknév, accidensül szereplő tulajdonság-fogalom, ez a fogalom az *-n* ragban kifejezett módhatározó viszonyba van állítva az állítmányban (*énekel*) kifejezett cselekvés- (ige-) fogalommal, amely vele szemben lélektani alany, tehát substantia szerepét tölti be, s így ettől mint accidens elvonható, abstrahálható (vö. a határozó mondatrész-kategória eredetét 73. l.). Egyes így substantíául vagy accidensül szereplő határozók substantia-, illetőleg accidens-szerepe elhomályosult (pl. *rögtön, folyton, váltig, reggel, szintén, hamar, most*), s csak határozó szerepük maradt meg. Az ily fajta szavakat ezért határozószóknak nevezzük. A határozószók közé tartoznak a névutók is (pl. *mögött, mulva*), ezek ugyanis eredetileg határozók voltak, de elhomályosult bennük a főnévi, igei, azaz a substantia-, illetőleg accidens-szerep. A névutók eredetileg legnagyobbbrészt határozóragos főnevek voltak (*ut-á-n, mögö-tt, helye-tt*), amelyekkel az előttük levő főnév jelző viszonyban¹ volt, pl. *a ház fölött, a hid alatt, a fák között* (vö. a *tejföl, tóköz* jelzős összetételeket. Szatmár megyében ma is mondják: *ház hátul*). A névutók azonban nem önálló szavak, hanem csak más szóval kapcsolatban szerepelnek ezen szó mondatbeli viszonyítására, miként a ragok. Egybe is ejtjük őket az illető szóval, miként a ragokat, s néha egybe is írjuk őket. Azért csak viszonyító elemeknek vesszük a névutókat s a ragokkal együtt a mondattanban tárgyaljuk őket, nem pedig a szótanban. A k e t t ő s z ó k eredetükre nézve nagyrészt szintén substantia- vagy accidens-(főnévi, melléknévi, névmási, igei szófaji) szerepüket, azaz fogalmi formájukat

¹ SIMONYI (A magyar nyelv.² 1905. 444. l.) szerint birtokviszony volt a kettő között eredetileg. Azonban ezzel szemben meg kell jegyeznünk, hogy a tulajdonságjelző viszony eredetibb, mint a birtokosjelzős, ez amabból fejlődött, azért eredetileg nincs ragja a birtokosjelző viszonynak a magyarban.

vesztett határozók voltak, azért a substantia-, accidens-szerepüket vesztett szavak csoportjába kell sorolni őket a határozószók mellé. Egyes kötőszóknál a fogalmi tartalom is teljesen elveszett, pl. a *vagy, bár, hanem, akár, hiszen* stb. kötőszóban. Ezek az igazi kötőszók, mert csak mondatrészek közti és mondatok közti viszonyt fejeznek ki. Egyes kötőszók azonban még megőrizték substantia-, illetőleg accidens-, azaz főnévi, melléknévi névmási szerepüket (*aki, amely, ami, amilyen* stb.). A kötőszók osztálya tehát ebből a szempontból nem egységes, azonban mindkét csoportot egységes osztállyá fűzi össze mondatbeli szerepük, amely szerint mondatok közt levő viszonyt, továbbá mondatrészek tagjai közt levő viszonyt jelölnek, úgyhogy nehéz elszakítani a két csoportot egymástól. Az igazi kötőszók mint mondatrész- és mondatviszonyítók tulajdonképpen nem tartoznának a szótanba, hanem a mondattanba. Minthogy azonban eredetileg legnagyobb részt fogalmi formájukat vesztett határozók voltak, azért a szótanba is tartoznak. Igaz, némely *ragok* is önálló szavakból lettek, de most már nem önálló szók, miként a *kötőszók*; a *névutók* sem, azért a *ragok* és a *névutók* nem tartoznak a szótanba.

Némelyek az ú. n. *indulatszók*at (interjectiones, interjectioneller ausspruch. NOREEN-POLLAK: Einführung in die wissensch. betrachtung d. sprache. 1923. 276.) nem tartják igazi szavaknak. Egy részüket azonban azoknak kell venni, bár az eddig tárgyalt szavaktól lényegesen különböznek. Az *indulatszók* nem jelölnek fogalmakat, tehát nincs substantia- vagy accidens-szerepük, hanem érzelemélmények *közvetlen* kifejezői (pl. *ó, jaj, hej, ejnye!*) vagy természeti hangok utánzásai, illetőleg természeti folyamatoknak hangokkal való festései (pl. *zsupsz, puff, nyekk*). Az *indulatszó* elnevezés tehát nem egészen szabatos, helyes. Az *indulatszók* ezért az eddig tárgyalt szófaji kategóriák mellett mint fogalmakat jelölő szófaji kategóriák mellett egész külön osztályt alkotnak. A fogalomszavak is kifejezhetnek érzelemélményeket (pl. *öröm, fájd*), de csak *közvetve* fogalmak formájában, azaz, ha az érzelemélmények előbb fogalmakká válnak, fogalmi formát öltenek fel, míg az *indulatszók* *közvetlenül* fejeznek ki érzelem-

élményeket (*hej, haj!*); fogalmak formájában is lehet hangokat utánozni, lehet természeti folyamatokat hangokkal festeni, csakhogy ezek már fogalomszavak lesznek (*puffan, nyekken, ugat*), nem indulatszók. Bár az indulatszók keletkezésekor reális kapcsolat volt egyfelől az érzelemélmények, a természeti hangok, folyamatok és másfelől a megfelelő nyelvi hangok, hangsorok között, ma mégis az indulatszók is csak formális, hagyományos jelei az érzelemélményeknek, természeti hangoknak, folyamatoknak, miként a fogalomszavak is. A nyelv szókészletéhez természetesen csak oly indulatszók tartoznak, amelyeknél az érzelemélmény, a természeti hang, folyamat képzete és a megfelelő nyelvi jel közt tartós, állandó képzettársulási kapcsolat van. Az ily indulatszók ezért époly igazi szavak, mint a fogalomszavak. Az érzelemélményeknek, természeti hangok, folyamatok képzeteinek és valamely nyelvi hangnak, hangcsoportnak egyes esetekre szorítókozó egyéni természetű kapcsolatai nem igazi szavak, ezek nem tartoznak a nyelv szókészletéhez, ezek csak indulathangok, de nem indulatszók. Az indulathangok esetében még ma is reális kapcsolat van az érzelemélmények, a természeti hangok, folyamatok és a megfelelő nyelvi hangok, hangcsoportok között. Egyes indulatszók, természeti hangokat utánzó, természeti folyamatokat hangokkal festő szavak alkalomadtán fogalmakat is kifejezhetnek (WUNDT: Sprachgesch. u. sprachpsych. 73. DELBRÜCK: Grundfragen d. sprachforsch. 145. BRUGMANN: KVGr. 615), tehát substantia- vagy accidens-szerepében is előfordulhatnak, ilyenkor azonban már nem szoros értelemben vett indulatszók, hanem fogalomszók s egyúttal mondatpótlók (satzäquivalente). Viszont néha fogalomszók fokozódtak le indulatszókká, ezek az eddig tárgyalt eredeti (primär, vö. SCHWENTNER E.: Die primären interjektionen in den idg. sprachen. 1924) indulatszókkal szemben másodlagosak (secundär, vö. WUNDT: Die sprache.³ I. 321), pl. *sajnos* > *sajna!*

A szavakat tehát két nagy főosztályba sorozhatjuk. Vannak: I. fogalmakat nem jelölő szavak, ezek az ú. n. indulatszók; és II. fogalomjelölő szavak. Az utóbbiakat mondatbeli szerepük alapján három főcsoportba lehet sorolni: I. Vannak olyan szavak, amelyek a mondatban substantiál

szerepelnek, ezek a főnevek (substantiva) és a főnévi névmások. II. Vannak olyan szavak, amelyek accidensül szerepelnek a mondatban, ide tartoznak a többi fajta szavak a határozószók és a kötőszók kivételével. III. Vannak substantia- vagy accidens-, azaz főnévi, főnévi névmási, melléknévi, számnévi, igei szerepüket vesztett szavak, ezek a határozószók és a kötőszók. Ezt a felosztást keresztezni lehet a szó fogalmi tartalmának, jelentésének szempontjával, e szerint a második főcsoport feloszlik: melléknevekre, melléknévi névmásokra, számnevekre, névelőkre és igékre. A harmadik főcsoportba tartozó szavak mondatbeli szerepük alapján feloszlanak: határozószókra és kötőszókra. A fogalmat jelölő szófajok ezen rendszerét még egy osztályozási szemponttal lehet keresztezni, a szavaknak a szóképzéshez és a szóragozáshoz való viszonyának szempontjával. Más képzőket és ragokat teszünk ugyanis a névszókhoz, másokat az igékhez. E szerint tehát vannak: I. Névszók, e csoportba tartozik a főnév, főnévi névmás, melléknév, melléknévi névmás, számnév, névelő. II. Vannak igék. III. Vannak alakilag megmerevedett szavak: ezek a határozószók és a kötőszók. A névelők az első csoportba tartoznak, jóllehet a magyarban sem képzőt, sem ragot nem lehet hozzájuk tenni, a névelők ugyanis tulajdonképpen jelzők, a finnugorságban pedig (a finnt és bizonyos esetekben a lappot kivéve) a jelző alakjára nézve változatlan. Más nyelvekben azonban, amelyekben a jelző alakjára nézve megegyezik jelzett szavával, a névelők alakja is változik az utána következő főnévnek megfelelőleg ragok felvételével.

Mind a mondatrészek, mind a főbb szófajok (főnév, melléknév, ige) a kettétagolás lélektani folyamatában és bizonyos logikai kategóriákban, a substantia és járulék (accidens), az ok és okozat gondolkodásformáiban bírják eredetüket. Mint-hogy az emberi gondolkodás szerkezete lényegében egyforma, azaz minden gondolkodás csak a kettétagolás lélektani törvénye szerint és a substantia $\sim$ járulék, az ok $\sim$ okozat gondolkodásformáiban tudja megragadni a tárgyi valóságot, azért a mondatrészek és a főbb szófajok minden nyelvben szükség-

képpen kifejlődnek fokozatosan. Tehát vannak az összes nyelvekben — bár csekély számmal — általános, egyetemes érvényű és szükségképi nyelvtani jelentésformák, nyelvtani kategóriák. Ebben az értelemben tehát van általános nyelvtan. Valamely szó mondatrészbeli és szófaji szerepe gyakran az illető szó külső alkatán (képzők, jelek, ragok, szórend) is felismerhető a mondatbeli összefüggésből kiszakítottan is, mely tulajdonkép forrása e nyelvtani szerepének. Ez az illető szó külső jelentésformája vagy egyszerűen a külső szóalak (äussere wortform). Sokszor azonban — s a nyelvfejlődés kezdetén általában így volt — valamely szó nyelvtani kategóriabeli hovatartozása, azaz mondatrészbeli és szófaji szerepe magának a szónak külső alkatán nem ismerhető fel, hanem csak a mondatbeli összefüggésből. Ez a szó belső jelentésformája vagy egyszerűen belső szóalakja (innere wortform). Így pl. a kínai nyelvben (vö. GABELENTZ: Zur chinesischen sprache u. zur allgemeinen grammatik. TECHMER: Internat. Zeitschr. f. Allgemeine Sprachwissensch. 1887, III, 92—109. 1.), sőt a jelbeszédben is (WUNDT: Die sprache³. I, 200, 218. 1.) megvan az állítmány, alany, jelző, határozó (tárgy) — a főnév, melléknév, ige nyelvtani jelentésformája, nyelvtani kategóriája, de csak belső szóalak formájában. Az általános nyelvtan kategóriái még az ily nyelvekre is érvényesek. Olyan nyelv, amelynek ne volnának legalább belső jelentésformái, ú. n. alaktalan nyelv (formlose sprache) nincsen.¹ Mind a külső, mind a belső szóalak esetében valójában a szó mondatbeli szerepe az alapja az illető szó nyelvtani kategóriabeli jellegének. Ez a mondatbeli szerep, a belső szóalak, illetőleg a nyelvtani jelentéskategóriák az egyes nyelvekben különböző külső nyelvi alakban juthatnak kifejezésre, innen van az, hogy általános nyelvtan létezése mellett is nagyon eltérhetnek egymástól külső szerkezetükben az egyes konkrét nyelvek. A szemlélet (tér, idő) formái és az értelem kategóriái (pl. substantia ~ járulék, ok ~ okozat), továbbá a kettétagolás lélektani törvénye, amelyek a nyelvtani kategóriák alapját képezik,

¹ Vö. PLANERT: Die grammatischen kategorien in ihrem verhältnis zur kausalität. Eine untersuchung am malayischen. Zeitschr. d. Deutsch. Morgenländ. Gesellsch. 1906. LX, 759—768.

minden egyes egyénben és minden népnél ugyanazok; az egyes konkrét nyelvek azért nem is különböznek egymástól az általános érvényű és szükségképi lélektani kettétagoláson és gondolkodási formákon alapuló nyelvtani jelentésformákra nézve, hanem csak ezen általános érvényű és szükségképi lélektani kettétagolás és gondolkodásformák külső nyelvi kifejezésére. Az egyes nyelvek különböző külső nyelvtani szerkezete természetesen következménye annak is, hogy az általános érvényű és szükségképi nyelvtani jelentésformákon, a nyelvtani alapkategóriákon kívül az egyes nyelvekben még külön sajátos jelentésformák is vannak.

Ily értelemben vett összefüggést bizonyos nyelvtani és logikai kategóriák közt s általános nyelvtant mások is elismernek.

MARTY: Untersuchungen zur grundlegung der allgemeinen grammatik u. sprachphilosophie (1908) c. művében, továbbá: Über begriff u. methode d. allgemeinen grammatik u. sprachphilosophie. (Zeitschr. f. Psychologie. Kiad. SCHUMANN F. 55. k. 1910. 257—299 és 56. k. 1910. 239. Újrалenyomatva MARTY összes műveinek kiadásában: A. MARTY, Gesammelte schriften. Kiad. EISENMEIER, KASTIL, KRAUS. II. b. 2. abt. 129—172.) és Selbstanzeige der Untersuchungen zur grundlegung d. allgemeinen grammatik u. sprachphilosophie. (Kantstudien. 13. b. 1908. 457—460. és összes műveinek kiadásában: II. b. 2. abt. 121—128.) c. értekezésében fejtette ki erre vonatkozó nézeteit. Az általános nyelvtan vagy nyelvfilozófia szerinte elméleti és gyakorlati részből áll. Az elméleti nyelvfilozófia tárgya: a nyelvi kifejező eszközök szerepének (funktion) vagy jelentésének (bedeutung), valamint azon lelki folyamatoknak elméleti vizsgálata, amelyek — bár nem tartoznak hozzá magának a jelentésnek a lényegéhez — a jelentésnek másokban való fölkelését és másokkal való közlését eszközlik; azonban mindez csak annyiban, amennyiben nem csupán egyes konkrét tények, hanem általános érvényű vonások és törvények állapíthatók meg róla. Az elméleti nyelvfilozófiát, vagyis az általános nyelvtant MARTY nyelvlélektannak is nevezi, mert csak a nyelvi tényekkel foglalkozik s nem törődik a nyelvi formákban kifejezett tartalom érvényességének feltételeivel. Az elméleti nyelvfilozófia, vagyis az általános nyelvtan lehet leíró és genetikus.

Az elméleti nyelvfilozófia, vagyis az általános nyelvtan legfontosabb része az általános leíró jelentéstan (allgemeine descriptive semasiologie oder bedeutungslehre, ezt más szavakkal így írja körül: eine allen sprachen gemeinsame welt der bedeutungen) vagy általános funkciótan (allgemeine funktionslehre). Ennek feladatát így határozza meg MARTY: Sie will nicht bloss etwas allgemein giltiges aussagen hinsichtlich der fundamentalen semantischen kategorien, die in einem lückenlosen system grammatischer zeichen je ihr besonderes gegenstück haben müssen, sie möchte — soweit dies möglich ist — gewisse notwendigkeiten erkennen auch hinsichtlich der form, welche die ausdrucksmittel überall annehmen und annehmen müssen. Untersuchungen z. grundl. d. allgem. gramm. 55. Az általános leíró nyelvtan kiegészíti az általános genetikusan nyelvtant, melyet a nyelvtörténet alapelveiről szóló tudománynak is (Prinzipien der sprachgeschichte) lehet nevezni. MARTY lehetségesnek és szükségesnek tart általános nyelvtant, s ez szerinte nemcsak a jelentésekben rejlő egyetemes érvényű a priori foglalja magában, hanem a jelentésekre, azonkívül a kifejezés-módokra vonatkozó egyetemes érvényű empirikus elemeket is. Ezért MARTY helyesebbnek tartja az általános nyelvtan elnevezést, mint a HUSSERL-féle apriorisztikus vagy tiszta nyelvtan elnevezést.

FUNKE, MARTY tanainak egyik leglelkesebb híve (vö. FUNKE: Innere sprachform. Eine einföhrung in A. Martys sprachphilosophie. 1924. Satz u. wort. Aus Martys nachlass. 1925. Über wert u. methode einer beschreibenden bedeutungslehre. Aus Martys nachlass. 1926) az általános nyelvtanra vonatkozólag ezt vallja mestere szellemében (Über prinzipien d. sprachwissenschaft. Englische Studien. 1923. LVII, 172, 186. 1.): Die allgemeine grammatik hat die fundamentalen bedeutungskategorien (teils a priori, teils empirisch) und die sprachlichen entsprechungen, sowie die genetischen gesetze (in der prinzipienlehre) sprachlichen wandels im allgemeinen und verallgemeinernden sinne zu behandeln... Ich muss den standpunkt vertreten, dass eine allgemeine grammatik berechtigt ist.

COLLITZ H. (The scope and aims of linguistic science. *Language. Journal of the Linguistic Society of America.* 1925. I. 14. 1.) is követeli az általános nyelvtan létjogosultságának elismerését: For a while, and owing chiefly to the attraction emanating from historical grammar and comparative philology, philosophical grammar had to be satisfied with a back seat in linguistics. There is no reason, however why the two should stand in each other's way. Vö. még SHEFFIELD A. D.: *Grammar and thinking; a study of the working conceptions in syntax.* New York. 1912. SECHEHAYE A: *Essai sur la structure logique de la phrase.* 1926. és *L'école Genevoise de linguistique générale.* IF. 1927. XLIV. 217—241. 1.

VENDRYES azt mondja az általános nyelvtanra vonatkozólag: Toutefois, quelles que soient les différences des habitudes mentales chez les différents peuples, l'existence de certains traits fondamentaux n'est pas niable. Il y a une logique humaine et de grandes catégories logiques se retrouvent chez tous les hommes qui pensent. Elles sont naturellement à la base des catégories grammaticales. *Le langage.* 1921. 134. DELACROIX pedig: Il y a une grammaire générale. Mais cette grammaire générale s'arrête très vite. Il y a des conditions générales qui résultent de la nature même du langage et qui s'imposent à toute langue. *Le langage et la pensée.* 1924. 229—230. Le mot de grammaire générale pose deux problèmes: 1° la correspondance entre les catégories logiques et les catégories grammaticales; on se heurte aussitôt au fait de leur discordance; 2° le tableau des catégories grammaticales communes à toutes les langues: on s'arrête presque aussitôt, ces catégories étant extrêmement pauvres et les dissemblances l'emportant aussitôt sur les ressemblances Uo. 232. Az első pontra vonatkozólag mi is hangoztattuk, hogy nem szabad erőszakosan valamely bölcséleti rendszer kategória-rendszerére ráhúzni a nyelvtani kategóriákat, azonban bizonyos logikai kategóriák (substantia ~ járulék, ok ~ okozat) szerepét a nyelvtani jelentéskategóriákban nem lehet tagadni. A második pontra vonatkozólag megjegyezzük, hogy a mondatrészek és a főbb szófaji kategóriák alkotják az általános nyelvtan rendszerét. A nyelvtan és a logika kapcsolatára vonatkozólag még

ERDMANN (Logik.² I, 49.) felfogását említjük: Die allgemeine grammatik ist die wissenschaft von dem bestande und der entwicklung aller der mannigfachen verzweigungen der sprache, die sich in den verschiedenheiten der sprachen bis hinunter zu den dialekt-differenzen vorfinden. Sie hat die tatsachen, die der bestand der sprachen darbietet, zu ordnen und von dieser descriptiven stufe aus den gesetzmässigen historischen zusammenhang der sprachvorgänge zu erforschen. Sie ist demnach eine historische geisteswissenschaft, ein glied der sociologie als geschichte der menschlichen kultur. Az általános nyelvtan szerinte szorosan érintkezik a logikával, mert mindkettőnek tárgya a fogalmilag formált gondolkodás. Mindamellett a nyelvtan és a logika nem esik egybe, mert mindegyik más-más szempontból vizsgálja a formált gondolkodást, a nyelvtan az érvényes gondolkodás logikai előfeltételeivel nem foglalkozik. A fogalmilag formált gondolkodás azonos szerinte a nyelvvel. Ebből következik, hogy a nyelvben sok logikai tevékenység van elraktározva: a nyelv formai alkotó elemeiben a gondolkodás formai elemei rejlenek. A mondottak után nem szorul már külön cáfolatra WUNDT és MEILLET állásfoglalása az általános nyelvtan ellen: Eine allgemeine grammatik als summe einer anzahl sprachlicher ausdrucks- oder verbindungsformen, die allen sprachen gemeinsam wären, gibt es nicht. Was wirklich allem sprechenden denken gemeinsam ist, das liegt nicht in den grammatischen formen, sondern lediglich in den logischen denkgesetzen, die in unendlich mannigfaltige grammatische formen eingehen können. Logik.² I, 92. MEILLET (Linguistique historique et linguistique générale. 1921. 15. I.) más alpra helyezi az általános nyelvtant: L'ancienne grammaire générale est tombée dans un juste décri parce qu'elle n'était qu'une application maladroite de la logique formelle à la linguistique où les catégories logiques n'ont rien à faire. La nouvelle linguistique générale, fondée sur l'étude précise et détaillée de toutes les langues à toutes les périodes de leur développement, enrichie des observations délicates et des mesures précises de l'anatomie et de la physiologie, éclairée par les théories objectives de la psychologie moderne, apporte un renouvellement complet des méthodes et des idées: aux

faits historiques particuliers, elle superpose une doctrine d'ensemble, un système.

5. A mondatban tüzetesebb rendszere.

Miután láttuk, hogy a nyelvtani jelentéskategóriák nem pusztán logikai kategóriák, s így nem lehet őket valamely bölcséleti irány logikai kategória-rendszeréből átvenni, hanem tapasztalati módon magából a nyelvből kell őket kifejtetni, hozzáfoghatunk egy teljesen a jelentésből kiinduló s tisztán a mondatnyi kategóriákra alapítandó mondatnyi rendszer felépítéséhez. Kiindulunk a mondatból; jelentésbeli szempontból u. i. a legelső nyelvbeli egység, amelyre a beszéd elemzése alkalmával rátalálunk, a mondat. Ugyancsak nyelvtörténeti szempontból is a mondatot illeti meg az elsőbbség, nem a szót. Beszédünk azonban nemcsak egyes mondatokból áll, hanem gyakran több mondat egy nagyobb egységet alkot: összetett mondatot. Gyakorlati szempontból elválasztjuk az összetett mondat tárgyalását az egyszerű mondatétól. Kezdjük tehát az egyszerű mondat és a nyelvtanilag nem teljes mondat, az ú. n. mondatpótló meghatározásával; utána tárgyaljuk az egyszerű mondat fajait. Az egyszerű mondat fajtái a beszélő különböző lelki indító okain alapulnak, azért a leíró és a történeti mondatnak az egyszerű mondat fajtáinak megállapításában ezekből kell kiindulnia, azaz kutatnia kell, miféle kifejező eszközei vannak a nyelvnek a beszélő különféle lelki indító okainak kifejezésére (vö. PAUL: Prinzipien.⁵ 133. WUNDT: Die sprache.³ 257). A beszéd alapjául szolgáló lelki indító okok szempontjából osztályozta az indogermán nyelvek mondatfajait BRUGMANN (Verschiedenheiten der satzgestaltung nach massgabe der seelischen grundfunktionen in den idg. sprachen. 1918.), azaz vizsgálta, miképpen fejezik ki az idg. nyelvekben a felkiáltást, az óhajtást, felszólítást, megengedést, fenyegetést, elhárítást, elutasítást, a valóságra vonatkozó kijelentést és a kérdést. Ezeket a különféle lelki indító okokat visszavezethetjük az ember hármasságú lelki működésére: a gondolkodásra (ismerésre), az érzésekre és az akaratra. E szerint megkülönböztetünk kijelentő mondatokat, amelyek-

kel valamely ismeretünket, tudomásunkat közöljük; felkiáltó mondatokat, amelyekkel valamely érzelmünknek adunk kifejezést; kívánó mondatokat, amelyekkel azt fejezzük ki, hogy valami ténynek megtörténését vagy megtörténtét akarjuk vagy nem akarjuk; és kérdő mondatokat, amelyekkel azt fejezzük ki, hogy valamit tudni akarunk. A kérdés lehet eldöntendő kérdés, midőn a kérdező igenlő vagy tagadó feleletet vár, és kiegészítendő, midőn a kérdező a gondolatnak valamely teljesen ismeretlen része után tudakozódik. Ezen mondatfajok mindegyike lehet feltételes és feltétlen, állító és tagadó. A feltételesen kívánó mondatot óhajtó mondatnak nevezzük, a feltétlen kívánót pedig felszólító-nak. A mondattan további rendszerének a mondat meghatározásán kell felépülnie, mely szerint a mondat nyelvi kifejezése annak, hogy egy egységes tudattartalmat, ú. n. teljesképzetet szándékosan alkotó elemeire tagoltunk s ezeket egymásra vonatkoztatva, azaz egymással logikai viszonyokba állítva egyik részüket a másik részről állítjuk vagy tagadjuk. E tagolás és logikai viszonyítás eredményei egyrészt a fogalmak kategóriái: a tárgy-, tulajdonság-, és állapotfogalmak, melyeknek nyelvi kifejezői a szófajok, mégpedig a tárgyfogalmaké a főnév (főnévi névmás), a tulajdonságfogalmaké a melléknév (számnév, melléknévi névmás, névelő), az állapotfogalmaké az ige; valamint az ezen szófaji kategóriákból fejlődött újabb szófaji kategóriák: a határozószók (névutók) és a kötőszók; másrészt a mondattani főkategóriák: az állítmányi, alanyi, jelző, határozó, tárgyi viszonyok, azaz röviden: az állítmány, az alany, a jelző, a határozó és a tárgy. A mondat fajai után tehát itt a nyelvtan élére állított mondattan elején a szófajok mondattani eredetét kell mindjárt tárgyalni, mert a szófajok fogalmára a mondat tárgyalása folyamán szükség van. A szófajok eredete után a mondat részeit tárgyaljuk, de először csak általánosságban együttesen. Ezen általános részben tárgyaljuk tehát a mondattani kategóriáknak a lélektani kategóriákon, azaz a lélektani alanyon és állítmányon s egyúttal az objektív gondolati tartalom viszonyain alapuló kialakulását: a lélektani, a nyelvtani és a logikai alanyt és állítmányt, továbbá a többi mondatrész: a jelző, a határozó és a

tárgy kialakulását. Majd egymás után tárgyalásra kerülnek részletesen az egyes mondatrészek: az állítmány, az alany, a jelző, a határozó és a tárgy. A feladat mindig az: a kifejezendő lelki tartalomhoz, azaz a jelentéshez és a hozzátartozó érzelmi minőséghez keressük mindig a megfelelő nyelvi kifejezést: a jelentésformát és a megfelelő hangalakot. Az egyes mondatrészeknél tehát tárgyaljuk, hogyan fejezzük ki nyelvileg az illető mondatbeli viszonyt, figyelembe véve az illető mondatviszony jelentésárnyalatait. Az állítmány a nyelvi kifejezés módja szerint három főcsoportra oszlik: *a)* névszói állítmány (nominális), *b)* igei (verbális) és *c)* igei-névszói (verbominális). Az igei állítmánnyal kapcsolatban mindjárt tárgyalásra kerül a szenvedő mondat szerkezet használata, továbbá az igemódok, az igeidők és a tárgyas ragozású igealakok használata. Következik az alany nyelvi kifejezése (alanytalan mondatok, általános és határozatlan alany); az alany és az állítmány megegyezése.

A *jelző*,¹ a *határozó*² és a *tárgyi*³ mondatviszony fogalma BECKER K. F.-tól ered (Organism der sprache. 1827, 1841) és HEYSÉTŐL (Lehrbuch d. deutsch. sprache. II. k. 1849. 28. l.). SIMONYI (vö. Nyr. 49: 86.) vitte be hatodik mondatrészül a *kiegészítőt* a magyar nyelvtanba (1877. 1879.) a német praedicativum mintájára, a név is tőle ered (vö. ergänzung).

Az alany⁴ és az állítmány⁵ (subjectum, praedicatum) tulajdonképpen logikai fogalom. A logika hatása alatt a mondat alanyán és állítmányán a grammatikusok kezdetben azt értették, amit a logikusok, vagyis alanyon azt, amiről valamit mondunk, állítmányon pedig azt, amit az alanyról mon-

¹ A névre az első adat A' magyar nyelv' rendszerében (1846. 268.) fordul elő. Kezdetben a jelzőt *melléklelnek* nevezték nyelvtanaink (BRASSAI, SZVORÉNYI) a német *beifügung*nak megfelelően.

² A névre az első adat A' magy. nyelv' rendszerében fordul elő. 1846, 281, 340, 352. Itt azonban még nem a mondatrész fogalmát jelöli a név, hanem a szófajét, az előbbire az első adat GYURITS A.: Magy. mondattanában fordul elő. 1857.

³ A mondatrész fogalmának jelölésére az első adat, mint az előbbinél. Kezdetben *kiegészítőnek* nevezték a tárgyat a német *ergänzung*nak megfelelőleg.

⁴ A névre az első adat BÁRÁNY P.-nél fordul elő: 1790.

⁵ Első adat a névre VERSEGHY Lexiconában. 1826.

dunk. A XIX. sz. közepén kezdik elvetni a mondat logikai meghatározását, amely szerint a mondat egy ítélet (gondolat) nyelvi kifejezése, s lélektani alapra helyezik azt. Ennek megfelelőleg a mondat két főtagját is lélektanilag kezdik értelmezni. Így WEIL H.-nél (*L'ordre des mots*. Paris, 1844.) már megtalálható a lélektani alany és állítmány fogalmának csirája, nálunk pedig BRASSAI S.-nál (1853, vö. a szerző *Magy. tört. mondattan*. 37. l.). Lélektani alany az a képzet (fogalom), amelyre más képzetet (fogalmat) vonatkoztatunk; lélektani állítmány pedig az a képzet (fogalom), amelyet erre a képzetre (fogalomra) vonatkoztatunk. A lélektani alany és állítmány fogalmának megállapítása után azonban csakhamar kitűnt, hogy ezek a mondatban ma nem esnek mindig egybe a nyelvtani alannyal és állítmánnyal, lélektani alany és állítmány nyelvtanilag bármely mondatrész lehet. A nyelvtani alanyt és állítmányt nálunk PETZ G. (*Phil. Közl.* 1900. 24:136.) és SIMONYI (Nyr. 1900. 29:1.) próbálta először szabatosan meghatározni.

Majd a mondat bővítéseit tárgyaljuk. Az alany és az állítmány viszonya a mondattani viszonyok őstípusa, ezen viszornak ugyanazon mondaton belül való megisméltéséből keletkeztek a többi mondatrészek. Az alany képzetének továbbtagolásából s az alany és az új tag közt levő állítmányi viszony lefokozásából keletkezett a jelző (attributív) viszony. A jelző kezdetben csakis az alanyhoz tartozhatott, később azonban analógiás módon átvitték más névszói természetű mondatrész mellé is. A jelző époly rangú mondatrész, mint a határozó és a tárgy, nem pedig csak harmadrangú mondatrész, amint már láttuk (11. l.). Az állítmány képzetének továbbtagolásából s az állítmány mint alany és az új tag közt levő állítmányi viszony lefokozásából keletkezett a határozó és a tárgyi (adverbiális, objektív) viszony. A helyett, hogy azt mondanók, hogy a mondat egyik része ilyen és ilyen mondattani viszonyban van egy másik mondatrésszel, egyszerűen azt mondjuk, hogy egy mondatrésznek ilyen és ilyen szerepe van, hogy alany, állítmány, jelző, határozó, tárgy. Ú. n. állítmányi kiegészítőt nem szükséges felvenni külön mondatrészlül, mert ez nem egyéb, mint az állítmány egyik

faja: igei-névszói (verbo-nominális) állítmány. (Helyszűke miatt nem terjeszkedünk ki itt ennek bővebb tárgyalására, vö. erre vonatkozólag részletesebben a szerző értekezéseit: MNy. XIX. 29. XXIII. 328. és ZOLNAI Gy.: MNy. XX. 2.) Némely nyelvtan a kiegészítőt a határozók közé sorolja. A határozóragok és a névutók mondatbeli szerepének tárgyalásában egyesek az alakból való kiindulást jobbnak tartják, mint a jelentésből kiindulót, mert szerintük a jelentésből kiinduló tárgyalásmód mellett szétszakítva különböző helyeken kellene tárgyalni ugyanazt a ragot, névutót, pl. az *-n* ragot a hely-, idő-, ok-, mód-, állapot- stb. határozók csoportjában, s így a történeti fejlődést nem lehetne feltüntetni. Rövid utalásokkal azonban a szétszakítottságon lehet segíteni s a történeti fejlődést is fel lehet tüntetni. Ennél nagyobb nehézséget okoz azonban a határozóknak a jelentésből kiinduló tárgyalásában az, hogy nincs oly a jelentésből kiinduló határozórendszerünk, amely logikailag kifogástalan volna. A jelentésből kiinduló tárgyalásmódhoz szükséges tehát egy megfelelő határozórendszer. Ilyent a fontosabb határozórendszerek kritikai átvizsgálásából nyerhetünk.

Régibb magyar nyelvtanaink a határozókat a XIX. sz. közepéig az alaktanban, illetőleg a szótanban és a mondatban szóvonzat c. fejezetében szokták tárgyalni, de nem ismerik még a határozót mint mondatrészt, hanem csak mint szófajt. Így tesz az ú. n. Debreceni grammatika (1795. 129., 137. l.), KASSAI JÓZSEF Magyar nyelvtanító könyve (1817. 269. l.), A magyar nyelv rendszere (kiad. a M. Tudós Társaság. 1846. 248., 253. l.). Mint mondatrész először GYURITS A.-nál (Magyar mondattan. 1857. 9. l.) fordul elő a határozó. Ő megkülönböztet hely-, idő-, mód- és okhatározókat, de az egyes ragokat és névutókat ő sem a jelentésből, hanem csak az alakból kiindulva minden rendszer nélkül tárgyalja. Így tesz SZVORÉNYI J. is (Magy. nyelvtan. 1861), aki megkülönböztet I. igehatározókat: mód-, hely-, időhatározókat és II. névhatározókat: helyzet-, ok-, cél-, eszközhatározókat és egyéb különféle körülményeket kifejezőket.

A határozó fogalmát nyelvtanainkban SIMONYI tisztázta. Ő tágabbra szabta még a határozó fogalmát, mint előtte

magyar nyelvtanaink szokták. SIMONYI a határozó fogalma alá odavonta a mondatnak mindazon részeit, amelyek az állítmány, illetőleg az ige közelebbi meghatározására és kiegészítésére valók, — kizárva azonban ezek közül az állítmányi nominativust (pl. Sokrates *bölcs* volt.) és a tárgyat MHat. I. 1). A határszók fogalma alá tehát odavonta a *-nak -nek* ragos irányhatározót és az ú. n. vonzatokat, azaz az ige- és a melléknévi fogalom szükségképi értelmi kiegészítőit, amelyek mindig ugyanazon raggal vagy névutóval vannak szerkesztve. Ezt a két csoportot nyelvtanaink ő előtte a *-t* ragos tárggyal együtt kiegészítőnek vagy tágabb értelemben vett tárgynak nevezték (vö. RIEDL Sz.: Magy. Nyelvtan. 1864. 245. l.).

Ugyancsak SIMONYI csinálta meg nálunk először a határozóknak a jelentésből kiinduló kimerítő rendszeres osztályozását. (Vö. A határozókról. Nyr. 1882. XI. 212. Magy. nyelvtan. 1877. 1879. 144—175. l. Magy. Tanügy. 1876. V. 165. 401. 1883. XI. 226, 310. Kármán és a magyar nyelvtan. Kármán-Emlékk. 28. Simonyi határozó-rendszerét bírálta: VOLF Gy. Magy. Tanügy. VI. 164. RIEDL FR.: Phil. Közl. 1882. VI. 573.) Első kísérlete a következő volt (Magy. Tanügy. 1876. V. 165.): I. Időhatározó: mikor, mióta, mikorra. II. Helyhatározó: hol, honnan, hová. III. Állapothatározó: eredethat., véghat. IV. Módhat., okhat., célhat. Magyar nyelvtanában azonban már (1877; 1879. 175.) a következő rendszerbe állította a határozókat:

	1. Hely	2. Állapot	3. Mód	4. Idő
a)	hol ?	állapot	mód	mikor ?
b)	honnan ?	eredet	ok	mikortól ? mióta ?
c)	hová ?	vég	cél	mikorra ? meddig ?

SIMONYI e határozórendszerének alapja két egymást keresztező szempont. A főszempont az, mily körülménnyel (hellyel, idővel, állapottal, móddal) van meghatározva a cselekvés, történés, létezés; ezt keresztezi egy mellékszempont: a cselekvés, történés melyik mozzanata (folyamata, eredete, vége, illetőleg iránya) van meghatározva. E rendszernek több hibája van, nevezetesen az, hogy az állapot- és a módhatározót tágabb és szű-

kebb értelemben veszi, s hogy módhatározónak veszi az ok- és célhatározót is; az időhatározót a helyhatározótól legtávolabbra helyezi, pedig ez a legkevésbé elvont határozócsoporthoz tartozik; a legelvontabb határozó a mód-, ok-, célhatározó; az okhatározót a *honnan?* kérdésre felelő helyhatározóból származtatja, pedig van *hol?* *hová?* kérdésre felelő helyhatározóragos okhatározó is, pl. Meghalt *hagymázban*. Belehalt *sebébe*, *bánatába*. Ezt a határozórendszert PECZ V. is elfogadta Görög mondattanában. 1883. SIMONYI Magyar nyelvtanának 4. kiadásában (1891. 119. l.) így segített e hibákon:

	1. Helyhatározók	2. Időhatározók	3. Körülmenyhatározók	
a)	hol?	mikor?	állapothat.	módhat.
b)	honnan?	mióta?	eredethat.	okhat.
c)	hová? merre? meddig?	mikorra? meddig?	végthat. részeshat.	célhat.

SIMONYI ezen újabb határozórendszerében az időhatározót mint legkevésbé elvontat helyesen mindjárt a helyhatározó után tette, s hogy ne kelljen tágabb és szűkebb értelemben venni az állapot- és módhatározót, új elnevezést adott nekik, közös névvel körülmenyhatározóknak nevezte őket. Azonban ez az elnevezés sem helyes, mert a hely és az idő is körülmény. SIMONYI e határozórendszerét elfogadta NÉGYESI is Magyar nyelvtanában és BARTAL-MALMOSI Latin mondattanában. Van SIMONYI-nak újabb, harmadik határozórendszere is¹ A magyar nyelv c. művében (1889. II., 304. 1905. 454):

Időhatározó ←	Helyhatározó →	Állapothatározó →	Elvont határozó
mikor? ←	hol? →	állapothat. →	módhat.
mióta? ←	honnan? →	eredethat. →	okhat.
mikorra? ←	hová? →	végthat. →	célhat.

Tehát a háromféle helyhatározóból származtatja egyfelől a háromféle időhatározót, másfelől az állapot-, eredet- és véghatározót, amely utóbbi hármat közös névvel állapothatározó-

¹ Bír. RIEDL FR.-tól: Közokt. Hiv. Közl. 1901. IX, 565.

nak nevezi. Az utóbbi háromból származtatja a mód-, ok- és célhatározót, melyeket közös névvel elvont vagy módhatározóknak nevez. Az egyes határozórendszereknél már előbb említett hibákon kívül van SIMONYI mindhárom határozórendszerének közös hibája is: annak t. i., amit ő állapothatározónak nevez, valójában csak kis része az, pl. *valamin gondolkodik, valamire gondol; bizik valakiben*, ezek nem állapothatározók. A határozók osztályozásában éppen ez a csoport okozza a legnagyobb bajt. Vö. még GULYÁS határozórendszerének hibáit hátrább. Azt a határozórendszert, amely a határozóknak ezt a nagy csoportját állapothatározóknak veszi, állapothatározós rendszernek vagy osztályozásnak nevezzük; ilyen SIMONYIÉ, NÉGYESYÉ. SIMONYI A magyar határozókról írt kétkötetes monográfiájában (1888—1892) a határozókat az alakból kiindulva tárgyalja, pl. a *-ben, -ből, -be*; az *-n, -ról, -ra*; a *-nál, -től, -hoz* ragos határozók használata. Az alakból kiinduló tárgyalásmódját azzal okolja meg (MHat. I, 4), hogy a jelentésből kiinduló tárgyalásmódhoz szükséges határozórendszer vita tárgya, s hogy az ily rendszer megkívánja a nyelvben világosan jelzett egységek szétszakítását. SIMONYI ezen megokolásával szemben az az ellenvetés tehető, hogy az alakból kiinduló tárgyalásmód is bizonyos határozóosztályokat és bizonyos rendszert követel, pl. a *-ben, -ből, -be* vagy az *-n, -ról, -ra* ragos határozóknak sokféle jelentésük van, ezeket általános kategóriákba kell csoportosítani. SIMONYI e célra a fentebb említett határozóosztályokat használja. Az egységek szétszakításán is lehet valamelyest segíteni a jelentésből kiinduló tárgyalásmód keretén belül utalásokkal.

SZINNYEI Rendszeres magy. nyelvtanában (1885) így osztályozta a határozókat: 1. Helyhatározó. 2. Képes helyhatározó. A képes helyhatározók néhány fajtát külön névvel nevezte meg: ilyenek: *a) az állapot-, b) eredet-, c) eredmény-, d) részes-, e) hasonlító határozó*. 3. Időhatározó. 4. Módhatározó. Ezek közé tartozik: *a) a fok-, b) mérték-, c) eszközhatározó*. 5. Okhatározó. 6. Célhatározó. 7. Társhatározó. 8. Számhatározó. 9. Tekintethatározó. SZINNYEI tehát képes helyhatározóknak nevezi a határozóknak azt a csoportját,

amelyet SIMONYI és NÉGYESY az állapothatározók közé tett. SZINNYEI e határozórendszerét képes helyhatározós rendszernek vagy osztályozásnak nevezhetjük. E rendszerrel szemben még kell jegyeznünk, hogy az idő-, állapot-, módhatározók stb. is képes helyhatározók, pl. az időhatározóra: *télen, délbén, egy hétig egy hétre*; a módhatározóra: *magasan repül*; az állapothatározóra: *Egyik betegségből a másikba esett*. Joggal mondható tehát, hogy a határozóknak legvitásabb, legbonyolultabb és legtöbb fejtörést okozó része a képes helyhatározók csoportja. SZINNYEI Magy. nyelvtanának 5. kiadásában (1897) azzal akart segíteni e bajon, hogy a következő rendszerbe foglalta a határozókat: I. Helyhatározók. Képes helyhatározók. II. Időhat. III. Állapothat.: társ-, eredet-, eredmény-hat. IV. Módozathat.: 1. mód-, fok-, mérték-, eszközhat., 2. okhat., 3. célhat. V. Tárgyhat. Az utóbbiak közé tartozik: a részes és a hasonlító határozó is. Különösen feltűnő e rendszerben egy új határozócsoport felállítása: a tárgyhatározó. SZINNYEI így határozta meg a tárgyhatározókat: a cselekvéshez tartozó tárgyat határozzák meg, s alakjuk olyan, mint a helyhatározóké, pl. Könyvet írt *a bölcseségről*. Toldiról beszélnek az egész vidéken.

A tárgyhatározók fogalma BALOGH P.-től ered (A határozók osztályozása. Nyr. 1897. XXVI, 351, 385). Szerinte a *-t* ragos meg a más határozóragú mondatrészek teljesen azonos logikai viszonyt fejeznek ki: a cselekvés passzív tényezőjét. Ezek az *-n, -ben, -ről, -től, -ra, -hoz* ragos mondatrészek tehát, amelyeket eddig képes helyhatározónak mondtak vagy pedig az állapothatározók közé soroltak, nem egyebek, mint a cselekvés passzív tényezői, tehát épúgy tárgyai a cselekvésnek, mint az ú. n. mondat tárgy. Közöttük inkább csak fokozati, nem pedig lényegi különbség van. A *-t* ragos tárgy szorosabb tárgyi viszonyt látszik kifejezni, mint a többi: *valakit néz, valamit beszél ~ valakire néz, valamiről beszél!* Azért tárgynak vagy tárgyhatározónak kell őket helyesen neveznünk. Így nevezte őket BUDENZ is Finn nyelvtanában és MUNKÁCSI-KUNOS is: Nyr. XXVI, 387, 389. BALOGH P. Rendszeres magyar nyelvtanába (1907. 64. l.) is fölvette a tárgyhatározót mint a képes helyhatározók egyik fajtát: A szenvedő személyt vagy dolgot

is ki lehet fejezni képes helyhatározókkal, ú. n. tárgyhatározókkal, különösen tárgyatlan igék mellett; míg tárgyas igék mellett *-t* ragos mondat tárgygal fejezzük ki a szenvedő személyt vagy dolgot. Pl. gondolkodik a világ *mulandóságáról*. BALOGH P. határozó-rendszere ez:

	Folyamat	Eredet	Vég
1. Helyhat.	hol ?	honnan ?	hova ? merre ? meddig ?
1. Képes helyh.	miben ?	miből ?	mibe ?
3. Időhat.	mikor ?	mióta ?	mikorra ? meddig ?
4. Módozathat.	Mód : hogyan ? Eszköz : mivel ? Mérték : mennyire ?	ok { miért ? mi miatt ?	cél { miért ? mi végett ?

A képes helyhatározók fajai BALOGH szerint: *a)* A cselekvő személyt vagy dolgot kifejező *-tól, -től* ragos határozók szenvedő mondatokban. *b)* A tárgyhatározók. *c)* A *-nak, -nek* ragos részeshatározó. *d)* Az állapothatározó. *e)* A cselekvés idejét és módzatait kifejező képes helyhatározók. SZINNYEI elfogadta BALOGH tárgyhatározóit s felvette őket Rendszeres magyar nyelvtanának 5—8. kiadásába. E határozó-rendszer a tárgyhatározós osztályozás. A tárgyhatározók felvételével még bonyolultabbá vált a képes helyhatározók kérdése, egy részüket ugyanis kiszakították az eddig képes helyhatározóknak vett határozók csoportjából és külön csoportot csináltak belőlük: a tárgyhatározók csoportját, de nem határolták el eléggé egymástól a képes helyhatározó és a tárgyhatározó csoportját. Így kérdezheti az ember, miért került a részes és a hasonlító határozó a tárgyhatározók közé a képes helyhatározók csoportjából; s sok példájukról, melyet a helyhatározók közé tettek, kérdezni lehet, mi okból került oda, nem pedig a képes helyhatározók közé. Vö. KARDOS A. bírálatát is a tárgyhatározókról: Hányadán is vagyunk a határozókkal? Nyr. XXIX, 245. SZINNYEI Rendszeres magy. nyelvtanának 9. kiadásában már elvetette a tárgyhatározók külön csoportját s újra visszahelyezte őket a képes helyhatározók közé. SZINNYEI legújabb határozórendszere ez: I. Helyhatározók. II. Képes helyhat. Ezek közül némelyeket

külön névvel nevez meg: hasonlítóhat., részeshat. III. Időhat., idetartozik a számhatározó is. IV. Állapothat., társhat., eredethat., eredményhat. V. Módozathat.: 1. módh., fokh., mértékh., eszközh.; 2. okh.; 3. célh.

DÓCZI IMRE (A határozók logikája. Tanáregyes. Közl. 1885. XIX, 18. Görög nyelvtan. 1886) más alapra helyezte a határozók osztályozását. Az eddig tárgyalt osztályozások főalapja az volt, mily körülménnyel (hellyel, képesellyel, idővel, állapottal, móddal) van meghatározva a cselekvés, történés, létezés; ezt a szempontot egyesek (SIMONYI, NÉGYESY, BALOGH) keresztezték egy mellékszemponttal: a cselekvés, történés melyik mozzanata (folyamata, eredete, vége, illetőleg iránya) van meghatározva. DÓCZI ez utóbbit teszi meg a határozók osztályozásában főszempontnak s ezt keresztezi az első szemponttal. A második szempontot tette meg főosztályozási szempontul GULYÁS I. is a magyar határozók osztályozásában. (A határozók rendszere középiskolai magy. nyelvtanításunkban. Debr. Prot. Lap. 1897. Rendszeres magy. nyelvtan. 1897. Vö. bírálatát BALOGH P.-tól: Új kísérlet a határozók osztályozására. Nyr. XXVII, 49, 104. KARDOS A.-tól: Hányadán is vagyunk a határozókkal? Nyr. XXIX, 250, 306.) GULYÁS e szempontból kiindulva a határozó ragokat és névutókat három főcsoportra különíti el: egyik csoport jelöli a cselekvés eredetét, a másik folyamatát, a harmadik végpontját, irányát. Ezt a felosztást keresztezi egy másik szemponttal: az alapul szolgáló névszó jelentésének és az állítmányhoz való viszonyának szempontjával. E szerint az eredethatározók közt megkülönböztet: hely- (*honnan?*), idő- (*mettől?*), okhatározókat (*miért?*). A többi eredethatározót közös névvel általában vett eredethatározónak nevezi. A folyamat-határozók közt megkülönböztet az alapszó jelentése alapján: hely- (*hol?*), idő- (*mikor?*), és módhatározókat, mégpedig: a) szoros értelemben vett módhatározókat, b) társhat., c) eszközhatározókat. Azokat a folyamathatározókat, amelyek e csoportok valamelyikébe be nem sorozhatók, általában vett folyamat-határozóknak nevezi. A véghatározók közt megkülönböztet az alapszó jelentése szerint: hely- (*hova?*), idő- (*meddig?*), célhatározókat. A többi véghatározó általában vett véghatározó: eredmény-, irány- és részeshatározó. Azok a határozók tehát,

amelyeket SZINNYEI képes helyhatározóknak nevez, itt általában vett eredet-, folyamat- és véghatározók néven vannak egy csoportba összefoglalva, azért GULYÁS határozó-rendszerét általában vett eredet-, folyamat-, véghatározós osztályozásnak nevezhetjük. Hibája e rendszernek a főfelosztási szempont: a cselekvés, történés eredete, folyamata és vége, iránya nem vehető sem főfelosztási szempontul, mint GULYÁS teszi, sem keresztező mellékszempontul, mint többen teszik. Az eredet, folyamat, vég (irány) szempontját nem lehet erőszakoskodás nélkül felosztási alapul használni. Az okhatározó az eredethatározók (*honnan?*) közé van sorolva, pedig van a folyamat- és véghatározók közt is okhatározó, pl. meghalt *kolerában*, belehalt *sebébe*, bánatába. A mód-, társ-, eszközhatározó a folyamathatározók (*hol?*) közé van sorolva, azonban sok eset csak erőszakosan sorolható oda, pl. *gyorsan* elszaladt. *Kutyájával* elment vadászni. *Késsel* vakarta le. *Krétaival* hosszú vonalat húzott végig rajta. Egy idevaló *ember-től* levelet küldtem neki. A célhatározó a vég- és irányhatározók (*hová?*) közé van sorolva, azonban egyes esetek szintén csak erőszakoskodással sorolhatók oda, pl. *Gyógyulás* végett maradtam itt. A *folyamat* (*hol?*, *mikor?*) elnevezés nem is szabatos, pl. ezen mondatokban: *Iskolába* ment. Hull az eső a *felhőből*. *Késő estig* dolgozott. *Itéletnapig* is elhallgatnám. szintén folyamat van kifejezve, pedig ezek a határozók *hová?*, *honnan?*, *meddig?* kérdésre felelnek. Hibája továbbá e rendszernek, hogy kimaradt belőle az állapothatározó, ezt egyszerűen a módhatározók közé sorolja (pl. Szabadságot morgott *álmában* is szája. GULYÁS: Rendszeres magyar nyelvtan. 138. l. Sok vesződség után *éllen*, *szomjan* végre Mátyás pincéjéhez ére. 139. l.) GULYÁS határozó-rendszere a 114. oldalon levő táblázatba foglalható össze.

KALMÁR E. (A határozókról. NyK. XXXII, 99 stb. Rendszeres magy. nyelvtan. 1901) mondatnani, jelentéstani és látás-szemléleti (optikai) alapon próbálja osztályozni a határozókat. Az utóbbi alapon két nagy csoportra osztja a határozókat. Az egyik csoport befoglalja az eseményt (befoglaló határozók), pl. A katona a *mezőn* harcol. A másik csoport kíséri az eseményt, mellette áll (kísérő határozók),

I. Eredethatározók	II. Folyamathatározók.	III. Véghatározók.
Helyhat. honnan ?	Helyhat. hol ?	Helyh. hová ?
Időhat. mettől ?	Időhat. mikor ?	Időhat. meddig ?
Okhat. miért ?	Módhat. a) szor. értelemben vett módhat. b) társhat. c) eszközhat.	Célhat.
Általában vett eredethat.	Általában vett folyamathat.	Általában vett: eredmény-, irány-, részeshat.

pl. *Tollal* írok. A mondattani jelentés alapján a befoglaló határozók feloszthatók hely-, idő-, állapot- (tulajdonság-) határozókra; a kísérők pedig társféle, eszközféle és személyhatározókra. Tekintetbe kell venni még azt is, mily viszonyban vannak a határozók az állítmány, a cselekvés hatékonyságával: a hely-, idő-, állapot- (tulajdonság-) határozók befoglalók és tétlenek a cselekvéssel szemben; míg egyesek kísérik a cselekvést, de nem hatnak rá (a társfélék), addig mások (az eszközfélék) nemcsak kísérik a cselekvést, hanem hatnak is rá, de nem oly öntudatos személyek módjára, mint a szintén kísérő személyhatározók. Figyelembe kell venni továbbá a cselekvés állapotát is; e szerint a két főkategória (befoglalók, kísérők) három alosztályra oszlik: eredet-, folyamat-, véghatározókra. Figyelembe kell venni a közel- és távollét viszonyát is: az eredethatározók előzetes távolsági viszonyban vannak a cselekvéssel, a folyamathatározók közelségi viszonyban, a véghatározók utólagos távolsági viszonyban. Az állapot- (tulajdonság-) határozó lehet exessivus (pl. *valamiből* áll, *kicsiből* lesz nagy), állítmányi névszó (kiegészítő: A rózsza *szép*), factivus (eredményhatározó: *feleségül* vette). A társféle határozók a cselekvés körül többé-kevésbbé tevékeny tárgyakat és mellékes személyeket fejezik ki. Ezek háromfélék: kísérő társhatározók (*kutyával* vadászik, *fegyverrel* jár. Eljött *hajdustól*), viszonzó társhat. (Harcolok az *ellenséggel* = az ellenség is harcol velem), szenvedő társh. (gondolok *valakire*). Az eszközféle határozók közé tartoznak az ok-, eszköz- és célhatározók. A személyhatározók közé tartozik a műveltető személy (*Az úr házat*

épített.); az alany: mégpedig a cselekvő, a vezető (A *cseled* ablakot nyit), a szenvedő alany; a tárgy. KALMÁR határozórendszeré táblázatba foglalva főbb vonásaiban ez: (vö. NyK. XXXII, 463. l.)

*Befoglalók.**Kísérők.*

Előzetes távolság	Közelség	Utólagos távolság	Előzetes távolság	Közelség	Utólagos távolság
Eredet	Folyamat	Vég	Eredet	Folyamat	Vég
Helyhatározók:			Társféle határozók:		
honnan?	hol?	hová?	viszonzó társhat.	kísérő társhat.	szenvedő társhat.
Időhatározók:			Eszközféle határozók:		
mióta?	mikor?	mikorra?	okhat.	eszközhat.	célhat.
Állapot- (tulajdonság) határozók:			Személyhatározók:		
exessivus	állítmányi névszó	factivus	műveltető személy	alany: vezető, cselekvő, szenvedő	tárgy

Nagyon messzire vinne, ha részletesen kiterjeszkednénk KALMÁR határozórendszerének kritikájára (vö. ezt Kocsis L.-tól: Nyr. XXXV, 174. l.). Általában azt mondhatjuk, hogy a látás-szemléleti szempont nem alkalmas alap a határozók osztályozására, továbbá, hogy nem lehet nagy gyakorlati értéke az oly osztályozásnak, amely annyi szempont szerint történik, mint KALMÁRÉ.

A határozók osztályozásában az egyedüli helyes alap csakis a logikai lehet, vagyis az a gondolati viszony, amely a rendszerint állítmányul szereplő igében, melléknévben vagy jelzőül, határozóul, tárgyul, állítmányul szereplő igenévben kifejezett cselekvés, történés, állapot vagy tulajdonság fogalma és a határozóban kifejezett fogalom között fennáll; más szóval az a körülmény (hely, idő, állapot, mód stb.), amellyel a cselekvés, történés, állapot vagy tulajdonság közelebből meg van határozva. Az egyes fogalmi viszonyokat, amelyek a határozókban ki vannak fejezve, egy-egy általánosabb logikai, gondolati viszony fogalma alá foglalhatjuk, pl. a hely, idő, állapot, mód, ok stb. fogalma alá. A határozó ragok és névutók

eredetileg helyi viszonyt jelöltek, azonban idővel más, elvontabb viszonyok jelölésére is kezdték őket használni. Ily esetekben valamely helyhatározó rag vagy névutó tehát nem eredeti helyi jelentésében van használva, hanem valamely más, hozzá hasonló jelentés jelölésére van átvive, azaz átvitten van használva. Az ily jelentésváltozást lélektani szempontból *assimilációs jelentésváltozásnak* nevezzük. Mint-hogy ily átvitt használatban valamely szó, határozórag a vele jelölt fogalomhoz hasonló fogalomnak, jelentésnek mintegy a jelképe, pl. a rózsza a pirosságé, azért a szó, a határozórag ily használatát képes használatnak szokták nevezni. Ennek alapján tehát az összes határozókat két nagy csoportba sorolhatjuk: vannak igazi helyhatározók és képes helyhatározók. A képes helyhatározók közül egyeseknél külön általános fogalmi kategóriákba tudjuk sorolni (idő, állapot, mód, ok, cél stb.) azt a fogalmi viszonyt, amelyet kifejeznek, ezek a jelentésbelileg közelebbről meghatározott képes helyhatározók. Vannak azonban oly képes helyhatározó viszonyok, amelyeknek közelebbi meghatározására nincsenek ily külön fogalmi kategóriáink (pl. gyönyörködik a *virágokban*, a *képben*), ezeket megkülönböztetésül az előbbiektől általában vett képes helyhatározóknak nevezzük. Ezzel a különbségtevessel megfoszthatjuk alapjától a képes helyhatározók osztálya ellen felhozott azon ellenvetést, hogy pl. az idő-, állapot-, módhatározó is képes helyhatározó, szóval az igazi helyhatározókon kívül minden más határozó képes helyhatározó.

A magyar határozók osztályozására eddig felállított rendszerek közül tehát SZINNYEIÉ fogadhatjuk el legjobban, mert ez egyrészt egyszerűség következtében a gyakorlatban leginkább beválik, és mert másrészt ez ellen a legkevesebb kifogás emelhető. Az ellene mégis felhozható kifogásokon pedig lehet segíteni azzal, hogy az ő rendszerének képes helyhatározóit általában vett képes helyhatározóknak nevezzük, s ezekkel szembeállítjuk egyfelől az igazi helyhatározókat, másfelől a jelentésbelileg közelebbről meghatározott képes helyhatározókat. A hasonlító- és részeshatározókat, amelyeket SZINNYEI a képes

helyhatározók közé sorolt mint azoknak alosztályait, külön, önálló jelentésbelileg közelebből meghatározott képes helyhatározó osztálynak tesszük meg. Ez az utóbbi két osztály éppoly önállóságra tarthat számot, mint pl. az állapothatározók osztálya, s nem is lehet semmiféle okát adni, miért kellene ezt a két csoportot a többi jelentésbelileg közelebből meghatározható képes helyhatározók főosztályai közül kivenni és az általában vett képes helyhatározók alosztályává lesúlylyesztetni. A határozókat tehát a jelentésből kiindulva a a következő rendszer szerint lehet tárgyalni: A) Igazi helyhatározók. B) Általában vett képes helyhatározók. C) Jelentésbelileg közelebből meghatározott képes helyhatározók: 1. időhatározó (és számhatározó), 2. részeshatározó, 3. hasonlíthat., 4. állapothat.: szoros értelemben vett állapothat., társ-, származás-,¹ eredményhat., 5. módhat.: szoros értelemben vett módhat., fok-, mérték-, eszközhat., 6. okhat., 7. célhat. E határozórendszer alapja tehát az a körülmény, amellyel a cselekvés, történés, állapot, tulajdonság meg van határozva. A másik szokásos osztályozási szempont, amellyel az előbbi szempontot keresztezni szokták, a cselekvés, történés mozzanatának (folyamat, eredet, vég) megjelölése (vö. WUNDT: Die sprache³. II, 113. Logik². I, 150), erőltetés nélkül nem vihető keresztül, pl. az okhatározót a történésnek valahonnan való eredetével szokták kapcsolatba hozni, holott folyamat- és véghatározó is lehet okhatározó (pl. meghalt *pestisben*, belehalt *bánatába*), azért célszerűbb mellőzni ezt az osztályozási szempontot, vö. még GULYÁS rendszerénél. 112. l. A határozók rendszerezésére is elmondható, hogy történetileg fejlődött jelenségeket annál nehezebb logikai rendszerbe foglalni, mennél több logikai szempontra van alapítva a rendszer. A sok logikai szempontra alapított osztályozás, bármily helyes is elméletileg, a gyakorlatban nehezen válik be, példa erre NÖREEN svéd nyelvész rendszere (Vårt språk, nysvensk grammatik. 1903—1912. Német kivonata POLLAKTÓL: Einführung in die wissenschaftliche betrachtung d. sprache. 1923. 345. l.:

¹ Az *eredethatározó* kifejezés helyett azért célszerűbb ez, mert a *honnan?* kérdésre felelő helyhatározó szintén eredethatározó, pl. *Pestről* jött. Az *égből* hullott le.

die verschiedenen arten des status.) NOREEN megkülönböztet külső és belső statusokat, a külső statusoknak negyvennyolcnál több osztályát különbözteti meg, ezekhez járulnak még a nagyszámú belső status-osztályok.

A határozók után tárgyaljuk a tárgyat, majd az ú. n. összevont mondatot, helyesebben az egyszerű mondatot többtagú mondatrészekkel. Ezzel az egyszerű mondat tárgyalása be van fejezve. Az egyszerű mondat keretén belül az egyes mondatrészeknél lehetne mindjárt a velük egyértékű mellékmondatokat is tárgyalni, mint LERCH teszi, azonban gyakorlati szempontból célszerűbb ezeket az összetett mondat keretén belül tárgyalni. Az egyszerű mondattól az összetett mondatához átmenetül szolgálnak az igenévi szerkezetek. Ezek ősrégen összetett mellérendelt mondatokban keletkeztek olyképpen, hogy egy névszói állítmányú mondat egy más mondat mondatrészévé süllyedt le (vö. részletesebben a szerző értekezését: A magyar mondat ősi elemei. MNy. XVIII, 14. A belső nyelvalak. Minerva. IV, 111.).

Következik az összetett mondat. Ha két vagy több gondolatilag, tartalmilag szorosabban összefüggő egyszerű mondatot egybeejtünk, azaz ha köztük csak lehetőleg kis szünetet tartunk, s csak az utolsó mondat végén eresztjük le a hangot, összetett mondat keletkezik. Az összetett mondat e meghatározása azonban nem teljesen szabatos, de nehéz helyette jobbat találni. *Aki korán kel, aranyat lel.* összetett mondat nem két egyszerű mondatból áll, hisz ezen összetett mondat második része (*aranyat lel*) nem is mondat magában véve, mert nincsen benne alany, hanem a mellékmondat alkotja alanyát. Éppily eset forog fenn ebben az összetett mondatban is: *Bizonyos, hogy ma eljön.* Az összetett mondat tagjai vagy mellérendelt (parataxis, coordinatio) vagy alárendelt (hypotaxis, subordinatio) viszonyban vannak egymással.

A mellérendelt mondatok két vagy több egyenlőrangú egyszerű mondat (tehát két vagy több főmondat, illetőleg két vagy több mellékmondat) egybeejtéséből keletkeztek, amelyek mondattanilag nem függnék egymástól, csak valami szorosabb logikai, tartalmi összefüggés van köztük. Lélektanilag a mellérendelt mondatviszony két vagy több, a lelkitartalom szempontjából

szorosabban összefüggő teljesképzet associatív kapcsolatából áll. A mellérendelt mondatokat fel szokták osztani: kapcsolatos, választó, ellentétes, következtető és magyarázó mondatokra. WUNDT (Die sprache,³ II. 335) így osztja fel a mellérendelt mondatokat: egymás mellé sorozott (koordination), ellentétes (opposition), megszorító vagy korlátozó (limitation) mondatok. A tartalmi, logikai kapcsolat a mellérendelt mondatok közt különböző fokú lehet. A tiszta coordinatio esetében, továbbá az ellentétes és a megszorító mondatoknál nemcsak mondat-tanilag, hanem logikailag sincs alárendelve egyik mondat a másiknak, bár tartalmi összefüggés van köztük. A tiszta coordinált mondatokat azért kapcsoljuk össze egy összetett mondat alakjában szorosabb egységgé, mert egy szűkebbkörű beszédbeli helyzetbe tartoznak bele, vagy ennek egy mozzanatára vonatkoznak közösen, vagy a hozzájuk tartozó érzelem-értékük-nél, érzelmi minőségük-nél fogva tartoznak össze szorosabban. Pl. *Pohár csengett, zene zengett, a sarkantyú rá-rá pengett.* Itt a halló érzékre közösen vonatkozó képzetek kapcsolódnak össze szorosabb egységgé. *Zúg az éji bogár, nekimegy a fal-nak.* Itt egy közös mozzanatra vonatkozik a két mondat. *Veni, vidi, vici.* Itt a három mondatot az érzelmi hangulat kapcsolja össze szorosabb egységgé, amely hozzákapcsolódott ahhoz az intenzív képzethez, hogy a megérkezés, a látás és a győzelem egy pillanat műve volt. Az ellentétes mondatoknál a két gondolat között levő tartalmi ellentét alkotja az associatív kapcsolatot. Az ellentétes mondatok közé tartoznak a választó mondatok is, mert ezeknél két lehetőséget állítunk egymással szembe, amelyek közül csak az egyik állhat fenn, pl. *Vagy ideadod a pénzedet, vagy meghalsz.* A megszorító mondatoknál pedig az a körülmény alkotja a logikai összefüggést, hogy az egyik mondat megszorítja a másiknak tartalmi érvényét azzal, hogy az ellenkezőjét mondja annak, amit az első mondatból következtetni lehetne: *Sokat vétett ellenem, mégis megbocsátok neki. Odaadom, bár nem érdemled meg.* Az említett tiszta coordinatio ritkább, gyakrabban már logikai alárendelt viszony van a két mondat között, de csak az első mondat kimondása után kiegészítőleg, associatív módon járul hozzá ezen logikai függés képzetéhez. Minthogy az ily mondatok között csak utóbb képzet-

társulással jön létre logikai alárendelt viszony, azért mondat-
tanilag még nem függnek egymástól, egyik mondat nem szolgál
a másiknak mondatrészéül. Idetartoznak elsősorban a köv-
etkeztető és a magyarázó mondatok. Ily utóbb, associatív
módon az első mondathoz hozzájárult logikai alárendelt viszony
lehet helyi viszony is (pl. *Egy fa állt az út szélén, éppen
ott csapott le a villám.*), továbbá időbeli (*Tavaly beszéltem
vele utoljára, azóta semmit sem hallottam felőle.*), módbeli
(*Rosszul vetettél, úgy is fogsz aratni.*), célbeli (*Add vissza
neki pénzét, hadd örüljön neki.*), föltételes (*Szólj igazat,
betörök a fejed. Add nekem, kapsz valamit.*). Ily logikai alá-
rendelt, de mondattanilag mellérendelt viszony fordul elő továbbá
ily esetekben is: *Nem megyek többé oda, az biztos. Forduljon
föl a nevenapján, azt kívánom neki. Majd megpukkadt, olyan
mérges volt.* Ha ilyen összetett mondatokban a második
mondatot tesszük előre (*Az biztos, nem megyek többé oda. Azt
kívánom, forduljon föl a nevenapján. Olyan mérges volt, hogy
majd megpukkadt.*), akkor már nemcsak logikai alárendelt
viszony lesz a két mondat között, hanem mondat-
tani is, mert már az első mondat első szavának kimondásakor fellép tuda-
tunkban a másik mondat, a másik gondolat-
tartalom függő viszonyának a képzete, azaz a két gondolat-
tartalom, a két mondat függő viszonya apperceptív kapcsolatot alkot. Ez utóbbi
esetben ugyanis a két mondat eredetileg egy teljesképzetet
alkotott, ezt apperceptív módon két újabb teljesképzetre tagoljuk
szét, a fő- és a mellékmondatnak megfelelő teljesképzetre, s e
tagokat mondattanilag és logikailag alárendelt viszonyba állítjuk
egymással. Ha ellenben a második mondatot meg-
hagyjuk másodiknak, akkor az első mondat kimondásakor még nincs
tudatunkban valamely tartalmi, logikai függő-viszony képzete,
ez a hozzátartozó érzelmi minőséggel még csak az első teljes-
képzet taglalása, azaz az első mondat kimondása után, a
második teljesképzet taglalásakor associatív módon, kiegészítő-
leg lép fel. Az utóbbi esetben a két mondat közt levő tartalmi,
logikai alárendelt viszony dacára nincs mondat-
tani alárendelt viszony köztük, hanem csak mellérendelt, mert a két teljes-
képzet kapcsolata csak associatív, csak az első mondat kimon-
dása után associatív módon felmerült tartalmi, logikai függő-

viszony kapcsolja össze a két mondatot. Úgy szokták ezt kifejezni, hogy az utóbbi esetekben mellérendelés használatos alárendelés helyett. Az ily esetek az egyszerűen, inkább associatív, mint apperceptív módon gondolkodó nép nyelvében ma is gyakoriak (vö. VASS J.: Fejezetek a népnyelv mondattanából. NyF. 52:7). Valamennyi mellérendelt viszony mellékmondatok közt is fennállhat. Csak a következtető és a magyarázó viszonyra álljon itt egy-egy példa: *Azt hiszem, hogy eredetileg feltételes alakok voltak, tehát eredetileg modális jelentésűk volt. Azt gondoltam, könnyen beszél, tele van ugyanis a zsebe pénzzel.* Az alárendelt viszony elsősorban mondattani jelenség, nem pedig logikai, természetesen amennyiben gondolati viszonyokat fejez ki, egyúttal lélektani is. A logikai, tartalmi alárendelés természetesen velejár a mondattani alárendeléssel, de maga a logikai alárendelés még nem egyúttal mondattani is, azzá csak akkor lesz, ha egyik mondat a másiktól mondattanilag is függésbe kerül olykép, hogy egyik mondat a másiknak mondatrésze gyanánt szolgál. Lélektanilag az alárendelt viszony egy teljesképzet apperceptív taglalásából s e tagok egymásra vonatkoztatásából keletkezik, azaz a két mondat között levő logikai viszony nem utólag associatív kapcsolat útján jön létre, mint pl. a következtető és a magyarázó mondatoknál, hanem apperceptív módon, azaz már a teljesképzet taglalásának kezdetén, tehát már az összetett mondat első szavának kiejtésekör felmerül a beszélő tudatában az illető logikai viszony képzete a hozzátartozó érzelmi minőséggel együtt. Vö. WUNDT: Die sprache.³ II, 337. BRANDENSTEIN W.: Kritische musterung der neueren theorien des nebensatzes. IF. XLIV. 1926. 117—136. I. MORRIS: On principles and methods in latin syntax. 1902. 113. I. SEBESTYÉN I.: A finnugor alárendelés kérdéséhez. MNy. XXIII, 348. KLEMM A.: A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi-osztják és a votják nyelvben. Pannonhalmi évkönyv. 1911—12. A vogul alárendelő viszony. Uo. 1915—16. A mordvín alárendelő viszony. NyK. XLV. Az összetett mondat azon mondatát, amely csak kiegészítő része egy másik mondatnak, alárendelt vagy mellékmondatnak nevezzük, a másikat vele ellentétben főmondatnak. Itt is felmerül újra az a kifogás, amelyet már fõntebb említett-

tünk, t. i. az ú. n. főmondat nem is mondat mindig, továbbá a főmondat nem foglalja magában egyúttal mindig a főgondolatot, s a mellékmondat tartalma nem mindig mellékes. Így tehát a főmondat és mellékmondat elnevezés logikai szempontból nem mindig helyes, mivel azonban más, megfelelőbb elnevezéssel nehéz pótolni, azért mint hagyományos elnevezést megtarthatjuk. A főmondat és a mellékmondat fogalma és elnevezése MEINERTől való (Versuch einer an der menschlichen sprache abgebildeten vernunftlehre oder philosophische u. allgemeine sprachlehre. 1781. Leipzig.), aki ERNESTI (Initia doctrinae solidioris. Leipzig. 1750) sententia principalis és enunciatio secundaria kifejezését fordította le Hauptsatz és Nebensatz kifejezéssel. Mindkét kifejezés ADELUNG nyomán terjedt el. (Vö. Idg. Forsch. XIX, 272.). Az alárendelt viszony általában véve a mellérendeltből keletkezett. E gondolatot, amely ma már közfelfogássá vált a nyelvtudományban, először THIERSCH mondta ki. A *parataxis* kifejezés is tőle származik (Griech. gramm. 1831.)

A mellékmondatok felosztásában szintén nem találunk általánosan elfogadott rendszert. Leíró nyelvtenban a mondatrészek vagy szófajok (beszédrészek) alapján szokták felosztani a mellékmondatokat. Az első felosztás azt veszi alapul, hogy a mellékmondat mondat alakjában kifejezett mondatrész. E szerint van tehát alanyi, állítmányi (vö. KLEMM: Van-e állítmányi mellékmondat? MNy. XIX, 29. ZOLNAI Gy.: Az alárendelt mondatok fajairól. Uo. XX, 2.), jelző (értelmező), határozó és tárgyi mellékmondat. A megengedő és a feltételes mellékmondat az állapothatározónak felel meg mint mondatrésznek. Az alap, hogy t. i. a mellékmondat egy mondatrésznek mondat alakjában való kifejezése, GIRARDTól való (Les vrais principes de la langue française. 1747.). A mondatrészek alapján osztályozott mellékmondatokat szerves rendszerré fűzte össze WUNDT hatása alatt ELSTER E. (Principien der literaturwissenschaft. Stilistik. 1911. 256.). Ő az egyszerű mondatnak az alanyon és állítmányon kívül való részeit WUNDT alapján (Logik³. I, 147. 1.) két főcsoportra osztotta: a belső és a külső meghatározásokra (innere u. äussere determinationen). Belső meghatározás az, midőn egy mondat-

viszony két fogalomnak pusztá egymás mellé helyezéséből keletkezik rag, elüljáró vagy névutó nélkül. Ily viszony kettő van szerinte: a tárgyi és a jelző viszony. Külső meghatározás az, midőn valamely mondatviszony külső viszonyjelek segítségével jön létre. Ily viszony három van szerinte: a helyi, időbeli és logikai. Ennek a felosztásnak megfelelőleg a mellékmondatokat is három főcsoportra osztotta ELSTER: 1. Alanyi mellékmondatok. 2. A belső meghatározásoknak mellékmondat alakjában való kifejezései: a tárgyi és a jelző mellékmondatok. 3. A külső meghatározásoknak mellékmondat alakjában való kifejezései: a helyhatározó, az időhatározó és a logikai (okhatározó, feltételes, megengedő, célhatározó stb.) mellékmondatok. Minthogy WUNDTnak a mondatrészeknek belső és külső meghatározásokra való felosztása nem egyezik meg mindig a nyelvi tényekkel s így nem állja meg helyét (vö. GOMBOCZ: NyF. VII, 36), azért vele együtt megdőlt a mellékmondatok e felosztása is, amely azonkívül hogy úgysem teljes, semmi fontosabb mondattani mozzanatot nem visz bele a mellékmondatok osztályozásába.

A mondatrészek alapján való felosztáson kívül van egy másik is, amely egy-egy szófajjal veszi egyértékűnek a mellékmondatot, mégpedig főnévvel, melléknévvvel (melléknévi ige-névvvel), határozószóval. E szerint van főnévi, melléknévi, határozó mellékmondat. Ez a felosztás HERLINGTÓL való (Topik d. deutschen sprache. 1821. Vö. DELBRÜCK: Vergl. syntax d. idg. sprachen. III, 410. és Grundlagen d. neuhochdeutschen satzlehre. 1920. 69), s HEYSE nyomán terjedt el.¹ Mind az utóbbi, mind a mondatrészek alapján való felosztás nálunk már GYURITS A. Magyar mondattanában (1857) előfordul, de különösen SIMONYI nyomán terjedt el (A magyar nyelv c. művében és Magyar nyelvtanaiban).

A mellékmondatoknak a mondatrészek alapján való felosztása nyelvtörténeti szempontból nem bír ugyan különösebb értékkel, azonban ez a felosztás az egyszerű mondatnál párhuzamos egységes mondattani alapra helyezi az összetett mondat tárgyalását. Hogy nyelvtörténeti szempontból nincs

¹ SECHÉHAYE A. (Essai sur la structure logique de la phrase. 1926. 186) is használja újabban.

különösebb értéke, az onnan ered, hogy a mellékmondatok nem a mondatrészekből keletkeztek, így tehát pl. az alannyal egyértékű mellékmondatok körében többféle eredetű (*hogy* kötőszós és vonatkozó névmásos) mellékmondatok lehetnek együtt. Ezen felosztás szerint tehát különböző eredetű mellékmondatokat egy helyen együtt kell tárgyalni s viszont azonos eredetű, tehát összetartozó (pl. a vonatkozó névmásos alanyi, jelző, határozó, tárgyi) mellékmondatokat a rendszer különböző helyein. Sőt gyakorlati szempontból is bajok támadhatnak néha e felosztás körül, mert néha mondatvegyülés fordul elő, pl. *De ki ne nevette volna, amidőn a sátoromon keresztül térdig érő patak folyt el.* MikTörL. 60. Vö. SIMMKöt. II, 163. NyF. XXI, 39. Rövid utalásokkal az ily mondattani alapon felépülő osztályozás a nyelvtörténeti szempontnak is eleget tehet.

A szófajok (beszédrészek) alapján való felosztás sem alkalmas a mellékmondatoknak történeti szempontból való tárgyalására, ezenkívül mondattani alapja is hiányzik az ily tárgyalásnak, mert szótani alapon épül fel. E felosztás szerint szintén a rendszer különböző helyein kerülnek tárgyalásra azonos eredetű mellékmondatok, így pl. *Aki szelet vet, vihart arat.* összetett mondatnak e rendszer szerint a főnévi mondatok között volna helye. (= A szelet vető vihart arat.), ellenben a vele azonos eredetű: *Az az ember, aki szelet vet, vihart arat.* összetett mondatnak a melléknévi mondatok között (A szelet vető ember vihart arat.). Kifogás érheti e felosztást a rendszer harmadik csoportja miatt, mert itt a szófajokról (határozószó) átsiklik a mondatrészekre (határozó mellékmondat), ami sok zavarnak lesz okozójává. Így e felosztás szerint nem is lehet kellőképpen elhatárolni a mellékmondatokat. Pl. kérdéses, melyik csoportba tartozik a következő két mellékmondat: *Azóta hogy itt voltál, sokat szenvedtem.* (itt voltod óta.). *De megnőtt ez a kis lány, mióta itt nem voltam!* (itt nem voltom óta.). SIMONYI az első mellékmondatot a főnévi mondatok közé sorolja (SIMMKöt. II, 60), a másikat ellenben a határozó mondatok közé (Uo. III, 72).

A magyar mellékmondatok történeti szempontból való tárgyalására legcélszerűbbnek kínálkoznék a mondatrészek

szerint való felosztás a külső nyelvi kifejezés szerint való tárgyalásmóddal egyesítve. E szerint megkülönböztetünk kötőszó-nélküli (asyndeton) és kötőszós mellékmondatokat. Az utóbbiak lehetnek: *a) hogy* kötőszósak, *b)* vonatkozó névmásosak, *c)* vonatkozó határozószósak és más kötőszósak. Így az azonos eredetű mellékmondatok egy helyen együtt kerülnek tárgyalásra. Mindegyik csoporton belül nagyobb rendszeresség kedvéért meg lehet különböztetni annyiféle mellékmondatot, ahányféle mondatrész van. Így a külső nyelvi alakból való kiindulás a történeti tárgyalásmódot teszi lehetővé a maga teljességében, a mondatrészek alapján való tárgyalásmód ennek keretén belül a mondatlani alapot, a jelentésből való kiindulást. Vö. a mellékmondatok felosztására még: MORRIS: *On principles and methods in latin syntax.* 1902. 176.

Végül tárgyaljuk a többszörösen összetett mondatot és a szórendet. Ez utóbbi két rész már közbe-közbe átcsap s így átvezet a nyelvtanból a stilisztika területére.

6. A nyelvtan és a stilisztika kapcsolata.

A mondatlannak a nyelvtan többi részeivel, a szótannal és a hangtannal való határkérdéseihez járul még a mondatlannak a stilisztikával való határkérdése is. A stilisztika nem negyedik része a nyelvtannak a hangtan, a szótan és a mondatlan mellett, hanem a nyelvtan körén kívül álló, önálló, öncélú tudományág. A stilisztika nem egyedül a mondatlannal, hanem az egész nyelvtannal áll szemben, sőt a szótárral is. A szótár bemutatja a nyelv szókészletét, a nyelvtan pedig a szókészlet szerkezetét és felhasználását, illetőleg összeszerkesztését értelmi egységek: mondatpótlók és mondatok létesítésére.¹ A stilisztika bemutatja a szókészletnek bizonyos eszményi módon való felhasználását, illetőleg összeszerkesztését lelki tartalmaink közlésére. A nyelvtan és a stilisztika tehát a tárgy tekintetében nem különbözik egymástól, csak más-más szempontból tekinti mindegyik tárgyát (vö. RIES: *Was ist syntax?* 126. Zur

¹ JESPERSEN (*The philosophy of grammar.* 1925. 32) és SWEET (*Collected papers.* 1913. 31) szerint a nyelvtan a nyelv általános jelenségeit tárgyalja, a szótár a különös jelenségeket. Vö. még: FUNKE: *Satz u. wort. Aus Martys nachlass herausgegeben.* 1925, 72.

gliederung der syntax und der gesamtgrammatik. Idg. Forsch. XXXIV, Anz. 19. ULBRICH: Die stilistik in der grammatik. LAWTON: Syntax and style. Class. Rev. 14: 383. JELLINEK: Stilistische kategorien. Walzel-emplékk. 49. Die neuen wege u. aufgaben der stilistik. Arch. f. d. Stud. d. Neueren Sprachen. 1925. 407. UTITZ: Was ist stil? 1911. Stuttgart. OTTO: Was versteht man unter stil? Was ist stilistik? Progr. Berlin—Reinickendorf. 1914. Zur grundlegung d. sprachwissenschaft. 1909. 22. MEYER: Deutsche stilistik. 1906,¹ 1913.² BALLY: Traité de stylistique française. 1909. Précis de stylistique. 1905. Stylistique et linguistique générale. Archiv f. d. Studium d. Neueren Sprachen. 1912. LXVI. 87—126. SPENCER H.: The philosophy of style. Westminster Review. 1852. Essays. 1868. II. köt. ELSTER: Prinzipien d. literaturwissenschaft. Stilistik. 1911. GERBER G.: Die sprache als kunst.² 1885.)

Míg a nyelvtan a nyelv szerkezetének tudománya, addig a stilisztika a nyelvi kifejezésmód mesterségének tudománya. A nyelvi kifejezésmódnak különböző fokozatai lehetségesek az egyszerű ember természetes beszédétől kezdve a legmagasabb nyelvművészetig. Többféle hasonlattal lehetne megvilágítani a nyelvtan és a stilisztika viszonyát. A nyelvtan hasonlít a festészet műtanához, amely a festészet általános technikáját mutatja be, a stilisztika ellenben az esztétikához hasonlít, amely a kész, művészi értékkel bíró festményt mutatja be, elemzi és keletkezését magyarázza az alkotó művész lelki világából. Lehetne sakkjátékhoz is hasonlítani a stilisztikát. A sakkjátéknak vannak általános szabályai, amelyeket a sakkjátékkönyvek adnak elő, ezeknek megfelel a hasonlatban a nyelvtan; a valósággal lefolyó, mesteri módon játszott sakkjátékok bemutatása pedig a stilisztikának. Az iskolai stilisztika egyúttal ideális követelményekül, követendő normákul szokta odaállítani a nyelvi eszközöknek eszményi módon való felhasználását lelki tartalmaink kifejezésére, a tudományos stilisztika azonban nem normatív, hanem inkább csak a megfelelő lelki okok alapján magyarázó tudomány. (Vö. PETZ G.: PhilKözl. 1906. XXX, 766).

II. A MONDATTANI VIZSGÁLAT MÓDSZEREI.¹

7. A mondattan módszereiről általában.

A mondattan módszere, miként a nyelvtan többi részeinek, a hangtannak és a szótannak a módszere, a céltól függ. Az ókorban a syntaxis segédeszköze volt a logikának, így a sztoikusoknál, vagy pedig az írók megértésére szolgált; a középkor óta ezenkívül a tanulókat a helyes nyelvszokással akarta megismertetni. (Vö. KROLL: *Moderne lateinische syntax*. Neue Jahrbücher. 1910. XIII, 318—326.) Ezen gyakorlati célokat a leíró (descriptiv, synchronikus, statikus) módszer szolgálja, amely megállapítja és szabályokba foglalja a nyelvszokást, azokat a nyelvi jelenségeket pedig, amelyek nem foglalhatók a szabály alá, kivételeknek jelzi. Az ily leíró módszerrel készült s gyakorlati célú mondattan nem magyarázza ugyan meg a nyelvi jelenségek eredetét, keletkezését, mégis gyakorlati értékén kívül (az anyanyelv öntudatos elsajátítása, idegen nyelvek tanulása) egyúttal tudományos értéke is van. Régen egyedül a gyakorlati célt szolgáló leíró módszer volt ismeretes és használatos a mondattanban, miként a nyelvtan többi részeiben is. A leíró módszernek azonban magasabbrendű tudományos értéke is lehet, amennyiben összegyűjti az anyagot a származtató (genetikus) nyelvvizsgálat számára, továbbá fenomenológiai szempontból vizsgálhatja a nyelvi jelenségeket. Ezzel, valamint a nyelvi jelenségek, tények fenomenológiai vizsgálatával, pontos leírásával s lényegüknek megismerésével nagy segítségére van a származtató módszernek, mert a jelenségek, tények összegyűjtése és mivoltának elemzése nélkül nem lehet sem tör-

¹ Vö. a mondattani vizsgálat módszereire: STAHL: *Kritisch-historische syntax des griech. verbums der klass. zeit*. 1907. c. művének bevezetését 1—17. l. DEUTSCHBEIN: *Prinzipien u. methode d. syntaktischen forschung*. Arch. f. d. Stud. d. Neueren Sprachen. 1925. XXXIII, 1. l. FUNKE O.: *Über prinzipienfragen der sprachwissenschaft*. Englische Studien. 1923. LVII, 161.

téneti fejlődésüket tisztán felismerni, sem helyes magyarázatokat adni.

Hogy a mondattannak s általában a nyelvtannak ön célú tudománynak kell lennie, azt először HERMANN GOTTFRIED (1801) hangoztatta KANT bölcseletének hatása alatt. Az így önálló tudomány szak rangjára emelt mondattan célja a mondattani jelenségek megértése oksági kapcsolataik felderítése által. Ezt a célt szolgálja a mondattanban, miként a nyelvtan többi részeiben is, a tágabb értelemben vett történeti vagy származtató (genetikus, diachronikus, dinamikus) nyelvvizsgálati rendszer. Ennek két fajtája van: az egyik a szorosabb értelemben vett történeti nyelvvizsgálat, amely a különböző korokból és különböző nyelvterületekről való nyelvi jelenségeket időrendben (chronologiaiilag) és helyi előfordulás szerint (topografiaiilag) elrendezi, azaz időrendi egymásutánba állítja az ugyanazon nyelvterületekről való nyelvi adatokat, figyelembe véve az illető nyelvterület lakosságának viszonylagosan állandó voltát, s igyekszik így a mondattani jelenségek fejlődésének menetét megállapítani. (Vö. GOMBOCZ: Nyelvtörténeti módszertan. 12. Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan. MNy. XXIII, 1.) A mondattanban s általában a nyelvtan többi részeiben is a történeti nyelvvizsgálati módszert először RÉVAY kezdte használni, de ő a régi nyelvet csak szabályozó (normatív) szempontból vizsgálta, hogy a nyelvhelyesség megítélésében irányadóul szolgáljon, nem pedig a nyelvi jelenségek történeti (genetikus) fejlődésének kimutatására; azonkívül a mondattannak (syntaxis) csak egy kis részét dolgozta ki: a birtokviszony kifejezését (*a magyarok fejedelmök ~ a magyarok fejedelme*-féle szerkezet közül melyik a helyesebb?, vö. *Elaboratio grammatica hungarica*. III. k., kiadta: SIMONYI 1908). Igazi rendszeres történeti mondattant először GRIMM J. írt, *Deutsche grammatik*-jának negyedik kötetében (1837) megírta az egyszerű mondat történetét. A történeti nyelvvizsgálati módszer használatát a mondattanban LANG L. sürgette a filológusok göttingai gyűlésén (1852) tartott előadásában: *Über ziel u. methode der syntaktischen forschung*. *Verhandlungen deutscher philologen in Göttingen*. 1853. 96—105. l.

A származtató módszer másik fajtája a nyelvhason-

lító. Ez különböző nyelvek vagy nyelvjárások egykorú vagy különböző korú adatainak összehasonlításából igyekszik megállapítani a nyelvi jelenségek történetelőtti fejlődését, azaz kikövetkezteti a szavaknak alapnyelvi alakját és jelentését, az alapnyelv alakképző elemeinek (képzőinek, jeleinek, ragjainak) alakját, szerepét és jelentését, továbbá az alapnyelvi mondat-szerkezeteket, hogy azután ezeket segítségül lehessen venni a különnyelvi jelenségek történeti fejlődésének megállapításában is. Alapjában véve tehát a nyelvhasználat is történeti vizsgálat, s a történeti nyelvvizsgálat egyúttal hasonlító is. Már BOPP hangoztatta, hogy az összehasonlító módszert a mondattanban is kell használni, hasonlóképpen GABELENTZ is. (Ideen zu einer vergleichenden syntax. Zeitschr. f. Völkerpsych. 1869. VI, 376. Weiteres zur vergl. syntax. Uo. 1871. VIII.) Az összehasonlító mondattan tulajdonképi megteremtője, atyja DELBRÜCK, 1867-ben megjelent: Ablativus, localis, instrumentalis c. értelkezése már adalék (Beitrag zur vergleichenden syntax d. indogerm. sprachen) akar lenni az idg. nyelvek összehasonlító mondattanához; majd több előzetes munkálata után megírta nagy összehasonlító idg. mondattanát: Vergleichende syntax d. indogerm. sprachen címen, mely a BRUGMANN-féle Grundriss der vergleich. grammatik d. idg. sprachen III., IV., V. köteteként jelent meg 1893, 1897, 1900-ban. Vö. még az összehasonlító módszernek a mondattanban való alkalmazásáról: MEILLET: La méthode comparative en linguistique historique. 1925. Az összehasonlító nyelvész az összehasonlító módszernek az alapnyelvi szótani és mondattani alakképző elemek (képzők, jelek, ragok) megállapítására való alkalmazásában kedvezőtlenebb helyzetben van, mint annak az alapnyelvi szó-készlet megállapítására való alkalmazásában abból a szempontból, hogy az alakképző elemek hangalkata kisebb, mint a szavaké, úgyhogy a szótani és a mondattani alakképző elemeknél a véletlen párhuzamos különnyelvi fejlődések lehetősége nagyobb, mint a szavaknál, amelyeknek hangalkata terjedelmesebb, úgyhogy az egyezésnek vagy a szabályos megfelelésnek több hangra kell kiterjednie. Azonban az összehasonlító módszernek az alapnyelv mondattani és szótani alakképző elemeinek megállapítására való alkalmazhatóságának

létalapját megszilárdítja az a körülmény, hogy a legősibb alakképző elemek hangalakja és jelentése között legnagyobb részt nincs reális kapcsolat. A legősibb alakképző elemek legnagyobb részt ráalkalmazással, ráértéssel (adaptatio) keletkeztek. Ha reális kapcsolat volna köztük, akkor nem kellene szükségképpen feltenni, hogy egyes nyelvek egyező vagy szabályosan megfelelő szótani és mondattani alakképző elemei egy közös alapnyelvből származó alakokkal egyező alakok, vagy azoknak szabályosan továbbfejlődött alakjai, mert a legkülönbözőbb nyelvekben egymástól függetlenül párhuzamosan létrejött egyező szótani és mondattani alakképző elemek is könnyen lehetségesek volnának ezeknek csekély hangalkata következtében.

Viszont az összehasonlító módszernek az alapnyelvi szókészlet megállapítására való alkalmazásában kedvezőtlenebb helyzetben van az összehasonlító nyelvész, mint annak az alapnyelvi szótani és mondattani alakképző elemek megállapítására való alkalmazásában abból a szempontból, hogy a szavak hangalakja és jelentése között eredetileg reális kapcsolat volt oly értelemben, hogy az ember hangképző mozgásait hozzáalkalmazta a külső benyomások vagy a belső élmények nyomában keletkező képzetekhez és érzelemélményekhez, úgyhogy ennek következtében az alapnyelvi szókészletnél a párhuzamos különnyelvi fejlődések lehetősége nagyobb, mint az alakképző elemeknél, amelyeknél ily reális kapcsolat nem fordul elő. Azonban a szókészlet ily párhuzamos különnyelvi fejlődését megnehezíti az a körülmény, hogy a szavak hangalkata terjedelmesebb, mint az alakképző elemeké. Természetesen oly nyelvben, mint pl. a kínaiban, amelyben a szavak csak kevés hangból állnak, az összehasonlító módszer alkalmazása a véletlen párhuzamos különnyelvi fejlődések nagyobb lehetősége miatt nagyobb nehézségekbe ütközik, mint oly nyelvben, amelyben a szavak hangalakja hosszabb.

A nyelvvizsgálati módszer két tárgyalt fajtáján kívül még egy harmadikat is szoktak felvenni: az emotionális nyelvvizsgálatot (Vö. SETÄLÄ: *L'ethnologie et son objet*. SUSAik. XXIX, 3b: 17. ZOLNAI B.: *Eszttétikai szempontok a nyelvtudományban*. MNy. XVI, 105—112. *Nyelvtudomány és szellemtörténet*. Minerva, I, 93—103): a szavakhoz és monda-

tokhoz fűződő érzelem, hangulat vizsgálatát. Ez az ú. n. nyelvészetiétika. A mondattanban az emotionális nyelvvizsgálat főképp a szórendnél szerepel. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az emotionális nyelvvizsgálatot nem lehet a leíró és a származtató módszerrel párhuzamos harmadik módszernek felvenni, mert felosztási alapjuk nem egységes. A leíró és a származtató módszer a nyelvvizsgálat módjára vonatkozik, az emotionális pedig a nyelvvizsgálat tárgyára. Így tehát szorosan véve csak két nyelvvizsgálati módszer van: leíró és származtató, mindkettőnek tárgya a nyelvi jelenségek hangalaki és jelentésbeli sajátosságainak, valamint mindkettővel, a hangalakkal és a jelentéssel kapcsolatos érzelmi elemeknek vizsgálata. Mind a leíró, mind a származtató nyelvvizsgálat lehet emotionális, illetőleg az emotionális nyelvvizsgálat lehet leíró vagy származtató.

Mind a történeti, mind a hasonlító nyelvvizsgálati módszernek szükségképi kiegészítő része a nyelvi jelenségek keletkezésének és fejlődésének a megfelelő okokból való magyarázata.¹

Régebben, amint láttuk, azonosították a gondolkodás és a nyelv, a logika és a nyelvtan kategóriáit, a nyelvi jelenségeket egyedül logikai szempontoktól meghatározottaknak tartották, azért a logikai kategóriák alapján akarták magyarázni a nyelvtani kategóriákat, így már ARISTOTELES és a sztoikus bölcselek,² azután a skolasztikusok, újabban különösen HERMANN GOTTFRIED (1772—1848) és BECKER KÁR. FERD. (1775—1849). A XIX. sz. közepén STEINTHAL a logika helyett a lélektant kezdte használni a nyelvi jelenségek magyarázatára. (Grammatik, logik u. psychologie. 1855. Philologie, geschichte u. psychologie. 1864. Assimilation u. attraction, psychologisch beleuchtet. Zeitschr. f. Völkerpsych. u. Sprachw. 1860. I., 83—179. Újra lenyomatva: STEINTHAL: Gesammelte kleine

¹ HAAS J.: Über sprachwissenschaftliche erklärungen, ein method. beitrage. 1922. PETZ G.: Nyelvtudományi irányok és feladatok. Nyelvtudom. I. 1.

² Vö. STEINTHAL: Geschichte d. sprachwissenschaft bei d. griechen u. römern mit besonderer rücksicht auf die logik. 1863. SCHOEMANN: Die lehre von den redeteilen nach den alten. 1862. SCHMIDT A.: Beiträge zur geschichte d. grammatik. DELBRÜCK: Vergl. syntax d. idg. sprachen. 1894. I. LANDGRAF: Histor. gramm. d. latein. sprache. 1903. III.

schriften. 1880. I. 107—190. Einleitung in die psychologie u. sprachwissenschaft. ¹1871, ²1881.) A nyelvtörténet és a lélektan kapcsolatát továbbfejlesztette DELBRÜCK (Der gebrauch des conjunctivus u. optativus im sanskrit u. griechischen. 1871.), ZIEMER (Junggrammatische streifzüge im gebiete der syntax. 1883), WEGENER (Untersuchungen über die grundfragen des sprachlebens. 1885.), PAUL (Prinzipien d. sprachgeschichte. ¹1880, ²1920) és WUNDT (Völkerpsychologie. I—II. k. Die sprache. ¹1900, ²1911—1912. Az első kötet 4. kiadásban is megjelent 1921. Sprachgesch. u. sprachpsychologie. 1901); az utóbbi főképp azzal, hogy a nyelvfejlődésnek nemcsak egyéni, hanem egyúttal társaslélektani feltételeit is vizsgálta. WUNDT továbbá nem egy kész, részben metafizikai alapon felépült lélektani rendszert erőszakolt rá a nyelvi jelenségek magyarázatára, miként STEINTHAL és PAUL tette a HERBART-féle lélektannal, hanem jórészt magukból a nyelvi jelenségekből, különösen a nyelvtörténetből vont le a nyelvi jelenségek magyarázatában alkalmazott lélektani elméletét, részben pedig a mai tudományos követelményeknek jobban megfelelő kísérleti és fiziológiai irányú lélektan szempontjait és eredményeit értékesítette a nyelvi vizsgálatokban.

A mondattannak célja, miként a nyelvtudománynak általában: a mondattani jelenségek történeti fejlődésének és e fejlődés egyéni és társaslélektani feltételeinek vizsgálata. A lélektani magyarázat tehát a történeti nyelvvizsgálat szükségképi kiegészítő része. Újabban a történeti és a lélektani magyarázó elv ellen visszahatás támadt a HUSSERL-féle jelentéselméleti (fenomenológiai) irány és a VOSSLER-féle nyelvtudományi idealizmus ¹ részéről.

¹ VOSSLER: Positivismus u. idealismus in d. sprachwissenschaft. 1904. Sprache als schöpfung u. entwicklung. 1905. Gesammelte aufsätze zur sprachphilosophie. 1923. Geist u. kultur in d. sprache. 1925. Frankreichs kultur im spiegel seiner sprachentwicklung. ¹1913. ²1921. LERCH: Historische französische syntax. 1925. Über das sprachliche verhältnis von ober- zu unter-schicht. Vö. még a szerző értekezését a nyelvtudományi idealizmusról: MNy. XXIII. 21.

8. A lélektani, művelődéstörténeti és logikai magyarázat szerepe a mondattanban.

A VOSSLER körül csoportosuló müncheni nyelvtudományi idealizmus nem tartja elegendőnek a nyelv történeti fejlődésének szoros értelemben vett lélektani magyarázatát, mert ez szerinte nem az emberi szellemben (geist), ennek tevékenységében keresi a nyelvi jelenségek keletkezésének és fejlődésének okait, hanem magukban a nyelvi jelenségekben, ezeknek egymásrahatásában, tehát lelki mechanizmusban. VOSSLERÉK a szoros értelemben vett lélektani szellemben magyarázó nyelvtudományt pozitivista szelleműnek mondják, mert ők szerintük tulajdonképpen nem is keresi a nyelvi jelenségek keletkezésének és fejlődésének igazi okait, hanem csak a feltételeit. A pozitivista szellemű nyelvtudomány alapvétele VOSSLERÉK szerint az, hogy tévesen azonosítja a nyelvi jelenségek keletkezésének és fejlődésének feltételeit az okokkal. Valamely nyelvi változás sohasem lehet oka egy másik változásnak, legfeljebb csak feltétele. A nyelvi változások igazi oka a tevékenyen működő, szabadon, tudatosan, szándékosan teremtő autonóm emberi szellem (geist) az ő kimeríthetetlen egyéni intuícióival, ezért a természettudományi mechanizmus szellemében magyarázó lélektan nem magyarázhatja meg igazában a nyelvi jelenségeket, hanem csak az esztétika, a stilisztika. Az esztétika a szellemi kifejezés tudománya, a nyelv a szellem kifejezése, tehát a nyelvi jelenségek esztétikai jelenségek, művészeti termékek, a nyelvtudomány mint a szellem kifejezéseinek története művészettörténet a szó legtágabb értelmében. Azt a nyelvtudományi magyarázatot, amely ily szellemben fogja fel a nyelvi jelenségeket, idealisztikus magyarázatnak nevezi VOSSLER. A nyelvi jelenségek és azoknak változásai a nyelvtudományi idealizmus szerint egyéni eredetűek, azaz egyetlenegy vagy kevés számú egyéntől indulnak ki, a nyelvi jelenségek és azoknak változásai közül egyesek fennmaradnak, elterjednek, mások ellenben nyomtalanul eltűnnek. A nyelv fejlődése VOSSLERÉK szerint úgy történik, hogy

az egyéni, alkalmi jelenségek általánossá, szokásossá válnak. A nyelv történeti fejlődésének megértéséhez tehát nem elegendő csak a nyelvi jelenségek keletkezésének okait kimutatni, hanem ezeken kívül fel kell tártani elterjedésük okait is, hacsak nem esnek egybe, sőt az idealista nyelvész fontosabbnak tartja az elterjedés okainak kutatását, mint a keletkezését. A nyelvtudományi idealizmus az újonnan keletkezett nyelvi jelenségek és nyelvi változások elterjedésének okait a kor szellemi áramlataiban, művelődési viszonyaiban keresi. Az újonnan keletkezett jelenségek és a nyelvi változások fennmaradásának és elterjedésének okait tehát csak a művelődéstörténeti magyarázat (kulturbegründung) nyújthatja. A VOSSLER-féle nyelvtudományi idealizmusra vonatkozólag általában meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvi jelenségek tudatos, szándékos, egyéni eredetére vonatkozólag a mai nyelvtudomány nagyrészt ellenkező állásponton van; vö. erre vonatkozólag a szerző értekezését: Pozitivizmus és idealizmus a nyelvtudományban. A nyelvtudomány módszertanához. MNY. 1927. XXIII. 10. A nyelvi jelenségek elterjedési okainak kutatását az ú. n. pozitívista nyelvtudomány is elengedhetetlenül szükségesnek tartja s nem tagadja általánosságban véve művelődéstörténeti tényezők közvetett hatását sem a nyelv fejlődésére. Művelődéstörténeti tényezők közvetlen hatását azonban a nyelvtudományi idealizmus még eddig nem tudta kimutatni, s ha sikerülne is neki közvetlen kapcsolatot kimutatnia a nyelv fejlődése és a művelődéstörténeti viszonyok között, akkor sem volna mellőzhető a szoros értelemben vett lélektani magyarázat.

HUSSERL sem ért teljesen egyet az újabb nyelvtudomány módszerével, hanem azt vallja, hogy a nyelvi jelenségek megértését, magyarázatát nem csupán a nyelvtörténetre, a lélektanra és egyéb tapasztalati (empirikus) tudományokra kell alapítani. A nyelvi jelenségeket szerinte nemcsak lélektani fejlődéstörténeti (psychogenetikus) szempontból kell vizsgálni, hanem egyúttal logikai, közelebbről jelentéstudományi, jelentéseméleti (fenomenológiai) szempontból is, mert a nyelvi jelenségeknek nemcsak fiziológiai, lélektani és művelődéstörténeti okaik vannak, hanem egyúttal apriorisztikus logikai

alapjaik is. A nyelvtudománynak tehát nemcsak a nyelvi jelenségekben végbemenő lelki folyamatok között levő kauzális (psychogenetikus) összefüggéseket, kapcsolatokat kell kutatnia, hanem egyúttal a nyelvi jelenségek objektív gondolati tartalmának bizonyos fajta racionális, logikai összefüggéseit is, azaz nemcsak történeti (genetikus), hanem leíró (systematikus, fenomenológiai) szempontból is kell vizsgálnia a nyelvi jelenségeket. (Vö. SICKEL: *Das wesen der geistesforschung*. Neue Jahrbücher. 1920. XLVI. 290. FUNKE O.: *Über prinzipienfragen der sprachwissenschaft*. Englische Studien. 1923. LVII. 161.) Már láttuk, hogy HUSSERL-nek ez a tétele helyesnek bizonyul. A szófajok és a mondatrészek kialakulása csak ily alapokon érthető meg. A mondattani és a szótani kategóriák e két szempontból való vizsgálatának eredménye annak a felismerésére vezet, hogy a lelki tényezők mellett logikaiak is érvényesülnek bennük. Így tehát a mondattani vizsgálatok feladatául: a mondattani jelenségek történeti fejlődésének és e fejlődés egyéni és társaslélektani, továbbá logikai feltételeinek, okainak vizsgálatát kell megjelölnünk.

Minthogy a nyelvtani kategóriák lélektani kategóriákon, azaz a lélektani alanyon és állítmányon alapulnak s egyúttal az objektív gondolati tartalmon, a jelentés viszonyain, tehát logikai alapú lelki képződmények, azért nem elég tisztán csak lélektani szempontból vizsgálni a mondatot, a mondatrészeket és a szófajokat, azaz nemcsak az időbeli történési okokul (causa) szereplő lelki folyamatokat kell vizsgálni, amelyekkel a kifejezendő jelentést megragadjuk, gondoljuk, hanem egyúttal a lelki folyamatokból kiemelt, tőlük elvonatkoztatott objektív gondolati tartalomnak, jelentésnek időtől független okokul szereplő bizonyos racionális alapjait is. Ezen bizonyos fajta, a lelki folyamatoktól elvonatkoztatott és az ú. n. logikai alapelvektől (észelvektől) különböző jelentésbeli, logikai, azaz racionális alapoknak és a hozzájuk tartozó apriorisztikus törvényszerűségeknek megállapítása a nyelv jelentéselméleti (fenomenológiai) szempontból való vizsgálatának célja. A nyelvtani kategóriák logikai alapjait már láttuk, vizsgálnunk kell azonban

még a nyelvtani kategóriákra vonatkozó jelentésbeli, logikai apriorisztikus törvényszerűségeket is. Ezek a törvényszerűségek abban állnak, hogy ige igével, ige melléknévvel, melléknév melléknévvel egymagában nem alkothat mondatot, hanem csak főnév főnévvel vagy igével vagy melléknévvel; ige igével nem alkothat mondatrész-viszonyt sem, hanem csak főnév főnévvel (pl. *a ház teteje*), melléknév főnévvel (pl. *a sárga rózsza*), melléknév melléknévvel (pl. *hamvasszürke, világoszöld, nagyon szép*); ige főnévvel (*késsel vág; kenyeret vág*); ige melléknévvel (*szépen énekel*). Igei állítmány jelzővel nem alkothat mondatrész-viszonyt.

Ige igével, ige melléknévvel, melléknév melléknévvel nem kapcsolható össze mondatul szereplő egységes jelentéssé (*einheitliche, sinnvolle bedeutung*), ige igével mondatrész-viszonyban sem, mert összekapcsolva jelentésnélküliséget, értelemnélküliséget (*unsinn, sinnlos*) szül. Pl. e mondatnak *Ez a fa zöld.* tiszta jelentésformája: *Ez az S P.* Ezt a tiszta jelentésformát beláthatatlan sok módon lehet kitölteni anyaggal, jelentéstartalommal (pl. *Ez az arany csillog. Ez a cukor fehér. Ez a négyszög kör. Ez a logaritmus sárga. Ez a vaskarika fa.*), de nem korlátlanul, mert mihelyt megváltoztatjuk az anyag, a jelentéstartalom formáit, kategóriáit, az egységes jelentés (*sinn, sinneseinheit*) elvész, s értelem-nélküliség, jelentés-nélküliség (*unsinn, sinnlos*) keletkezik, pl.: *E zöld könnyelmű. E lassú jár.* Hasonlóképpen nem lehet egységes jelentéssé összekapcsolni ezeket a jelentéseket sem: *Albus currit. Percutio album. Misereor albi. Cappa albi.* Gramm. speculativa. Cap. LI, LII. Ezen utóbbi esetekben apriorisztikus összeférhetetlenség van az összekapcsolt jelentések között, s a leghatározottabban közvetlenül (*evidentiával*) átlátjuk, hogy ily természetű rész-jelentések összekapcsolva nem férnek össze egységes jelentésben. Ez époly apriorisztikus törvényszerűség, mint pl. a NEWTON-féle binomiális tétel, azaz észigazság, nem pedig a tapasztalat alapján a posteriori érvényes tényigazság. A mondatrészek, illetőleg a szófajok összekapcsolhatóságában megnyilvánuló ezen apriorisztikus törvényszerűségnek logikai alapja van, miként a tárgyaltak szerint a nyelvtani jelentéskategóriák, a mondatrészek és a szófajok eredetének is, mégpedig a gondol-

kodás a priori formában: a substantia $\sim$ járulék (accidens) és az ok $\sim$ okozat logikai kategóriáiban.

A szófajok egységes jelentéssé való összekapcsolhatóságának, illetőleg össze nem kapcsolhatóságának apriorisztikus törvényszerűsége a tárgy-, tulajdonság- és állapotfogalmak egymáshoz való viszonyának törvényszerűségével függ össze, a szavak kategóriái ugyanis egybeesnek a fogalmak logikai kategóriáival, ezeknek nyelvi kifejezői: a főnév (dingwort, substantivum) a tárgyfogalomnak, illetőleg a tárgyfogalomul szereplő vagy szerepelhető tulajdonság- és állapotfogalomnak, a melléknév (eigenschaftswort, adjectivum) a tulajdonságfogalomnak, az ige (vorgangswort, verbum) az állapotfogalomnak nyelvi kifejezője. Kezdetben a fogalom kategóriáját mindig az illető fogalom tartalma döntötte el: a tárgyfogalmak mindig tárgyakat jelöltek, a tulajdonság- és állapotfogalmak mindig tulajdonságokat és állapotokat. Ezzel a kritériummal eredetileg mindig egybeesett az a logikai viszony, amelyben az illető fogalom egy másik fogalommal szemben szerepelt: a tárgyfogalmak valami önállót, magánvalót (konkrétat) jelöltek, azaz valamit, ami másnak hordozójául, alapjául, okául (substratum, substantia, causa) szerepelt; a tulajdonság- és állapotfogalmak pedig olyasmit, ami önállóan, egymagában nem létezik, hanem csak más létezővel kapcsolatban, azaz ami valami alapra, hordozóra, okozóra szorul, amelytől gondolatban elvonható, absztrahálható mint járulék (accidens), okozat, hatás. A gondolkodás fejlődésének további folyamán ez az összhang, amely a fogalom kategóriáját eldöntő tartalmi és funkcióbeli kritérium között fennállt, megszűnt, úgyhogy ma a tárgyfogalmak nem mindig felelnek meg tárgynak, a tulajdonság- és állapotfogalmak ugyanis, jóllehet ma is mindig tulajdonságot és állapotot fejeznek ki tartalom szerint, funkció szerint nem mindig tartoznak a tulajdonság- és állapotfogalmak csoportjába, hanem sokszor a tárgyfogalmak csoportjába. Ma tehát már sokszor csak az utóbbi funkcióbeli szempont dönti el valamely fogalom kategóriabeli hovátartozását. Ezen mondatokban pl. *Az a sápadtság jól illik arcához. Fellépése bátor. A sok alvás ártalmas. Fehérség, szomorúság lepte el arcát. Schwarz kleidet ihn schlecht.* a sápadtság, fehérség,

szomorúság, fellépés, alvás; Schwarz tartalmi szempontból tulajdonság-, illetőleg állapotfogalmak s el vannak vonva, absztrahálva egy tárgyfogalomtól, azonban tőlük is elvonunk egy tulajdonság-, illetőleg állapotfogalmat s velük viszonyba állítjuk, úgyhogy oly substantia-, illetőleg ok-szerepűek lesznek, mint a valódi tárgyfogalmak, azaz valami járuléknak (*accidens*), okozatnak hordozójául, alapjául, okául szerepelnek. Mind a magánvaló (konkrét), mind az elvont (absztrakt) tehát viszonylagos fogalom, pl. ebben a mondatban: *Ő sokat búsul, pedig a sok búsulás árt neki. Der frack ist schwarz. Schwarz kleidet ihn schlecht.* ugyanazon tartalmú fogalom, egy állapot- (cselekvés-), tulajdonságfogalom először mint elvont (absztrakt) állapot-, tulajdonságfogalom (*búsul, schwarz*) szerepel, másodszor pedig mint magánvaló (konkrét), tárgyiasított állapotfogalom (*búsulás*), tulajdonságfogalom (*Schwarz*), azaz tárgyfogalomul szereplő állapot-, tulajdonságfogalom. A tárgyfogalom nyelviileg mindig csak főnévvel fejezhető ki, de nem minden főnév fejez ki tárgyfogalmat, ugyanis tulajdonság- és állapotfogalmak nemcsak melléknévvel, illetőleg igével fejezhető ki, hanem sokszor főnévvel is (*sápadtság, szomorúság, fehérség, fellépés, alvás, Schwarz*), mert más tulajdonság vagy állapot hordozójául, alapjául, okául (substratum, substantia, causa) is szerepelhetnek. A szófajok tehát ma csak részben fedik tartalmi szempontból a logikai kategóriákat, a főnév kategóriájához ugyanis nincs kizárólag a tárgyfogalom kategóriája kötve, tulajdonság- és állapotfogalmakat is ki lehet fejezni főnévvel, ha substantiául szerepelnek.

Tulajdonság- és állapotfogalmakat nem lehet egységes jelentésben egymásra vonatkoztatni (pl. *Zöld fut.*), sem tulajdonságfogalmakat tulajdonságfogalmakra (pl. *Zöld piros*), sem állapotfogalmakat állapotfogalmakra, (pl. *Dohányzik árt.*), hacsak nem szerepel egyik tárgyfogalomul (pl. *A dohányzás árt.*), tehát a nekik megfelelő szófajokat sem lehet egymásra vonatkoztatni. (*Szépen énekel* határozó szerkezet eredeti értéke: *az éneklés szép. Hamvasszürke* jelzős szerkezet eredeti értéke: *a szürkeség hamvas.*) A tulajdonság- és állapotfogalmak nem keletkezhetnek tárgyfogalmak nélkül, a tárgyi valóságban és a neki megfelelő szemléletben ugyanis soha sincsenek elválasztva, absztrahálva

a tárgyaktól ezeknek tulajdonságai, állapotai mint önálló létezők, *valamit* látunk zöldnek, érzünk keménynek, hidegnek, melegnek, ízlelünk édesnek, savanyúnak, *valaminek* a hangját halljuk. Azonban a figyelem tevékenységével (activ apperceptio) a tulajdonságokat, állapotokat elválaszthatjuk, elvonhatjuk, absztrahálhatjuk tárgyuktól, amit különösen a szóképzet segítségével tehetünk. A tulajdonság- és állapotfogalmaknak ezen kiemelése tárgyuk köréből csak tudatunknak fogalmi természetű aktusa s csak egy pillanatra tehető meg, a tulajdonság- és állapotfogalmak tárgyfogalmak nélkül, létrejöttük után sem lehetnek el huzamosabban tudatunkban, nem gondolhatók tartósabban nélkülük, hanem rögtön valami alapot, hordozót gondolunk hozzájuk, tárgyfogalomra (substratum, substantia, ok), vonatkoztatjuk őket, tárgyasítjuk őket. Elképzelni pedig egyáltalában nem tudunk tulajdonságokat, állapotokat tárgyak nélkül. Minthogy tehát tulajdonságfogalmaktól nem vonhatunk el állapotfogalmakat és nem vonatkoztathatjuk őket rájuk, sem állapotfogalmaktól tulajdonságfogalmakat, sem tulajdonságfogalmaktól tulajdonságfogalmakat, sem állapotfogalmaktól állapotfogalmakat, hacsak nem szerepeltetjük őket tárgyfogalmakul (*pirosság, szépség, alvás*), következik, hogy az elvonásnak és a vonatkoztatásnak ez a törvényszerűsége a tárgyfogalmak, a tulajdonság- és állapotfogalmak viszonyításának külső nyelvi kifejezésében, a szófajok viszonyításában, összekapcsolhatóságában is megnyilvánul. Pl. *Ez a rózsza piros. Az a kutya harap. Ez a sas röpiül.* De nem lehetséges ily jelentéskapcsolat: *Fut piros. Piros fut. Jár énekel. Énekel jár. Piros hideg.*

A szófajok egységes jelentéssé való összekapcsolhatóságának vagy össze nem kapcsolhatóságának apriorisztikus törvényszerűsége tehát a tárgy-, tulajdonság és állapotfogalmak egymáshoz való viszonyításának törvényszerűségével függ össze, ez pedig végső elemzésben a substantia ~ járulék (accidens), ok ~ okozat, hatás logikai kategóriájának egymáshoz való viszonyának törvényszerűségén alapszik. Az ember veleszületett lelki alkatánál és a tárgyi világ szerkezeténél fogva ugyanis csak bizonyos módon tud gondolkodni. A tárgyi valóságot az emberi elme csak az ő a priori formáival

tudja megragadni, mégpedig a szemlélet a priori formáival (tér, idő) és az értelmével, az ú. n. logikai kategóriák segítségével (substantia $\sim$ accidens, ok $\sim$ okozat, egység $\sim$ többség stb.). Elménk ezen a priori formáit, amelyek nem a tapasztalásból erednek, hanem eleve elménk természetéhez tartoznak, azaz megismerésünknek nem a posteriori, hanem a priori tényezői, alkalmazzuk a tárgyi valóság viszonyaira. Vö. KORNIS: Bevezetés a tudom. gondolkodásba. 1922. 70. PAULER Á.: Bevezetés a filozófiába. 1921. 280. E kategóriák alkalmazásának a tárgyi valóságban kényszerítő alapjuk van, azaz a tárgyi valóság határozza meg, elménk kategóriái közül melyiket alkalmazzuk a tárgyi valóság viszonyaira. Az objektív gondolati tartalomnak, a jelentésnek viszonyai a lelki élményektől, amelyekkel azokat gondoljuk, függetlenül állanak fenn. Es sind also nicht die psychologischen gesetze, welche die logischen beziehungen hervorbringen, sondern es sind die logischen beziehungen, denen sich die psychologischen denkvorgänge unterordnen. GEYSER: Lehrbuch d. allgemeinen psychologie.³ 1920. II, 378. Az emberi értelem a priori logikai formái közé tartozik a substantia és járulék (accidens), az ok és okozat, hatás kategóriája is. A tulajdonságokat és állapotokat (cselekvés, történés, szoros értelemben vett állapot) nem tudjuk felfogni valami alap, hordozó, ok (substratum, substantia, causa) nélkül, valami nélkül, aminek járulékai, okozatai, hatásai, azaz tulajdonságai, állapotai. A tárgy-, tulajdonság- és állapotfogalmak eredetükben tulajdonképpen a substantia $\sim$ járulék, az ok $\sim$ okozat logikai kategóriáira utalnak vissza. Tárgyfogalomul mindig csak substantia, ok szerepelhet, tulajdonság- és állapotfogalomul mindig csak járulék (accidens), okozat. A substantia $\sim$ járulék, az ok $\sim$ okozat a priori logikai kategóriáinak viszonyaiban rejlik tehát végső elemzésben a tárgy-, tulajdonság- és állapotfogalmak, illetőleg a nekik megfelelő szófajok egységes jelentéssé való összekapcsolhatóságának vagy össze nem kapcsolhatóságának apriorisztikus törvényszerűsége.

Ugyanerre az alapra vihető vissza a mondatrészek egységes jelentéssé való összekapcsolhatóságának fentemlített apriorisztikus törvényszerűsége is, amely abban áll, hogy igei

állítmánynak nem lehet jelzője. A jelző ugyanis az alany fogalmának továbbtagolásából keletkezett olyképen, hogy alanyul szereplő tárgyfogalomtól elvontak tulajdonságfogalomul szereplő újabb állítmányt, tehát járulékot, accidenst, amely idővel elvesztette állítmányi szerepét s az alany meghatározójává, jelzőjévé fokozódott le. A jelző tehát tárgyfogalomtól elvont s rá vonatkoztatott járulék, már pedig ígétől mint járuléktól nem vonhatunk el újabb járulékot, tulajdonságot.

Ha tehát a főbb nyelvtani kategóriák, a mondatrészek és a szófajok mivoltának vizsgálatánál kiemeljük az objektív gondolati tartalmat, a jelentéstartalmat a lelki folyamatokból, amelyekkel a jelentéstartalmat megragadjuk, gondoljuk, s az így a lelki folyamatokból kiemelt jelentéstartalmat a jelentéstartalom logikai helyességének előfeltételeitől és tárgyi érvényességétől elvonatkoztatva, jelentéselméleti, fenomenológiai szempontból vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a nyelvtani kategóriáknak logikai alapjuk is van, s apriorisztikus logikai törvényszerűség tartozik hozzájuk, mely a nyelv egész szerkezetén érezteti hatását. A lélektani fejlődéstörténeti (psychogenetikus) szempontokon kívül bizonyos általános érvényű és szükségképi logikai tényezők is érvényesülnek tehát a nyelvben, a nyelvi kategóriák logikai alapú lélektani fejlődéstörténeti képződmények. E logikai mozzanatok következménye az, hogy a nyelvek nyelvtani szerkezete legfőbb vonásaiban megegyezik, pl. a fgr., a latin, görög, germán, szláv stb. nyelvekben egyaránt van állítmány, alany, jelző, határozó, tárgy; főnév, melléknév, ige akár mint külső szóalak, akár mint belső szóalak.

A nyelvi jelenségek történeti fejlődésének megértéséhez, megmagyarázásához tehát a társas és egyéni lélektani feltételeken kívül még a logikai feltételek ismerete is szükséges. Azonban a nyelvi jelenségekben szereplő logikum nem azonos a helyes gondolkodás szabálytanában szereplő logikummal. A nyelvtan és a logika viszonyát semmi sem zavarta meg inkább, mint a logika két síkjának összekeverése. A logika a l s ő síkja a jelentéseknek új egységes jelentésekké való összekapcsolhatóságának törvényszerűségével és feltételeivel foglalkozik s az összekapcsolhatóság feltételeinek hiányából eredő

jelentés-nélküliséggel (unsinn). A logika ezen alsó síkja a nyelvtant is nagyon érdekli, a szófajok és mondatrészeknek mondattá, illetőleg mondatrész-viszonnyá való összekapcsolhatósága miatt. A nyelvtanban, közelebbről a mondatrészekben és a szófajokban szereplő ily természetű logikai sajátság alapja: a tárgyi valóságnak a szemlélet kategóriáival (tér, idő) és az értelem kategóriáival, azaz a logikai kategóriákkal (substantia $\sim$ járulék, ok $\sim$ okozat) való felfogása s ezzel összefüggőleg a tárgy-, tulajdonság- és állapotfogalmak eredete és viszonya. A logika felső síkjába a jelentéstartalom igazságának formális előfeltételei, az ezeknek hiányából eredő formális észellenes, nem-észszerű (formaler oder analytischer widersinn. HUSSERL: Log. untersuchungen.² II, 295, 335. 1.) tartozik. Ez a logikai sík a nyelvtanra nézve egészen közömbös.

A nyelvben az értelem tudatos és szándékos logikai funkcióinak csak alárendelt és kivételes szerepük van. A mondat nem azonos az ítélettel, de azért az ítélet lelki élménye és a mondat bizonyos határig azonos lelki tevékenység. Az ítéleti élmény és a mondat fogalma nem fedi teljesen egymást, az ítélet lelki élményében ugyanis valamivel több van, mint a mondatalkotás alkalmával végbemenő lelki élményben. A mondatalkotás lélektani szempontból abban áll, hogy egy egységes tudattartalmat, ú. n. teljesképzetet szándékosan alkotó elemeire tagolunk, s ezeket az alkotó tagokat egymásra vonatkoztatva, azaz egymással logikai viszonyokba állítva egyik részüket a másik részről állítjuk vagy tagadjuk. Az ítélet lelki élményében ugyanaz a lelki folyamat szerepel, de hozzájárul még egy többlet, az ítélő alany állásfoglalása ezen alkotó tagok egybetartozására vonatkozólag, azaz arra vonatkozólag, hogy e tagok viszonya valóban érvényes-e vagy sem. Az ítélőnek ez az állásfoglalása, az ítélet két tagja közti viszony igaz vagy nem-igaz voltába vetett meggyőződése (überzeugtheit, glauben), ezen viszony érvényességének elismerése vagy el nem ismerése az ítéleti élmény elengedhetetlen jegye. A mondat mivoltához lélektani szempontból csak az alany és az állítmány viszonyának pusztá tudata szükséges, s ezen viszony állítása vagy tagadása; az ítéleti élményhez azonban ezenkívül még szükséges az ítélet tagjai közt levő viszony érvényességéről való meggyőződés,

annak elismerése vagy el nem ismerése. Ebből következik, hogy a tudattartalmak közt felállított viszonyok érvényességének formai előfeltételei, amelyekkel a logika foglalkozik, a nyelvtanra közömbösek. A nyelv formái nem azonosak a helyes gondolkodás formáival.¹ A nyelv a logikától ily szempontból teljesen független, teljesen autonóm.

Némelyek szerint az ítélet lelki élményének fogalmához nem tartozik szükségképen hozzá az ítélőnek az ítélet két tagja közt levő viszony igaz vagy nem-igaz voltáról való meggyőződése, hanem elégséges a viszonyító tevékenységen kívül az ítélőnek pusztán az a tudata, hogy van neki egy gondolatélménye, amely igaz is lehet s nem is. GEYSER azt mondja az ítéletről (*Lehrbuch d. allgem. psychologie.* 1920³. II. 347): Ich urteile, indem ich etwas auf etwas beziehe und mir dabei bewusst bin, damit einen sachgehalt zu denken, der entweder zutrifft oder nich zutrifft. E felfogás szerint a mondat azonos volna lélektani szempontból az ítélettel, de logikai szempontból ezen felfogás szerint sem azonos az ítélet a mondattal. Az ítélet ily lélektani felfogásával szemben azonban meg kell jegyeznünk, hogy az említett esetben nincs ítélettel dolgunk, hanem csak mondattal ú. n. feltevés-sel (annahme), nyelvi szempontból mondattal. Vö. MEINONG: Über annahmen. ¹1902. ²1910. és *Zeitschr. f. Psychologie u. Physiologie d. Sinnesorgane.* XLI. 1—14. MARTY: Über annahmen. Ein kritischer beitrage zur psychologie, namentlich der descriptiven. *Zeitschr. f. Psychologie u. Physiol. d. Sinnesorgane.* 1905. XL. 1—54. Újra lenyomatva: A. MARTY: *Gesammelte schriften.* Kiad. EISENMEIER, KASTIL, KRAUS. II. k. 1. rész. 1—56. I. MARTY: *Untersuchungen zur grundlegung d. allg. grammatik u. sprachphilosophie.* 1908. 244. s köv. I. A feltevés ítélet meggyőződés nélkül. Az ily ítéletet MEINONG *scheinurteil*-nak is nevezi, ERDMANN (*Logik.* I. 271.) *geltungsloses urteil*-nak. Annahme ist urteil ohne überzeugung, urteil ist annahme unter hinzutritt der überzeugung. *Annahmen.* 1902. 257. Wer urteilt, ist von etwas überzeugt. *Uo.* 2. 257. A feltevés középhelyet foglal el az

¹ BRANDENSTEIN: Über die annahme einer parallelität zwischen denken u. sprechen. *Germ.-rom. Monatsschr.* 1924. XII, 321—7.

elképzelés (vorstellen) és az ítélet között. Az elképzelés abban különbözik a feltevéstől, hogy nincs meg benne a vonatkoztató tevékenység. A mondat nem azonos az ítéleti élménnyel, de az ítélet nyelvi kifejezője a kijelentő mondat. Azonban nem minden kijelentő mondat fejez ki ítéletet. A mesék (pl. Az aranyhegyről. Dornröschen), regények, drámák kijelentő mondatai nem fejeznek ki szükségképpen ítéletet, hanem rendszerint csak feltevést, tehát többet, mint elképzelést, de kevesebbet, mint ítéletélményt. Az óhajtó, felszólító és kérdő mondatok szintén nem fejeznek ki ítéletet, hasonlóképpen a szétválasztó mondatok (*Vagy ellopták, vagy elvesztettem.*) s a feltételes mondatok sem (*Ha megmondod, kapsz valamit.*); továbbá az ily mondatok sem: *Azt hiszem, esni fog. Remélem, eljön.* Vö. a nyelvtan és a logika viszonyára: Az ARISTOTELESNak tulajdonított: *περὶ ἐρμηνείας*. STEINTHAL: Grammatik, logik u. psychologie. 1855. Einleitung in die psychologie u. sprachw. 1881. 70. ERDMANN: Logik². I. 44. MARTY: Über das verhältnis von grammatik u. logik. Symbolae Pragenses. Festgabe d. deutsch. gesellsch. f. altertumskunde. 1893. 99—126. I. Újra lenyomatva: A. MARTY: Gesammelte schriften. Kiad. EISENMEIER, KASTIL, KRAUS. II. köt. 2. r. 1920. 57—99. I. Verhältniss von grammatik, logik u. psychologie. Uo. II. köt. 1. r. 301—7. I. WOLFF H.: Logik u. sprachphilosophie. 1880. SWEET: Words, logic and grammar. Transactions of the Philological Soc. 1876. STÖHR: Algebra der grammatik. 1898.

Minthogy tehát a mondat nem azonos az ítéleti élménnyel, azért a gondolkodás formális helyességi törvényeinek, az ú. n. logikai alapelveknek a nyelvtani jelenségek keletkezésében és fejlődésében nincsen szerepük, hasonlóképpen a gondolkodás tartalmi érvényessége, azaz az ítélet jelentésének a tárgyi valósággal való megegyezése is közömbös a nyelvtani jelentésformákra. Ebből azonban nem következik, hogy a logikum általában véve közömbös valami a nyelvtan előtt. A logika alsó síkja, azaz a nyelvtani kategóriáknak egysegies jelentéssé való összekapcsolhatóságában rejlő apriorisztikus törvényszerűség és ennek logikai alapja, azaz a nyelvtani kategóriák alapjául szolgáló szemléleti gondolkodásformák

és értelmi gondolkodásformák (logikai kategóriák) a nyelvtan számára is nagyon fontosak. Ezen logikum figyelembevétele szükséges minden nyelv „ideális” lényegének megértéséhez.

A mondattan és általában a nyelvtudomány sarkalatos módszertani alapelve tehát, hogy a nyelvi jelenségek történeti fejlődését megértés céljából nemcsak egyéni és társaslélektani szempontból kell vizsgálni, hanem egyúttal logikai szempontból is, azaz a nyelvtani kategóriák racionális alapjait és a hozzájuk tartozó logikai apriorisztikus törvényszerűségeket is függetlenül a jelentésviszonyok formális logikai helyességétől és tárgyi érvényességétől.

9. Az összehasonlító nyelvvizsgálati módszer szerepe a mondattanban.

Az összehasonlító módszerrel kapcsolatban felmerül az a fontos módszertani kérdés, vajjon meg lehet-e állapítani segítségével valamely szótani vagy mondattani alakképző elem (formans: képző, jel, rag) eredeti jelentését, ú. n. alapjelentését (grundbedeutung, grundbegriff, original-force. BENNETT: Syntax of early latin. I—II. 1914). Itt a mondattani vizsgálatoknál természetesen csak a ragok, jelek alapjelentése érdekel bennünket.

DELBRÜCK, az összehasonlító mondattan megalapítója, alapjelentésen (grundbegriff) az írott nyelvemlékek adatainak összehasonlításából kikövetkeztethető legrégibb jelentést érti. NOREEN-POLLAK (Einführung in die wissensch. betrachtung d. sprache. 1923. 213. l.) így határozza meg az alapjelentést: Grundbedeutung ist die älteste bei einem morphem historisch nachweisbare (oder durch erschliessung rekonstruierte) bedeutung, die den übrigen, „abgeleiteten“ bedeutungen zugrunde liegt oder von der man dies wenigstens mit mehr oder minder grosser berechtigung annehmen kann. DELBRÜCK az ily értelemben vett alapjelentést viszonylagos alapjelentésnek (relativer grundbegriff) is nevezi (Der gebrauch des conjunctivus u. optativus im sanskrit u. griechischen. Syntaktische forschungen. I. 1871. 12.) szemben az abszolút alapjelentéssel (absoluter grundbegriff), mely az ety-

mologia segítségével megállapítandó azon eredeti jelentés, amely valamely nyelvi alakhoz keletkezése idején fűződött hozzá. Entweder kann man sich bemühen mit hilfe der etymologie den sinn zu entdecken, der bei der entstehung der formen sich mit ihnen verband, oder man kann aus dem gebrauche der modi in der literatur des sanskrit und griechischen ermitteln wollen, welches die älteste vorliegende sprachliche verwendung des conjunctiv und optativ sei. Pl. az idg. conjunctivus relatív alapjelentése az akarás (wille) volt, az optativusé a kívánság, óhaj (wunsch). A conjunctivus abszolút alapjelentése pedig a huzamos történés (durativ) jelentés volt, ebből könnyen fejlődhetett DELBRÜCK szerint a conativ jelentés, ebből pedig a relatív alapjelentés: az akarás. Az optativus abszolút alapjelentése pedig a törekvés, szándék (streben) volt, ebből könnyen fejlődhetett a relatív alapjelentés: a kívánság, óhaj. I. m. 12—15. l. Az abszolút alapjelentés megállapítása azonban nehézségekbe ütközik, mert azon alaki elemek eredetéről, amelyek a töből casust, modust stb. alkotnak, keveset tud a nyelvtudomány, s így etymologiai úton a nyelvtudomány nem tud segítséget nyújtani a syntaxisnak. KZ. XVIII. 99. A relatív alapjelentést a különnyelvek számára történeti úton megállapított használat típusok összehasonlításából nyert alapnyelvi használat típusokból való visszakövetkeztetéssel kapjuk meg. Sok nyelvbúvár, különösen DELBRÜCK nem hajlandó megelégedni az idg. alapnyelvi használat típusokkal, hanem igyekszik ezeket egy egységes alapjelentésre visszavezetni, azaz a relatív alapjelentésre. E művelet azonban, minthogy etymologiai úton nem lehetséges, csakis okoskodással¹ visszakövetkeztetés útján történhetik, azért az eredményre vonatkozólag majd nagyobb, majd kisebb fokú valószínűséggel kell megelégednünk; azt, ami a szótani és mondattani alakképző elemek keletkezésének idején volt, azt biztosan nem tudjuk. Az így kapott relatív alapjelentés lehet egységes, de állhat több típusból is. A relatív alapjelentéssel nem azt akarjuk mondani, hogy ez a jelentés az illető alakképző elemhez már keletkezése idején hozzáfűződött, hanem csak azt, hogy nem

¹ Vö. erre vonatkozólag: KVICALA: Zeitschr. f. Österr. Gymn. 1863. 304.

sikerül történeti úton messzebb visszamenni ennél a jelentésnél vagy ezeknél a jelentéseknél. KZ. XVIII. 100. A relatív alapjelentéseknek az a rendeltetésük, hogy egységes formulává foglalják össze azokat a használat típusokat, amelyek összehasonlító úton nagy valószínűséggel idg. alapnyelveknek bizonyultak. E formulák szerkesztésénél azonban nem szabad logikai úton eljárni, hanem lélektani fejlődéstörténeti (psycho-genetikus) úton. DELBRÜCK: Grundfragen d. sprachforschung. 1901. 130. A relatív alapjelentések kutatásában tehát az a kérdés, melyik az az eredeti egységes alapfogalom, amelyre az összes jelentéseket vissza lehet vinni. DELBRÜCKnek a relatív alapjelentések kikövetkeztetésének lehetőségébe vetett bizalma összefügg a flexio keletkezéséről való felfogásával. DELBRÜCK e glottogoniai kérdésben a BOPP-féle összetételes (semantikus agglutinációs) elméletnek volt a híve (Vö. DELBRÜCK: Grundfragen d. sprachforsch. 117. Synkretismus. Ein beitrag zur germanischen kauslehre. 1907. 226. SCHMIDT: Nyelvtudom. III. 248.), bár később a LUDWIG-féle ráalkalmazásos (adaptációs) elmélet jogosultságát is elismerte részben. Az összetételes elmélet szerint valamely képzős vagy ragos szó egységes jelentése egyszerűbb, bizonyos meghatározott jelentéssel bíró elemek (szótő + alakképző elemek) összetétele révén keletkezett; tehát eredetileg a képzőknek, jeleknek, ragoknak jól körülhatárolt alapjelentésük volt, amelyből a használat típusok úgy vezethetők le, miként egy családfában az utódok a szülőktől. Ez az ú. n. abszolút alapjelentés csak etymologiai úton volna kinyomozható. Minthogy azonban etymologiai úton ezt az eredeti, ú. n. abszolút alapjelentést általában véve nem lehet megtalálni, azért DELBRÜCK szerint (Synkretismus. 225.) meg kell kísérelni a nyelvtörténeti adatok összehasonlítása alapján visszakövetkeztetéssel legalább azt az egységes szemléleti tartalmat megtalálni, amelyből az alapnyelvi használat típusok fejlődtek. Ez az alakképző elemek relatív alapjelentése lesz.

A képzők, jelek, ragok alapjelentésének ily keresése ellen felszólalt MORRIS: On principles and methods in latin syntax (1902.) című művében az alakképző elemek eredetére vonatkozó LUDWIG-féle ráalkalmazásos (adaptációs) elmélet

hatása alatt. Minthogy az alakképző elemek jelentései legnagyobbbrészt nem egységes, határozott alapjelentések immansens továbbfejlődéséből keletkeztek, mint a Bopp-féle összetételes (agglutinációs) elmélet hirdeti, hanem ráértés, ráalkalmazás útján, azért nem szabad alapnyelvi alapjelentéseket keresni sem relatív, sem abszolút alapjelentéseket, hanem csak történeti úton kimutatható használatitípusokat amelyeket a németben *gebrauchstypen*-, *anwendungstypen*-, *gebrauchsumfang*-, *gebrauchssphäre*-nak szoktak nevezni; azonban ezek a nyelvtörténeti fejlődésnek nem az elején, hanem a végén állanak. MORRIS ebből a felfogásból folyólag nem használja a rokon nyelvekre támaszkodó nyelvhasználati módszert, hanem csupán magának az illető nyelvnek történeti vizsgálatára szorítkozik, ezen belül ugyanis szerinte teljes kielégítő módon lehet megállapítani az illető nyelvben előforduló mondattani alakképző elemek jelentésének fejlődését.

DELBRÜCK MORRISnak adott válaszában (*Die grundbegriffe der kasus und modi. Neue Jahrbücher. 1902. V, 317—336*) kijelenti, hogy bizakodása, amely szerint sikerülni fog történetelőtti nyelvállapotokat biztonsággal kikövetkeztetni, sőt azt a jelentést kinyomozni, amely keletkezésük idején fűződött hozzá a nyelvi alakokhoz, a mondattani alakképző elemek alapjelentésére vonatkozó első állásfoglalása óta (*Der gebrauch des conjunctivus u. optativus. 1871.*) nagyon megfogyatkozott. Azért nagyobb fontosságot tulajdonít az egyes nyelvekben megfigyelhető használatitípusoknak, mint a kikövetkeztetett idg. alapnyelvi alapjelentéseknek, s nincs semmi kifogása ellene, ha valaki elmellőzi az alapjelentések felállítását. DELBRÜCK tehát nem tartja most már elengedhetetlenül szükségesnek az alapjelentés megállapítását, azonban nem mond le teljesen róla, mert néha önként kínálkozik ez. Azért még egyszer, részletesebben kifejti a relatív alapjelentés megállapításának módszerét. Az egyes nyelvek külön életében csak használati típusok vannak, amelyeknél a ragos szóalak jelentése a mondatbeli összefüggésből adódik. Módszerbeli hibát követnek el azok, akik az egyes nyelvek külön élete számára akarnak alapjelentést megállapítani, mint pl. MORRIS is tette, aki a latin

subjunctivus alapjelentését állapította meg. (The subjunctive is in general a mode of desire. On principles and methods in latin syntax. 76.) A flexiós alakok az alapnyelvnek külön nyelvekre való elkülönödése előtt keletkeztek már. Ha mármost DELBRÜCK szerint az egyes nyelvek legrégibb korszaka számára történetileg megállapított különnyelvi használat típusokat összehasonlítjuk egymással, meglehetősen valószínűséggel kikövetkeztethetjük az alapnyelvi használat típusokat. Ezen alapnyelvi használat típusokból indulunk ki vizsgálódásainkban. Egyrészt lefelé haladunk tőlük, azaz a különnyelvi használat típusokat az alapnyelvekből magyarázzuk meg; másrészt pedig felfelé haladunk, azaz az alapnyelvi használat típusokat visszavisszük kevesebb típusra, esetleg egy egységes alapjelentésre, az ú. n. relatív alapjelentésre. Ez az utóbbi művelet azonban, minthogy már elhagyja a szoros értelemben vett nyelvtörténeti területet s a filológiai és lélektani tanulmányokon kiképzett tudományos képzeleten alapul, nem okvetetlenül szükséges, s aki több alapnyelvi használat típusal megelégszik, elállhat tőle. Sokszor azonban önként, magától adódik az alapnyelvi használat típusokból az egységes alapjelentés, mint pl. az idg. ablativusnál. Magától érthető hogy az alapjelentés ily módon való kikutatását — minthogy csak tapogatózó visszakövetkeztetésen alapszik — csak korlátozott fokú bizonyosság illeti meg, s éppenséggel nincs mit csodálkozni, ha nem egyformán fogalmazzák meg az alapjelentéseket az egyes nyelvbúvárok.

MORRIS erre újra kifejtette az alapjelentésekre vonatkozó fölfogását OERTELLEL együtt írt tanulmányában. (An examination of the theories regarding the nature and origin of indo-european inflection. Harvard Studies in Classical Philology. 1905. XVI, 63—122.) Szerintük a flexiós-alakok alapjelentésének kérdése összefügg a flexio eredetének kérdésével. A BOPP-féle összetételes (agglutinációs) elmélet követői azt vallják, hogy a szótani és a mondattani alakképző elemeknek egységes alapjelentésük volt, ellenben a LUDWIG-féle ráalkalmazásos (adaptációs) elmélet követői szerint erről nem lehet szó, alapjelentések keresése tehát szerintük teljesen jogtalan.

DELBRÜCK: Synkretismus (1907, 225) és Einleitung in

das studium d. idg. sprachen (1908, 132) című művében újra s egyúttal utoljára foglalkozott az alapjelentés vitás kérdésével. Kezdetben a nyelvbúvárok az alapjelentés kérdésében két élesen elkülönülő táborra oszlottak szét: a BOPP-féle összetételes elmélet álláspontján álló tábor szerint a szótani és mondattani alakelemek jelentéstípusai élesen körülhatárolt egységes alapjelentésből fejlődtek elkülönődéssel; a LUDWIG-féle ráalkalmazásos elmélet követőinek táborára szerint a szótani és mondattani alakképző elemek lassú alkalmazkodással (adaptatio) az ébredező szellemi szükségletekhez egyes meglevő hangalakokra és jelentésekre támaszkodva úgyszólván a semmiből fejlődtek. DELBRÜCK szerint azonban most már nincs oly éles ellentét a BOPP- és a LUDWIG-féle elmélet követői között, egyrészt ugyanis DELBRÜCK és követői is elismerik részben a LUDWIG-féle ráalkalmazásos elmélet jogosultságát, másrészt pedig MORRIS és OERTEL sem ragaszkodik a ráalkalmazásos elmélet egyedüli érvényességéhez. Így tehát az alapjelentés megállapíthatóságának kérdése az általánosról az egyes esetre helyeződik át. Természetesen arra vonatkozólag, melyik esetben forog fenn összetétel (agglutinatio) s melyik esetben ráalkalmazás (adaptatio), eltérők lehetnek a vélemények.

BRUGMANN a szótani és mondattani alakképző elemek alapjelentésének megállapíthatóságára vonatkozólag lemondó álláspontra helyezkedett. Szerinte alapjelentésen (KVGr. 1903. 417. Grundriss d. vergleich. gramm. d. idg. sprachen.² II, 2. 470) az egyes használati típusokból összetevődő használatkörnek rövid formulákba való összefoglalását (gebrauchsumfang, gebrauchssphäre) szokták érteni, amely használati körrel az alakképző elemek az idg. ösközösség, alapnyelv azon idejében bírtak, amelybe az egyes idg. nyelvek összehasonlítása útján közvetlenül eljutunk. Azonban Brugmann hangoztatja, hogy ily ú. n. alapjelentések csak gyors tájékoztatásul szolgálnak (formeln für den gebrauchsumfang der flexionsformen), bár kiemelik az illető alakképző elemek használatának egy-két könnyen elvonható általánosabb vonását, de a történeti fejlődés élére nem helyezhetők, mintha az összes alapnyelvi használati típusok belőlük fejlődtek volna. Azért helyesebben grundzugnak is nevezi az ily alapjelentést (KVGr. 422,

424). Ezek az ú. n. alapjelentések, mintegy közepett állanak az illető alakképzőelem neve, mely annak mivoltából csak nagyon keveset vagy éppen semmit sem fejez ki, és az illető alakképző elem összes használatainak felsorolása között, amely az illető alakképző elem legteljesebb meghatározása volna. Görög nyelvtanában (4. kiad. 11. l.) az ily értelemben vett alapjelentést általános jelentésnek (*allgemeine bedeutung*) is nevezi s így is határozza meg: *Die allgemeine bedeutung, wird gewonnen, indem man die einzelnen gebrauchswesen einer form zu einem höhären, gemeinsamen begriff zusammenfasst; sie ist also nur eine allgemeine formel, auf die man die einzelnen funktionen zu bringen sucht, und hat, als ein produkt logischen abstrahierens, nur einen wert für die orientierung.* Az igazi alapjelentés, vagyis az eredeti jelentés (*urbedeutung der flexionsformen*), amelyből az egyes alapnyelvi jelentéstípusok fejlődtek, s amellyel keletkezésének idején bírt az illető alakképző elem, ismeretlen előttünk. Az igazi alapjelentés etymologiai úton nem állapítható meg, mert az alapnyelvi alakképző elemek eredetét nem ismerjük, azért legfeljebb nyelvtörténeti úton, azaz a nyelvemlékek segítségével volna megállapítható. Valamely képző, jel vagy rag igazi alapjelentése tehát csak akkor határozható meg, ha különnyelvi fejlemény, azaz keletkezése közel esik a történeti korhoz. Az alapjelentések keletkezése általában véve messze a nyelvtörténeti kor elé esik, azért csakis a rokon nyelvek, ill. a rokon nyelvjárások összehasonlítása lehetne az eredeti alapjelentés megállapításának módja. Ily módon azonban csak az alapnyelvi használat-típusokat kapjuk meg, az alapjelentések azonban az esetek legnagyobb részében jóval az alapnyelv azon állapota előtt keletkeztek (a proto-alapnyelvben), amelyet a nyelvtudomány az egyes rokon nyelvek összehasonlításából némi bizonyossággal ki tud következtetni, a szótani és mondattani-alakképző elemeknek már az alapnyelv ezen kikövetkeztethető állapota előtt is volt már történetük, de ezt meghatározni nem lehet már. Nemcsak az összehasonlító módszer határai állják útját az alapjelentés összehasonlító úton való meghatározásának, hanem néha magának a jelentésnek a természete is. Valamely képző, jel, rag újabb jelentése néha nem egy eredetibb régi jelentés-

nek a továbbfejlődése, hanem az illető alakképző elemre a szó tövéből értették rá, alkalmazták rá (adaptatio) az újabb jelentést. Pl. a német *-isch* képzőnek eredetileg nem volt pejorativ jelentése, *kindisch* eredetileg csak annyit jelentett, mint *kindlich*, néhány jellemző szóban azután (ilyen lehetne pl. *närrisch*, *diebisch*) a szótőből mintegy belesugárzott a képzőbe a pejorativ jelentés, a képző a szótőből mintegy magába szívta azt. Vagy pl. az idg. *-sko-* képző alapnyelvi jelentése valószínűen terminativ volt. Néhány jellemző ige (*cresco*, *adolesco*, *γηράζω*) tövéből alkalmazták rá a latinban és a görögben az inchoativ jelentést. Ilyen esetek már az alapnyelv korában is előfordulhattak, s így az eredeti alapjelentést a különböző alapnyelvi jelentéstípusok összehasonlításából már nem lehet meghatározni.

Mindezekből BRUGMANN azt a tanulságot vonja le, hogy a mondattani vizsgálatoknak csak legvégső feladatuk lehet az alapjelentések keresése, legtöbbször le is kell mondani róla, s csak az alapnyelvi használati típusokat lehet megállapítani, s hogyan fejlődtek ezek tovább az egyes nyelvek külön életében.

MORRISHOZ hasonlóan KROLL is (Lateinische syntax. BURSIAN, Jahresber. f. d. Fortschritte d. Klass. Altertumsw. 1905. 124. köt. 340—9. l. Moderne lateinische syntax. Neue Jahrbücher. 1910. XIII, 318—326. l. Geschichte d. klass. philologie. 1909. 180) ellene van annak, hogy bizonyos alakképző elemeknek alapjelentést tulajdonítsunk, s ebből vezessük le egyenesen az összes használati módokat, azért inkább a szoros értelemben vett történeti nyelvvizsgáló módszer híve a mondattanban, mint az összehasonlító módszernek. A rokon nyelvekre támaszkodó összehasonlító nyelvvizsgáló módszert inkább csak ott tartja alkalmazhatónak, ahol a nyelvi jelenségeket hangalaki szempontból vizsgáljuk. A mondattani jelentésviszonyok kutatásában a legcélravezetőbb eljárás mód szerinte az, ha a nyelvfejlődés általános elveivel felszerelt kutató az egyes nyelveket külön-külön vizsgálja, s a történeti módszerrel igyekszik megállapítani az illető nyelv mondattani jelenségeinek történeti fejlődését és ezt lélektanilag megmagyarázni. Vö. még: SCHWYZER: Bericht über die forschungen auf dem gebiete der griechischen sprachwissenschaft. BURSIAN: Jahresbericht f. d. Fortschritte d. Klass. Altertumsw. 120. k.

Más kutatók ellenben DELBRÜCK hatása alatt az alapnyelvi alapjelentésekből indulnak ki s ezekből igyekeznek levezetni és megmagyarázni a különnyelvi jelentéseket, így BLASE, LATTMANN, KOPPIN (*Zur unterrichtlichen behandlung der griechischen modi auf wissenschaftlicher grundlage, namentlich in bedingungssätzen. Beiträge zum Jahresber. d. Wilhelmsgymn. zu Stettin. 1904—7. BURSIA: Jahresber. f. d. Klass. Altertumsu. XL. évf. 158. k. 356. l.*) stb. Az utóbbi hangoztatja, hogy a szótani és mondattani alakképző elemek jelentéseit határozatlan, külön jelentésekre még el nem különödött állapotból ráalkalmazás útján való történeti fejleményeknek kell tartani. Kiinduló alapjelentésül nem valami elvont közös nevező veendő, hanem lehetőleg konkrét egyes jelentés, melyből történeti úton fejlődtek a többi jelentések a mondatbeli összefüggés és a szótő fogalmi tartalmának hatása alatt. Ez utóbbi kettőt azonban nem szabad oly egyoldalúan hangsúlyozni, mint MORRIS, JESPERSEN és mások teszik, úgyhogy az alakképző elemek saját jelentésére nem marad már semmi sem, hanem azok mellett fel kell venni valami alapjelentést is. A magunk részéről még hozzá kell tennünk e felfogáshoz, hogy ez az alapjelentés is rendszerint már ráalkalmazással keletkezett.

Az idg. ragok alapjelentésének kérdését legújabbán SCHMIDT J. tárgyalta legbehatóbban (*Az idg. flexio genesisének problémája. Nyelvtudomány. 1911—1918. III—VI. A glottogonia jogosultsága. AkÉrt. 1915. 469—477.*). Szerinte a ragoknak összetétel (agglutinato) útján való keletkezése elméletben lehetséges, de a valóságban csak egyes szörványos esetekre szorítkozik, nem pedig a ragozás rendszerének egészére. Az összetétel (agglutinato) nem jellemző módja az idg. ragozás keletkezésének, hanem a r á a l k a l m a z á s (adaptatio). A lélektan és a nyelvtörténet tanúsága szerint az idg. nyelvfejlődés élén alakképző elemek-nélküli alakulatok állottak, igen gazdag hanganyagú és igen sok, gazdag (complex) jelentésű kezdetleges képletek, amelyek minden alakváltoztatás nélkül mindenféle mondatbeli szerepet töltöttek be. E complex nyelvfejlődési fokra az analitikus korszak következett: a complex jelentésű kezdetleges alakulatok az ébredező szellemi szükséglettel kapcsolatban és vele párhuzamosan lassan kezdtek elemekre

szétbomlani, egyrészt a gyökérbeli jelentéshordozó, másrészt a jelentéshordozó alakképző elemek lélektani kategóriáira, tehát lelki valóságok lesznek, a keletkezés szempontjából azonban egyáltalában nem valóságok, mint azt az összetételes (agglutinációs) elmélet alapján feltételezték. A jelentéshordozó alakképző elemek lélektani kategóriáiban először a tőképző alakelemek alakultak ki, mégpedig úgy, hogy az igei-névszói természetű alapalakok (bázisok) jelentés-nélküli végződéseit tőképző szerepet nyertek ráalkalmazás (adaptatio) útján. Csak a tőképző alaki elemek kialakulása után következett be a ragok kategóriájának kialakulása, mégpedig először a névszó-ragoké, oly módon, hogy tőképző alaki elemek, illetőleg ilyenek híján kezdetleges alapalakok (bázis) végződése is a mondatbeli viszonyok hatása alatt átértékelődtek s mondatbeli viszonyok jelölőivé lettek ráalkalmazással (adaptatio). Tehát az esetragok eredetileg tőképző elemek, illetőleg alapalak (bázis)-végzések voltak. Ily módon ragos alakok keletkeztek, amelyek azután analógiás képzések mintáivá váltak. Az idg. igei alakok névszói esetalakokra és névszói tövekre vihetők vissza, ezek ráalkalmazásos átgyúrás útján igei alakokká lettek. A névszói alakképző elemek ezen átértékelődése semmi esetre sem lehet kapcsolatban „eredeti“ (!) jelentésükkel, az átértékelődés mondatbeli kapcsolatban és másodlagos képzettársulások útján ment végbe.

Az alakképző elemek alapjelentésének kérdése a képzők, jelek, ragok keletkezésének kérdésére vonatkozó feltevésekkel függ össze. Az esetragok, idő-, módjelek különnyelvi használati módjainak összehasonlításából az alapnyelvi használati típusokat kapjuk. A nyelvtudomány azonban SCHMIDT szerint nem elégedhetik meg e használati típusok pusztá megállapításával és leírásával. Szükségképp fel kell tenni azt a kérdést is, vajjon a ragok, jelek, képzők alapnyelvi használati típusai egy jól meghatározott, szabatos alapjelentésből (grundbegriff, grundbedeutung) fejlődtek-e egyes különös jelentésekre való elkülönődéssel, vagy pedig nagyobb-számú, többé-kevésbé rokonjelentésű használati módok csoportosultak-e egy-egy használati típusá. Az összehasonlító mondat-tannak tehát döntenie kell abban a kérdésben: vajjon egy-

féleségből lett-e a sokaság vagy pedig megfordítva. E kérdés összefügg az alakképző elemek eredetének kérdésével. SCHMIDT a ráalkalmazásos elméletre támaszkodva azt felelte: Szó sem lehet az alakképző elemek alapjelentéséről, az esetragok alapjelentéséről beszélni ma már valóságos anakronizmus, a *grundbegriff* és *grundbedeutung* kifejezések manapság csaknem egészen hitelüket veszítették (Nyelvtudomány IV, 193, V, 121.), helyükbe az alapnyelvi használati típusok (gebrauchstypus, gebrauchsweise, gebrauchsumfang, gebrauchssphäre, anwendungstypus stb.) léptek. Ezek az idg. alapnyelvi használati típusok azonban nem egy eredetileg egységes jelentéstípusnak egyes különös jelentésekre való elkülönődései, hanem nagyszámú, többé-kevésbé rokon jelentésű használatimódok egy irányban való fejlődése folytán keletkeztek, így tehát a fejlődésnek nem a kezdetén, hanem a végén állnak. Tehát nem egy eredeti jelentésbeli egységből fejlődött a képzők, jelek és ragok jelentésbeli sokasága, hanem a sokaságból fejlődött az egység.

E felfogás ellen meg kell jegyeznünk, hogy ráalkalmazás esetén is, amidőn valamely alakképző elemnek nem volt eredetileg semmiféle jelentése sem, hanem csak jelentés nélküli szóvég volt, lehet néha szó alapjelentéséről. Néha ugyanis találunk összefüggést az alapnyelvi használatitípusok között, oly értelemben, hogy alapnyelvi használatitípusokat vissza lehet vinni egy általánosabb jelentésre, amely a különböző jelentésű szótövekből és általában a mondatkapcsolat révén más-más jelentésárnyalatot kapott ráalkalmazással. Az ily hasonló jelentésárnyalatú használatmódok egy-egy használatitípussá csoportosultak képzettársulás folytán. Ez az általánosabb jelentés az illető alakképző elem eredetibb jelentése, s néha egyúttal legeredetibb jelentése, azaz az első jelentés, amely az illető szóvéghoz asszociálódott ráalkalmazás folytán. Ezt a jelentést bátran lehet a lapjelentésnek venni. Tehát még a ráalkalmazásos elmélet sem szünteti meg teljesen az alapjelentések keresésének s vele kapcsolatosan az összehasonlító módszer használatának jogosultságát, amint ezt konkrét esetekkel lehet igazolni. Csak két ily esetet említünk a szótan köréből.

Az összehasonlító nyelvtudomány szerint (SZINNYEI, NyH.⁷

94—5) volt a fgr. alapnyelvben többek közt **-nt ~ *-nd* kicsinyítő képző, melynek fejleményei ma is kicsinyítő képzőül szerepelnek egyes fgr. nyelvekben. Ez a kicsinyítő jelentés e képzőknek alapjelentése, ezt más jelenség teszi valószínűvé. Az összehasonlító nyelvtudomány szerint (NyH.⁷ 63) volt ugyanis a fgr. alapnyelvben **-nt ~ *-nd* gyakorító képző is, melynek fejleményei ma is gyakorító képzőül szerepelnek a legtöbb fgr. nyelvben. Mind a kicsinyítő, mind a gyakorító használati típus fgr. alapnyelvinek bizonyul az összehasonlító nyelvtudomány szerint. E két képző alakjának és jelentésének összehasonlítása további következtetésre nyújt alapot. Az azonos alak, továbbá az a körülmény, hogy az ige eredetileg névszói természetű volt, a két alapnyelvi használati típus összetartozására irányítja rá figyelmünket. Ha e két jelentéstípust összehasonlítjuk, felmerül az a sejtés, hogy a kicsinyítő és a gyakorító jelentés között összefüggés van, a gyakorító jelentés egyik árnyalata ugyanis a cselekvés, történés elaprózottsága (verbum deminutivum), úgyhogy a gyakorító jelentés csak egyik árnyalata a kicsinyítő jelentésnek, amely ráalkalmazással, azaz az állapot-, cselekvés-, történésfogalom és a neki nyelvileg megfelelő igei szófaj kifejlődése után az állapotot, cselekvést, történést kifejező ige fogalmi tartalmának hatása alatt az állapot, cselekvés, történés elaprózottságának, sűrű ismétlődésének, gyakoriságának jelentésárnyalatát nyerte. A kicsinyítő jelentés volt tehát a fgr. **-nt ~ *-nd* képző alapjelentése, amely ráalkalmazással fűződött e szóvéghöz, azonban a ráalkalmazásnak az egyes konkrét esetekre vonatkozó közelebbi folyamatát az összehasonlító nyelvtudomány már nem tudja megállapítani, legfeljebb csak általánosságban sejtetheti. A fgr. alapnyelvben az összehasonlító nyelvtudomány szerint több kicsinyítő képző is volt még. Ezen képzők közül egyesek eredetileg, amikor még csak névszói szófaji kategória volt, bizonyára más és más jelentésárnyalatú (kis gyümölcs, állat stb.) és érzelmi hangulati velejárójú (kedveskedés, lekicsinylés stb.) kicsinyítést fejeztek ki, amelyet a szóból értettek rájuk, mint eredetileg jelentés nélküli szóvégekre; idővel használati körük kitágult s jelentés tartalmuk megszűkölt, úgyhogy általában kicsinyítést fejeztek ki. A ráalkalmazásos folyamat egyes ily kicsinyítő képzőknél,

mint pl. az **-nt* $\sim$ **-nd* képzőnél folytatódott, s a névszótóból, majd az ige kifejlődése után az igetőből s a mondatbeli összefüggésből különféle jelentésárnyalatot (gyakorítást stb.) értettek rá az általános kicsinyítő jelentéssel bíró szóvégre. Úgyanily jelenséggel van dolgunk a fgr. **-p* (**-m*) $\sim$ **-β* és a **-k* (**-η*) $\sim$ **-γ* valamivel bírót jelentő névszóképzőnél is. Ez a használat az összehasonlító nyelvtudomány szerint (NyH.⁷ 102—3) fgr. alapnyelveinek bizonyul. Ezek a képzők előfordulnak mint cselekvőt jelentő igeképzők is, s ez a használat is fgr. alapnyelveinek bizonyul. (NyH.⁷ 84—5. Fgr. Spr.² 77, 82.) Ez a két alapnyelvi használati típus szintén összefügg egymással. A nomen agentis jelentése csak ráalkalmazás útján keletkezett különösebb faja az eredeti általánosabb nomen possessoris jelentésnek (*menő*, f. *menevä*, vog. *minpā* eredeti jelentése mintegy: gehen-habend, geh-ig), amely ráalkalmazással fűződött hozzá e szóvégekhez, de az utóbbi folyamatot már közelebbről nem tudjuk meghatározni.

Nem lehetetlen azonban, hogy az így kikövetkeztetett alapjelentést már más jelentés előzte meg, melynek helyét ráalkalmazás folytán ez a kikövetkeztetett újabb jelentés foglalta el. Az ily régibb jelentést már semmiféle úton sem tudja a nyelvtudomány megállapítani, legfeljebb csak feltevéseket állíthat fel. Azonban ily esetekben is bátran vehetjük a számunkra hozzáférhető legrégibb jelentést alapjelentésnek, annyival is inkább, mivel ez az alapjelentés kiindulópontja az alapnyelvi használati jelentéstípusoknak s ezek ismét a különnyelvi használati jelentéstípusoknak, s a kiveszett jelentés nem mindig tartozik bele (vö. Nyelvtudomány III, 248, IV, 192) az illető alakképző elemmel kapcsolatban levő jelentések fejlődésének oksági összefüggésébe, s így ezek szempontjából annyi, mintha sohasem lett volna.

Néha nem tudjuk visszavinni az alapnyelvi használati típusokat általánosabb jelentésre, ilyenkor tehát meg kell elégednünk az alapnyelvi használati típusokkal. Az is lehetséges néha, hogy az alapnyelvi használati típus maga az eredeti alapjelentés, úgyhogy nem is szükséges ennél messzebb visszakövetkeztetni

Tagadhatatlan, a nyelvhasználati módszernek megvannak

a maga határai (vö. MEILLET: *Note sur une difficulté générale de la grammaire comparée*. 1901. Újra lenyomatva: MEILLET: *Linguistique historique et linguistique générale*. (1921) c. művében 36—43. I. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. 1922⁵. La méthode comparative en linguistique historique. 1925), amelyek az egyes nyelvi jelenségek s a különböző nyelvtörzsek, nyelvcsaládok (idg., finnugor stb.) és nyelvcsoporthoz (ősfinn stb.) szerint különbözők lehetnek (vö. az utóbbira: TUNKELO: *Alkusuomen genitiivi relatiivisen nimen apugloosana*. I, 1908. II, 1919—20). Az összehasonlító módszer alkalmazásának határt szab továbbá egyfelől az a körülmény is, hogy csak az alapnyelv megoszlását közvetlenül megelőző nyelvállapotra tudunk vele visszakövetkeztetni, proto-alapnyelvi nyelvállapotra csak nagyon ritkán; másfelől az is, hogy párhuzamos különnyelvi fejlődések is előfordulhatnak éppen a jelentések terén. Le comparatiste historien doit se méfier, avant tout de ce que les biologistes appellent des phénomènes de convergence. MEILLET: *Linguistique histor. et linguist. génér.* 1921, 34. Mindamellett nem követhetjük MORRIST és másokat az összehasonlító mondatban jogosultsága ellen való állásfoglalásukban. Az bizonyos, hogy az alapnyelvi mondatnapi alakképző elemek hangalakjának megállapítása csak az összehasonlító módszer segítségével történhetik, miként a szótani alakképző elemeké is, úgyhogy az összehasonlító mondatnapi e szempontból ugyanolyan jogosultsága van, mint az összehasonlító szótannak és hangtannak. Az összehasonlító módszerrel kikövetkeztethetjük a különnyelvi használati típusok alapján az alapnyelvi használati jelentéstípusokat s ezek alapján gyakran az alapjelentést is, különösen ha valamely mondatnapi alakképző elem összetétel (szemantikus agglutinatio) útján keletkezett, pl. a birtokos és az igei személyragoknak személynévmástövekből vagy a tárgyragnak determináló mutató névmástövből való eredetét. Az utóbbi eset példa egyúttal arra, hogy egy alakképző elem történetében összetétel (agglutinatio) és ráalkalmazás együtt is előfordulhat. Sőt ráalkalmazás esetén is meg tudjuk állapítani néha az alapjelentést. Azok a nehézségek, amelyek az alapjelentés megállapítása körül felmerülnek az összehasonlító

mondatlanban, azok az összehasonlító szótanban is megvannak.

Az összehasonlítás nem szorítkozik mindig csupán a rokon nyelvek hasonló mondatlani jelenségeire, hanem sokszor kiterjed egymással rokonságban nem levő nyelvek egyező mondatlani jelenségeire is, amelyek között nincs eredetbeli (genetikus) kapcsolat, azaz történeti rokonság, sem nem átvételek, hanem az emberi nem közös lelki tulajdonságain alapulnak, azaz ú. n. elemi rokonságon. Így egymással rokonságban nem levő nyelvek egyező mondatlani jelenségei összehasonlítva egymással, szintén világosságot deríthetnek egymás megmagyarázására. (Vö. SCHUCHARDT: Történeti vagy elemi rokonság? Nyr. XLI, 3—13. 211—214. SIMONYI: Egyező észjárás különböző nyelvekben. Uo. XLVIII, 107—9. XLIX, 49—50.).

A finnugorságban egyszerűbb a mondatlani alapképző elemek alapjelentésének kérdése, mint az indogermánságban. A személyragok, a tárgyrag, a határozóragok, az időjelek alapjelentését eléggé világosan látjuk, homályosabb azonban a feltételes-óhajtó mód $*-n + *-k \sim *-y$ jelének alapjelentése.

A fgr. birtokos és ígei személyragok és a magyar tárgyrag alapjelentését etymologiai úton tudjuk meghatározni. A fgr. személyragok agglutinált személynévmástövek (SZINNYEI: Fgr. Spr.². 97, 128), a fgr. verbum finitum alakjai ugyanis az állítmány és az alany viszonyán alapulnak. Önálló jelentéssel bíró szavak összetételéről (semantikus agglutinációról) lévén tehát itt szó, a fgr. személyragok alapjelentése világos. A magyar tárgyrag eredetileg agglutinált determináló mutató névmástő volt (NyH.⁷. 137. Fgr. Spr.². 60.).

Határozóragot négyet vesz fel az összehasonlító nyelvtudomány (NyH.⁷. 129. s köv. l. Fgr. Spr.². 55—9.) a fgr. alanyelv számára: locativusi $*-n$, ablativusi $*-t \sim *-ð$ és lativusi $*-s \sim *-z$, $*-k \sim *-y$ ragot. E határozóragok alapjelentése a cselekvésnek, történésnek, létezésnek valahol való folyamata, valahonnan való kiindulása vagy a cselekvésnek, történésnek valahová való irányulása; a jelentésváltozás általános érvényű lélektani törvényéből, amely szerint a jelentésváltozás a konkrétól az absztrakt felé halad, továbbá azon lélektani tényből, hogy

minden népgondolkodása kezdetben érzéki szemléleteken alapult, következik ugyanis, hogy a határozóviszonyok közül kezdetben az ember a cselekvésnek, történésnek, létezésnek érzéki dolgokon való folyamatát, azokról való kiindulását vagy a cselekvésnek, történésnek azokra való irányulását fejezte ki, azaz térszemléleteket, helyi viszonyokat. Vö. WUNDT: Die sprache.³ II. 83. Sprachgeschichte u. sprachpsychologie. 16. DELBRÜCK: Grundfragen d. sprachforschung. 133. MARTY: Zur sprachphilosophie. Die logische, lokalistische u. andere kasustheorien. 1910. BENNETT: Syntax of early latin. II. 1914. 2. Ez az alapjelentés ráalkalmazással asszociálódott az említett ragokkal, amelyek eredetileg valószínűleg jelentés-nélküli szóvégek voltak. A ráalkalmazás közelebbi folyamatát, azaz miért éppen ezekre a szóvégekre értették rá ezeket az alapjelentéseket, azt az összehasonlító nyelvtudomány nem tudja megállapítani. E határozóragok eredeti helyi jelentésükön kívül átvittén más jelentésviszonyok kifejezésére is előfordulnak ma a fgr. nyelvekben, s joggal feltehetjük, hogy már a fgr. alapnyelvben is átvitték őket. A kezdetleges gondolkodású embernek térszemléleteken, térképzeteken kívül időszemléletei, időképzetek is voltak, továbbá az ok, okozat, eszköz, cél logikai viszonyának képze is, így tehát nemcsak a helyi viszonyok, hanem más, nem térbeli szemléleteket, képzeteket kifejező viszonyok jelölésére is szükségesek voltak nyelvi kifejező eszközök. A határozó viszonyok különféle neveinek azonban nem felel meg az egyes nyelvekben ugyanannyi nyelvi kifejezés, hanem a helyi viszonyokat jelölő ragokat alkalmazták a többi határozó viszony jelölésére is, azaz az elvontabb határozó viszonyok érzéki szemléleti módon, mint térbeli viszonyok vannak felfogva. A helyhatározó ragoknak és névutóknak más határozó viszonyok kifejezésére való alkalmazását. MORITZ K. F.-től kezdve metaforával magyarázzák. Azonban a helyhatározó ragoknak és névutóknak más határozóviszonyok jelölésére való átvitele nem metafora, ez ugyanis egyéni és szórványosan előforduló különös (singuláris) jelenség, holott a helyhatározó ragoknak és névutóknak más határozó viszonyok kifejezésére való használata általános és szabályos nyelvi jelenség, melyet a megfelelő egyetemes

érvényű képzettársulási okok a nyelvközösség minden tagjában létrehoznak. Az a lelki folyamat, amellyel a helyhatározó alapjelentésből a határozó ragoknak és névutóknak többi jelentése fejlődött, nem metafora, hanem asszimilációs jelentésváltozás. (Vö. GOMBOCZ: Képzettársulás és jelentésváltozás. MNy. VII., 97—108. Jelentéstan. Tudományos Gyűjtemény. XVI., 69. SZOLÁR: Jelentés-tanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásokról. NyF. XXXV.) Itt tehát lélektani szempontból azonosítással (asszimilációval, identifikációval) van dolgunk, az összes határozó viszonyokat helyi viszonyoknak fogjuk fel; nyelvi szempontból pedig névátvitellel van dolgunk, nem jelentésátvitellel. Az uralkodó képzet, amely a helyhatározó ragok és névutók ezen asszimilációs jelentésváltozásának alapjául szolgál, mindig a cselekvés-, történés-, létezésnek valahol folyamatban levése, valahonnan való kiindulása, a cselekvés-, történésnek valahová való irányulása. Ezért tehát a *honnan?* kérdésre felelő helyhatározó ragokat és névutókat asszimilációs jelentésváltozással a *mióta?* kérdésre felelő időhatározó, az állapot-, eredet-, ok- és hasonlító-határozó viszony kifejezésére használjuk; a *hol?* kérdésre felelő helyhatározó ragokat és névutókat a *mikor?* kérdésre felelő időhatározó, az állapot- és módhatározó viszony kifejezésére; a *hová?* kérdésre felelő helyhatározó ragokat és névutókat a *meddig?* kérdésre felelő időhatározó, az állapot-, vég-, cél- és részhathatározó viszony kifejezésére. Az idő- és állapot-határozóknál az uralkodó képzet a jelentésváltozás megtörténte után is ugyanaz maradt, ellenben a mód-, ok-, cél-, hasonlító- és részhathatározóknál a lélektani egybeolvadást (asszimilációt) s azonosítást, valamint a névátvitelt nyomon követte az uralkodó képzetnek kisebb-nagyobb, sőt néha teljes elhomályosulása, azaz már nem érezzük mindig a cselekvés-, történés-, létezésnek valahol folyamatban levését, valahonnan való kiindulását, a cselekvés-, történésnek valahová való irányulását, mint az idő- és állapot-határozóknál. Hogy a tárgyalt négy fgr. alapnyelvi határozóagnak volt-e más jelentése az említett helyhatározó jelentés előtt és minő, arra a kérdésre az összehasonlító nyelvtudomány nem tud feleletet adni. Hasonlóképen nem ismerjük a fgr. $*-m \sim *-\beta$

tárgyrag (Fgr. Spr.² 59.) eredeti jelentését sem. A fgr. alapnyelvi *-n* genitivus-ragról csak annyit tudunk, hogy a valamihez tartozót jelentő *-n* melléknévképző alapján (Fgr. Spr.² 61.) fejlődött a birtokos jelentés.

Az összehasonlító nyelvtudomány meg tudja állapítani a mai fgr. nyelvek időjeleinek viszonylagosan eredetibb jelentését. Az általános nyelvtörténetből tudjuk, hogy az igealakok eredetileg nem relatív időt (tempus: jelent, multat, jövőt), hanem a cselekvés, történés minőségét (állapotát, status actionis) fejezték ki. Az összehasonlító nyelvtudomány a fgr. alapnyelv számára egy **-k ~ *-γ* jellel alkotott praesenset vesz föl, amely egyúttal a jövő kifejezésére is szolgál; egy **-j* v. **-i* jellel és egy **-s ~ *-š* jellel alkotott praeteritumot. Ezen időtövekről be van bizonyítva, hogy eredetileg névszótövek, igenevek voltak (SETÄLÄ: Zur geschichte d. tempus- u. modus-stammbildung d. finnisch-ugrischen sprachen. 1886. SU S. Aik. II., ismertette és kiegészítette SZINNYEI: NyK. XXIII. 452—465. NyH.⁷ 101. s köv. I. Fgr. Spr.² 122—3., 80., 82. BUDENZ: UA. 353), mégpedig a praesensjel azonos a fgr. a apnyelvi cselekvőt jelentő (nomen agentis) **-k ~ *-γ* képzővel, a praeteritum jele a cselekvőt (nomen agentis) jelentő **-j* v. **-i* képzővel, illetőleg a cselekvőt vagy a cselekvés eredményét jelölő (nomen agentis, acti) **-s ~ *-š* képzővel. A magyar perfectum a cselekvés, történés eredményét (nomen acti) jelentő *-t* képzős igenévből keletkezett. Ezen névszótövek, azaz igenevek névszói állítmány szerepében alanyul szolgáló személynév-mástövekkel agglutinálva határozott igealakokká (verbum finitum) lettek. A mai fgr. időjelek tehát kezdetben a cselekvőt vagy a cselekvés eredményét fejezték ki, majd e jelentés természetes továbbfejlődésével a cselekvés, történés minőségét (actio), ez pedig az ígetőben kifejezett történés minősége, az igealakok módbeli természete, továbbá a mondatbeli összefüggés, azaz a lélektani helyzet szerint (valóságos vagy képzelt alkalmi, illetőleg általános használat) a relatív idő kifejezésére lett alkalmassá (Vö. a szerző értekezését: Zur geschichte d. sog. tempora in den fgr. sprachen. FUF. 1925. XVII. 265—279.)

Nagyobb nehézséget okoznak a fgr. alapnyelvi **-n + *-k ~ *-γ* jellel alkotott ú. n. conjunctivus sokféle jelentései:

conditionalis, optativus, potentialis, jövő. BUDENZ szerint (UA. 357.) a fgr. conjunctivus (ő potentialisnak nevezi) módjelében a $*-k \sim *-y$ tulajdonképpen praesensjel, az $-n$ pedig azonos a mozzanatos $-n$ képzővel, „melynek értéke (momentán cselekvés) a potentialis-féle módérték indicalására célszerűen felhasználható volt”. SIMONYI szerint (Az ugor módalakok. 1876. 32.) az $-n$ azonos lévén az $-n$ mozzanatos képzővel, „az óhajtó mód alapjául inchoativ, conativ jelentésű igető szolgált. Mert beálló cselekvést jelölő alak alkalmas az óhajtás kifejezésére”. SETÁLA szerint (TuM. 180) az $-n$ képző jelentése nem volt határozottan mozzanatos, hanem megszorító, specializáló (begrenzend, specialisierend). A cselekvés, történés egy időpontra szorítkozott (singuláris jelentés), melyet mint kezdő mozzanatot (inchoativum subitaneum) vagy mint végmozzanatot (perfectivum) lehetett fölfogni. Kezdő cselekvés, történés pedig könnyen érthető megkíséreltnek (conativum), a megkísérléssel (versuchen) pedig rokon a szándék (beabsichtigen) és az akarás (wollen) fogalma. A conjunctivus viszonylagos alapjelentése tehát SETÁLA szerint az akarás (wollen), szándék (absicht) volt, ebből fejlődtek a többi jelentések.

Kérdéses azonban, vajon van-e ily eredetbeli (genetikus) összefüggés a mozzanatos jelentés és az ú. n. conjunctivus mai jelentései között. Lehetséges, hogy az $-n$ képzőnek eredetileg általánosabb jelentése volt, bizonyos élnék, erősebb fokú érzelemélmény (affectus) jele volt, amely mozzanatos történés jelölésére is alkalmas volt s óhaj jelölésére is. Kérdéses azután, milyen eredetbeli (genetikus) összefüggés van az ú. n. conjunctivus mai különféle jelentései között: vajjon az óhajtó jelentés alapján fejlődött a feltételes, vagy pedig megfordítva a feltételes alapján az óhajtó. Mindkét feltevés lehetséges, bár az előbbi valószínűbb. DELBRÜCK is (Der gebrauch des conjunctivus u. optativus im sanskrit u. griechischen. 1871. Die grundbegriffe der kasus u. modi. Neue Jahrbücher. 1902. V. évf. 326) az idg. optativus feltételes (ő potentialisnak nevezi) jelentését az óhajtó jelentés alapján származtatja, BRUGMANN (Grundriss d. vergleich. gramm. d. idg. sprachen.² II. 3:856. Griech. gramm.⁴ 578) az ellenkező fejlődést tartja valószínűbbnek, s mint láttuk, BUDENZ is a

potenciális jelentést származtatja a mozzanatos alapján. RODENBUSCH (IF. XXIV. 181—8) szerint az idg. optativus alapjelentése „der gefühlszustand des wohlgefallens, der billigung“ volt. Ennek alapján fejlődött egyrészt az óhajtó, másrészt a feltételes jelentés.

A fgr. imperativus eredetileg felszólító hangon ejtett $*-k \sim *-y$ nomen agentis képzős indicativus praesens volt (NyH.⁷ 113. Fgr. Spr.² 126), amely a mondatbeli összefüggésben nyerte imperativusi jelentését ráalkalmazással.

TARTALOM.

	Lap
I. A mondattan rendszere	3—126
1. A nyelvtan rendszere általában	3
2. A nyelvtan rendszerének történeti áttekintése	26
3. A nyelvtani kategóriák és a nyelvlogika	49
4. A mondatrészek és a szófajok lélektani és logikai alapja	65
5. A mondattan tüzetesebb rendszere	102
6. A nyelvtan és a stilisztika kapcsolata	125
II. A mondattani vizsgálat módszerei	127—164
7. A mondattan módszereiről általában	127
8. A lélektani, művelődéstörténeti és logikai magyarázat szerepe a mondattanban	133
9. Az összehasonlító nyelvvizsgálati módszer szerepe a mondattanban	145

